

PSYCHOLOGIE XX. STOLETÍ I.

Jiří Hoskovec, Milan Nakonečný, Miluše Sedláková

Psychologický ústav AV ČR
Veveří 97. 602 00 Brno

inv. č. 5461

P r a h a 1996

Katedra psychologie
Filozofické fakulty Univerzity Karlovy

Vedoucí katedry: Doc. PhDr. Soňa Hermochová, CSc.

Psychologický ústav AV ČR

Vedoucí: PhDr. Liduška Osecká, CSc.

© Jiří Hoskovec, Milan Nakonečný, Miluše Sedláková, Praha 1996

ISBN 80-7184-257-5

OBSAH

ÚVOD	5
AMERICKÝ STRUKTURALISMUS	7
<i>(M. Sedláková)</i>	
1. Místo a funkce strukturalismu v historii poznání	7
2. Strukturalismus v americké psychologii: Titchenerova škola	8
3. Žáci E.B. Titchenera	13
4. Zhodnocení amerického strukturalismu	16
AMERICKÝ FUNKCIONALISMUS	21
<i>(J. Hoskovec)</i>	
1. Podmínky vzniku funkcionalismu	21
2. Tvůrci koncepcí	21
3. Hlavní představitelé	23
4. Podporovatelé	24
5. Zhodnocení amerického funkcionalismu	25
OD RANÉHO BEHAVIORISMU K NEOBEHAVIORISMU	27
<i>(J. Hoskovec, M. Sedláková)</i>	
1. Podmínky vzniku behaviorismu	27
2. Základní paradigma behaviorismu	29
3. Fáze behaviorismu	30
4. Významní behavioristé	31
5. Yaleská skupina behavioristů	36
6. Studium znakových systémů	39
7. Na cestě ke složitějším formám neobehaviorismu	41
8. Environmentální a ekologický přístup v současném neobehaviorismu	43
9. Zhodnocení behaviorismu a neobehaviorismu	45
OD RANÉHO GESTALTISMU K NEOGESTALTISMU	49
<i>(M. Sedláková, J. Hoskovec)</i>	
1. Podmínky vzniku gestaltismu	49
2. Berlínská gestaltistická škola	52
3. Lipská celostní škola	61
4. Gestaltismus v české psychologii	63
5. Neogestaltismus	66
6. Zhodnocení gestaltismu a neogestaltismu	70

HUMANISTICKÁ PSYCHOLOGIE	73
<i>(M. Nakonečný)</i>	
1. Podmínky vzniku humanistické psychologie	73
2. Principy humanistické psychologie	76
3. Koncept seberealizace	81
4. Zhodnocení humanistické psychologie	87
 TRANSPERSONÁLNÍ PSYCHOLOGIE	89
<i>(M. Nakonečný)</i>	
1. Podmínky vzniku transpersonální psychologie	89
2. Předmět transpersonální psychologie	90
3. Koncept rozšířeného vědomí	92
4. Kritika některých postulátů akademické psychologie	100
5. Zhodnocení transpersonální psychologie	103
 INFORMAČNÍ PARADIGMA V AMERICKÉ PSYCHOLOGII: KOGNITIVNÍ PSYCHOLOGIE, KOGNITIVNÍ VĚDA A KONEKCIONISMUS	107
<i>(M. Sedláková)</i>	
1. Kognitivní psychologie	107
2. Vývojově orientovaná kognitivní psychologie	127
3. Kognitivní věda	128
4. Konekcionismus	129
5. Zhodnocení informačního paradigmatu v americké psychologii	133

ÚVOD

V roce 1993 jsme vydali učební text "Psychologie XX. století" I. díl, který byl věnován vzniku, vývoji a učení některých psychologických směrů 20. století. Šlo o behaviorismus a neobehaviorismus, gestaltismus a neogestaltismus, humanistickou, transpersonální a kognitivní psychologii. Text doplňoval řadu učebních textů z poloviny 20. století, které vyšly v letech 1969-1971 ve Státním pedagogickém nakladatelství v Praze. Pro úplnost přehledu připomeneme jejich sled, autory i náplň. Jsou to Jiránek F., Kolaříková O., Říčan P.: "Psychologie XX. století", II. díl (J. Piaget, typologie Ch. Spearman, L.L. Thurstone, J.P. Guilford, R.B. Cattell, H.J. Eysenck), 1970 - Tardy VI.: "Psychologie XX. století", III. díl (Dynamická psychologie: K. Lewin, Psychoanalýza, H.S. Sullivan, Karen Horney, E. Fromm), 1971 - Široký H., Hermochová S.: "Psychologie XX. století", IV. díl (Analytická psychologie C.G. Junga, Individuální psychologie Alfreda Adlera), 1971 - Tardy VI.: "Psychologie XX. století", V. díl (W. Stern, L. Klages, G.W. Allport), 1969.

Vzhledem k tomu, že první díl "Psychologie XX. století" je - i přes provedený dotisk v roce 1994 - zcela rozprodán, připravili jsme do tisku na přelomu roku 1995/1996 jeho rozšířené a přepracované vydání. Oproti prvnímu vydání jsou nově zařazeny výklady dvou směrů - viz kapitoly "Americký strukturalismus" a "Americký funkcionalismus". Výklad kapitoly "Kognitivní psychologie" je zakomponován, do širěji pojatého tématu "Informační paradigma v americké psychologii: kognitivní psychologie, kognitivní věda a konekcionismus", v němž je pozornost nově věnována jak vzniku multidisciplinárního přístupu ke studiu kognice, tak historicky nejmladšímu směru v této oblasti - konekcionismu. Kapitoly "Humanistická psychologie" a "Transpersonální psychologie" jsou doplněny o novější fakta a jim odpovídající hodnocení. V kapitole "Od raného gestaltismu k neogestaltismu" je poněkud rozšířen výklad učení J. Gibsona s akcentem na význam přínosu jeho díla pro vývoj psychologického myšlení a přidán je i výklad vzniku, vývoje a přínosu centra celostní psychologie, které se pod vedením prof. M. Rostohara ustavilo v roce 1926 v Brně. Všechny kapitoly jsou doplněny o personální údaje představitelů jednotlivých směrů; jde zejména o data úmrtí, k nimž došlo v době od prvního vydání našich skript. Nově jsou též zařazena některá přehledová schemata, která mohou být pro osvojení učební látky studentům užitečná.

Učební text je určen především vysokoškolským studentům pro předmět "Dějiny psychologie" a "Přehled psychologických systémů". Má však základní význam i pro psychology, kteří se až dosud nemohli seznámit s psychologickými směry důkladněji. Text může být orientačně užitečný i pro odborníky příbuzných oborů.

Dr. Jiří Hoskovec vyjadřuje díky za umožnění studia autentických dokumentů, týkajících se amerických psychologů, které podnikl v USA v letech 1965, 1966, 1971, 1995 a zejména v Archivu historie americké psychologie na univerzitě v Akronu (Ohio) v roce 1983. Zvláštní dík patří prof. Josefu Brožkovi, dr. Johnu A. Popplestoneovi, dr. Marion White McPhersonové a archiváři Johnu V. Millerovi. Originály dopisů, jejichž citace se uvádějí v tomto učebním textu, jsou uloženy v uvedeném archivu. Poskytují bezprostřední vhled do celé řady historických souvislostí.

Autoři děkují Mgr. Libuši Borešové za vzorné a obětivé přepsání textu a zhotovení tabulek.

V roce 1993 jsem vydal třetí text "Psychologie XX. století" a již, který by rovněž vznikl vývoji a účinným nástrojem psychologického rozvoje. 20. století bylo bohaté na objevy a poznatky, které se týkaly nejen psychologického, ale i biologického, sociálního a kognitivního. Tímto textem bych chtěl přehledně shrnout tyto poznatky a pokusit se je prezentovat v takové podobě, která by byla užitečná pro všechny, kteří se zabývají psychologickým výzkumem. Tento text je určen především studentům psychologie, ale i ostatním, kteří se chtějí dozvědět něco nového o psychologii. Text je rozdělen do několika částí, které se týkají různých oblastí psychologie. Každá část obsahuje stručný přehled o dané oblasti a seznam literatury, která se s touto oblastí zabývá. Text je psán srozumitelně a stručně, aby byl přístupný i laikům. Pokud budete mít nějaké dotazy, neváhejte se na ně obrátit. Děkuji vám za pozornost.

Vzhledem k tomu, že tento text "Psychologie XX. století" je již třetí vydání, je třeba se zaměřit na to, co se v této oblasti dělo od posledního vydání. V tomto textu bych chtěl přehledně shrnout tyto poznatky a pokusit se je prezentovat v takové podobě, která by byla užitečná pro všechny, kteří se zabývají psychologickým výzkumem. Tento text je určen především studentům psychologie, ale i ostatním, kteří se chtějí dozvědět něco nového o psychologii. Text je psán srozumitelně a stručně, aby byl přístupný i laikům. Pokud budete mít nějaké dotazy, neváhejte se na ně obrátit. Děkuji vám za pozornost.

Tento text je psán srozumitelně a stručně, aby byl přístupný i laikům. Pokud budete mít nějaké dotazy, neváhejte se na ně obrátit. Děkuji vám za pozornost.

Tento text je psán srozumitelně a stručně, aby byl přístupný i laikům. Pokud budete mít nějaké dotazy, neváhejte se na ně obrátit. Děkuji vám za pozornost.

AMERICKÝ STRUKTURALISMUS

1. Místo a funkce strukturalismu v historii poznání

V historii poznání lze v jednotlivých disciplínách najít směry či školy, usilující o odhalení podstaty poznávaných objektů v jejich struktuře. Pojem struktura (z lat. *struo*-, *struere*, *struxi*, *structum* - vrstvit, ve vrstvy skládati, kupiti, na sebe klásti, spojovati; *structura*, -ae, f. - stavba, navrstvení, nakupení, složení) předpokládá soubor prvků a jejich vzájemných vztahů, který je podmínkou určitého jevu, studovaného z hlediska určité úrovně analýzy zkoumaného předmětu. Struktura je v tomto případě považována za podstatu jevu, který - zasazen do širšího kontextu - nabývá řadu dalších znaků, jež jsou z hlediska struktury náhodné, ale z hlediska identifikace jedinečnosti jevu významné. Vymezení struktury předpokládá:

1. operacionální zavedení roviny analýzy jevů,
2. odlišení podstatných znaků jevu od znaků nahodilých,
3. vymezení prvků a povahy vztahů, jimiž jsou vzájemně spjaty.

Orientace poznávajícího subjektu na zjišťování struktur jednotlivých jevů je zastoupena téměř v každé vědní disciplíně, ať už tyto disciplíny studují přírodu živou nebo neživou, společnost nebo člověka. Předměty studia některých disciplín jsou přímo zaměřeny na strukturalistický přístup, jiné naopak znesnadňují jeho aplikaci. V těch disciplínách, které studium struktur umožňují, nabývá strukturalismus různých forem, a to i v téže disciplíně, neboť rozhodující je rozlišovací úroveň analýzy příslušných jevů uplatněná v procesu jejich poznání a vymezení samotné struktury, jejích prvků a vztahů. I v téže vědní disciplíně někdy dochází k tomu, že se změní způsob vymezení struktury, případně i povaha uplatnění strukturální analýzy, a v důsledku toho se ustavují jednotlivé proměny strukturalismu.

Nemáme v úmyslu podat zde výčet všech možných podob strukturalismu ve vědních disciplínách, zmíníme se jenom o strukturalismu lingvistickém (Ferdinand de Saussure, L. Hjelmslev, C. Bloomfield, Pražská lingvistická škola ad.), strukturalismu sociologickém a etnografickém (C. Lévi-Strauss ad.), sémiotickém (U. Eco, R. G. Bartles ad.), psychoanalytickém (G. Lacan ad.) a kulturně historickém (M. Foucault ad.).

Také v psychologii se strukturalismus objevil v několika podobách, např. jako Wundtova strukturalistická psychologie, Sternův strukturalismus v personalismu, Diltheyova strukturální psychologie, strukturalismus gestaltistů, strukturalismus Rostoharovy brněnské psychologické školy a v neposlední řadě jako strukturalismus Piagetův.

Strukturalismus bývá většinou hodnocen jako opozice k funkcionalismu, ve skutečnosti však - kvůli své malé aplikabilnosti - funkcionalismus spíše k životu vyvolával. Žádnou zvláštností nejsou však ani případy, kdy strukturalismus je reakcí na praktikismus a malou zakotvenost funkcionalismu, který na rozdíl od strukturalismu nikdy není s to jít k podstatě jevů a spokojuje se s pouhým vystižením jejich funkce.

Studium struktur je obvykle ahistorické, nepodává genetický výklad jevů. Podobně strukturalistický přístup k obecně psychologickým jevům se omezuje na studium obecně platných zákonitostí psychiky dospělého člověka a nepohlíží k jejich genetické a kulturně historické podmíněnosti.

Z hlediska explikativní síly výkladu jevů je v dějinách lidského poznání strukturalistický přístup hodnocen značně vysoko. Např. J. Patočka k postavení strukturalismu ve vědeckém poznání podotkl, že "...

strukturalismus znamená nejen uvažování z hlediska celku, nýbrž také z hlediska významu. Struktury jsou významové struktury. Současný strukturalismus si není ještě plně vědom celého dosahu posunu, který se jeho působením ve vědě zabydluje" (J. Patočka, přednáška v Jednotě českých filosofů, 1975).

2. Strukturalismus v americké psychologii: Titchenerova škola

V této kapitole se budeme zabývat jednou z podob strukturalismu v psychologii, a to americkým strukturalismem, který vznikl na přelomu 19. a 20. století.

Na zformování této podoby strukturalismu měla vliv skutečnost, že jeho zakladatel, prof. E. B. Titchener, pracoval v 90. letech minulého století nějaký čas u prof. Wundta v Lipsku a odtud přivezl do Ameriky německý, zvláště pak Wundtem realizovaný přístup k výzkumu psychických jevů. Proto je americký strukturalismus tohoto období spíše případem převzetí psychologického směru z velkého bohatství filosofických idejí a proudů Evropy než případem psychologických směrů, které vznikly v Americe v důsledku vlastní americké filosofické tradice a závisle na ní vznikající psychologie.

Edward Bradford Titchener (1867-1927) se narodil v Chichesteru, v Anglii. Pocházel ze staré chichesterské rodiny, poměrně chudé. Jeho dědeček byl právníkem, otec působil v americké armádě, zemřel v třiceti letech. Edward po absolvování střední školy studoval od roku 1885 v Oxfordu (4 roky klasickou filologii a filosofii, v pátém roce se stal pomocnou vědeckou silou na fyziologii). V roce 1890, když mu bylo 23 let, získal v Oxfordu titul bakaláře. Poté odjel do Německa k Wundtovi, kde bylo spojení filosofie a fyziologie vítáno. V Lipsku se seznámil s dalšími významnými psychology - především s Külpe a zejména s Meumannem, s nímž určitou dobu bydlel. Z dalších německých psychologů měl na Titchenera vliv G. E. Müller, zakladatel psychologické laboratoře v Göttingenu. Z mimoněmeckých stipendistů byl Titchenerovi nejbližší Frank Angell, který po odchodu z Německa zprvu působil na Cornellově univerzitě, kde založil psychologickou laboratoř. Titchener tam za ním přešel v roce 1892.

Období, které prožil Titchener v Německu, bylo obdobím řešení problémů zásadních pro další orientaci psychologie. Bylo to období po ustavení Wundtovy psychologické laboratoře, období, kdy se v psychologických a filosofických kruzích diskutovalo o Analýzách E. Macha (vydaných v roce 1885), které byly mj. předmětem Avenariových Kritik (1. díl tohoto díla byl vydán v roce 1888, druhý v roce 1890). Titchener byl fascinován Machovým entusiasmem, a proto právě E. Machovi je připisován obrat Titchenera od filosofie k vědě. Nemenší vliv však měl na Titchenera i Wundt, o 35 let starší, k němuž měl Titchener celoživotně blízký vztah. Někteří jeho životopisci (E. C. Boring, 1927) dokonce mají za to, že Titchener se s Wundtem identifikoval.

Během pobytu v Lipsku vypracoval Titchener doktorskou disertaci ("Über binoculare Wirkungen monocularer Reize"), analyzující binokulární vidění. V roce 1892 získal Titchener doktorát filosofie a vrátil se do Anglie. Několik měsíců (zimní semestr škol. roku 1892/93) přednášel v Oxfordu jako externí učitel biologie (z té doby pocházejí některé jeho články v časopise Nature), poté odešel na Cornellovu univerzitu, kde vystřídal Franka Angella, který již nastoupil na univerzitu ve Stanfordu.

Na Cornellově univerzitě Titchener pokračoval v Angellově organizačním úsilí vybudovat psychologickou laboratoř. Koncipoval ji wundtovsky. Pro tuto laboratoř zpracoval Titchener též "Příručku experimentální psychologické práce" ("Experimental Psychology. Qualitative", 1901, "Experimental Psychology, Quantitative", 1905), který byl spolu s učebnicí psychologie ("A Textbook of Psychology", 1910)

používaný i na jiných psychologických ústavech a sloužil k výcviku experimentálního myšlení u posluchačů psychologie. Laboratoř byla umístěna ve 4. poschodí jedné z budov univerzity a měla šest místností. Starost o její přístrojové vybavení provázela Titchenera po celý zbytek života. Opatřil řadu přístrojů a zavedl některé metodiky a výzkumné techniky. V této činnosti mu svědomitě pomáhala jeho žena, s níž uzavřel manželství v roce 1894.

Titchener zveřejnil 62 článků a několik knižních publikací, z nichž každá sehrála důležitou roli v počátcích americké psychologie. Rovněž významně se podílel na vydávání časopisu *American Journal of Psychology* (zal. v roce 1887 G. S. Hallem) - zpočátku jako výkonný redaktor (1825-1920), později jako šéfredaktor (1920-1925). Časopis měl v Americe analogické postavení jako *Zeitschrift für Psychologie* v Německu. Ve své pedagogické práci vyškolil Titchener 35 doktorandů, z nichž někteří se stali významnými americkými psychology (zvláště E. G. Boring, J. W. Baird, K. M. Dallenbach, Ch. A. Ruckmick, Ch. W. Perky, L. R. Geissler ad.).

Titchener na Cornellu působil až do roku 1927, kdy zemřel na mozkový nádor. Posledních deset let zřetelně trpěl úbytkem energie, což se projevilo v jeho organizační, ale i vědecké práci. V té době věnoval pozornost numismatické činnosti, patřil k fundovaným znalcům v tomto oboru.

Titchener se na americké podmínky života nikdy zcela nepřizpůsobil, ale Evropu během svého působení na Cornellu navštívil pouze jednou (zúčastnil se mezinárodního psychologického kongresu v Mnichově v roce 1896).

Titchenerovy názory, jeho dílo a přínos

Na Titchenerovy psychologické koncepty měl největší vliv jeho pobyt v Německu a kontakt s některými významnými německými psychology. Historiky psychologie bývá proto Titchener stručně hodnocený jako Angličan, který přenesl německou psychologii do Ameriky, kde ji významně rozšířil. V souvislosti s prohlubováním a rozvíjením Wundtových myšlenek, zejména experimentální orientace, obohatil Titchener americké psychologické myšlení a významně se podílel na procesu vydělování psychologie z filosofických disciplín a na založení americké větve introspektivně orientované experimentální psychologie.

Podobně jako Wundt i Titchener za hlavní úkol psychologie považoval analýzu subjektivní zkušenosti, zjištění jejích prvků a odkrytí zákonitostí, podle nichž jsou tyto prvky kombinovány do struktur. Zdůrazňoval také uvedení mentálních entit - včetně těchto struktur - do vzájemných souvislostí s tělesnými podmínkami jejich vzniku. Při vymezování vlastností psychických procesů navázal Titchener na pojetí Wundta, který u každého psychického procesu rozlišoval kvalitu a intenzitu, a rozšířil toto pojetí o další tři vlastnosti, a to o trvání, jasnost a extenzitu.

Ve výkladu spojení elementů v celek vychází Titchener z asociačních zákonů. Asociaci podle dotyku vymezuje jako základní, přičemž za obtížný problém považuje řešení úkolu, jak spojit počátek s významem. Tento problém, kterým byl Titchener osloven, jej posléze stimuloval k vytvoření kontextové teorie významu, podle které je význam výsledkem minulé zkušenosti a počátku je přidělen význam závisle na kontextu psychických obsahů, v jakém je do vědomí zařazen.

Řešení vztahu tělesného a psychického převzal Titchener od Wundta - zastával paralelismus v psychofyzické oblasti.

Základní ideje strukturalismu v pojetí Titchenera byly zveřejněny ve dvou jeho článcích ("The Postulates of a Structural Psychology", "Structural and Functional Psychology"), které byly publikovány v časopise *Philosophical Review* v roce 1898 a 1899. Primární úkol spatřuje Titchener v analýze struktury psychiky, v rozcupování základních procesů probíhajících ve vědomí. Úkolem psychologie je abstrakce, jejímiž výsledky však nemají být funkční celky, ale celky strukturální. Složkami či elementy mentálních struktur jsou podle Titchenera počítky, představy a pocity. Každý stav vědomí by měl být analyzován, aby byla: 1) vyčleněna jeho struktura a 2) zjištěny jeho determinanty (v tom je překonáno "historické a priori" příznačné pro většinu podob strukturalismu).

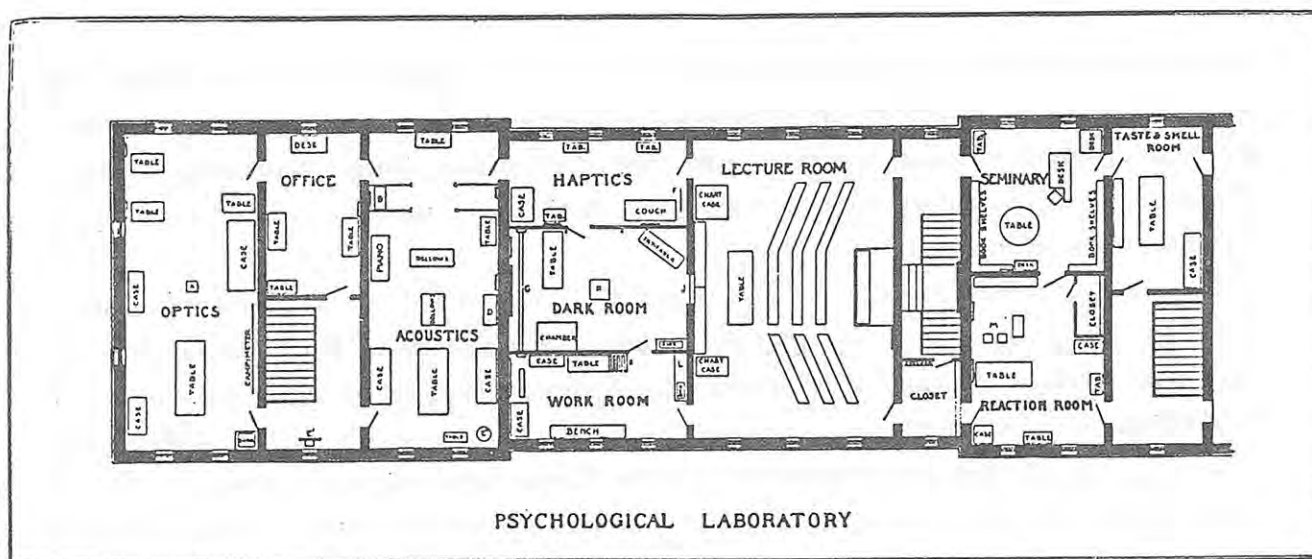
U prvků vědomí však Titchener nezůstává, jde dál. Klade si otázku, jak tyto složky (prvky, elementy) vědomí jsou kombinovány, jaké spoje jsou mezi nimi manifestovány a jaké zákonitosti pro ně platí. Tyto zákonitosti pak Titchener považuje za celkovitné a jejich podstatu nazývá psychickou strukturou. Z uvedeného lze vyvodit, že Titchenerova strukturální psychologie si klade otázku, co je obsahem psychiky, jak tento obsah vzniká, jak se ustavuje jako předmět introspektivního pozorování, jak je začleněn do kontextu dalších obsahů a jaká je kauzace, tedy proč jsou generovány mentální struktury. A stranou jeho zájmu zůstává otázka, čemu tyto mentální struktury slouží, co je jimi zajišťováno. (Tuto od strukturalismu očištěnou otázku, tj. procesuálně reinterpretovanou, si kladl až funkcionalismus.)

Za nejdůležitější postup při analýze prvků vědomí považoval Titchener introspekci. Ve shodě s německými vlivy rozpracoval postup systematicky prováděné introspekce. Jeho stanovisko k preferenci introspekce bylo tak vyhraněné, že zdroje psychologického poznání omezoval pouze na subjekty vycvičené v introspekci. Odmítal provádět výzkumy na dětech a zvířatech, protože nebyly s to provádět introspekci. Tento přístup prakticky zabránil Titchenerovi přispět k založení vývojové psychologie či dokonce klinické psychologie, neboť - podle něj - u duševně chorých probíhá introspektivní pozorování za ztížených a změněných podmínek a pacienti se často nemohou soustředit natolik, aby mohli provádět sebe- pozorování. Titchener odmítal též pracovat s testy, poněvadž je považoval za nástroje měření psychických výkonů, což pro něj nebylo podstatným úkolem psychologického studia. Těžištěm jeho výzkumů a jeho zájmu byly psychické obsahy, pěstovat psychologii jako čistou vědu, oproštěnou od všech aplikací na společenskou praxi. Charakteristickým rysem jeho koncepce psychologie byl purismus, a to především purismus metodologický a jazykový, nikoli teoretický.

Titchener během svého pětaticetiletého působení na Cornellově universitě přispěl k řešení mnoha dílčích problémů. K nejdůležitějším z nich patří:

- Rozpracování řady metodik výzkumu psychických jevů (viz Titchener's *Manual Laboratory*) v laboratoři, rozšíření Wundtových psychologických metodik a technik v Americe a obohacení těchto postupů o vlastní zkušenost, příp. jejich doplnění.

- Vybavení psychologické laboratoře na Cornellově universitě přístroji, zčásti nakoupenými, zčásti samostatně sestavenými. (Vybavení laboratoře viz obr. 1.) Popis přístrojů, jakož i popis metodik a technik výzkumu obsahuje Titchenerova čtyřdílná učebnice "Experimentální psychologie", známá pod názvem "Titchener's Laboratory Manuals". Tato práce je v anglicky mluvících zemích považovaná za základní dílo experimentální psychologie. (Jamesovy "Principy psychologie" jsou filosofičtější a jejich přínos bývá historiky psychologie spatřován spíše v teorii poznání.)

Obr. 1. PLÁNEK PSYCHOLOGICKÉ LABORATOŘE Z ROKU 1900 (CORNELL. UNIV.)

- Zprostředkování německých prací zásadního významu americkému čtenáři. Již během pobytu v Oxfordu přeložil Titchener Wundtovu "Fyzilogickou psychologii" ("Grundzüge der physiologischen Psychologie"), a to podle jejího třetího vydání, a později, spolu s Creightonem, přeložil Wundtovu práci "Psychologie člověka a zvířat" ("Human and Animal Psychology"). V roce 1885 vyšel Titchenerův překlad Külpeho knihy "Výklad psychologie na experimentálním základu" ("Grundriss der Psychologie auf experimenteller Grundlage dargestellt") a v roce 1897, ve spolupráci s Pillsburym, přeložil Külpeho "Úvod do filosofie" a opatřil jej vlastním úvodem.

- Výzkum v oblasti percepce. Z četných výzkumů Titchenera uvádíme alespoň ty, které vešly do příruček nebo učebnic experimentální psychologie. Na respondenty působil řadou taktilních podnětů, které aplikoval na jejich předloktí (píchal je jehlami, dráždil jejich předloktí složitějšími podněty apod.), přičemž registroval reakce respondentů. V těchto pokusech bylo zjištěno, že ti respondenti, kteří nebyli vycvičení v introspekci, uváděli názvy předmětů, jimiž - podle jejich mínění - jim bylo působeno na předloktí. Spíše tedy určovali zdroje, které jim způsobily podráždění, a neoznačovali mentální stavy, do nichž se v důsledku působení určitých podnětů dostávali. Tento jev Titchener nazval předmětná chyba (Woodworth, R.S., Schlosberg, H., 1959, str. 314). V experimentální psychologii se častěji hovoří o podnětové chybě. Dalším tématem experimentu byla analýza výrazů tváře. Titchener ve spolupráci s Boringem použil schematického znázornění tváře, v nichž se měnilo znázornění rtů, obočí, nosu apod. Výsledky vedly k zjištění, jak významně se zkoumané části obličeje podílejí na charakteristice emocionálního výrazu tváře.

- Přínos k výzkumu pozornosti. Problematika pozornosti zaujala Titchenera již při jeho pobytu v Německu. V tomto směru měl na něj vliv G. E. Müller, který se výzkumem pozornosti zabýval systematicky. O téma pozornosti byl v té době značný zájem, neboť její vlastnosti byly experimentálnímu výzkumu snadno přístupné. Navíc Titchener tím, že původně Wundtem formulované vlastnosti psychických elementů rozšiřuje o trvání, jasnost a extenzitu, vytvořil předpoklady pro studium pozornosti, kterou nazývá pozorností postvolní. Jde o typ pozornosti, který je původně navozen záměrem, tedy úmyslně, ale posléze se již subjekt stal natolik angažovaným v poznávání předmětu takto zaměřené pozornosti, že nemusí

záměrně vynakládat energii na udržení její koncentrace. V důsledku vyvolaného zájmu se tento předmět stal pro subjekt natolik atraktivním, že jeho přítomnost spontánně vyvolávala pozornost. Vygotský Titchenerův výklad postvolní pozornosti interpretuje jako předpoklad vytváření zaměřenosti subjektu. (Titchenerův příspěvek k výzkumu pozornosti bývá přetištěn v čítcích o pozornosti. Viz např. ruská čítanka "Chrestomatija po vnimaniju", 1976, str. 26-49.)

- Výzkum myšlení. Značnou pozornost věnoval Titchener wüzburgské škole ("Lectures on Experimental Psychology of Thought-processes", 1909), jejíž členové experimentálně pomocí introspekce studovali myšlení. Titchener souhlasil s názory wüzburgských psychologů, že myšlení je nevědomé povahy, od N. Acha převzal i představu o funkci determinující tendence v procesu myšlení, avšak nesouhlasil s nenázornou povahou myšlení, tedy s hlavním objevem, ke kterému wüzburgští dospěli. Spor o to, kdo má pravdu, vešel do dějin psychologie jako jeden ze sporů, které nadále stimulovaly vývoj psychologického výzkumu myšlení. Spor vznikl v důsledku zásadně odlišné interpretace nálezů.

Titchener provedl se svými asistenty výzkumy analogické těm, které byly prováděny ve Wüzburgu (viz práce Kakise, H., 1911; Jacobsona E., 1911 ad.). Dospěl však k závěru, že myšlení je názorné povahy, že jeho základem je představa (příp. počitek). Otázkou pro Titchenera však zůstalo, jak je počitek spjat s významem, tedy jak je počitek zvýznamněn. V opozici k wüzburgským Titchener vytvořil kontextovou teorii významu (viz začátek tohoto výkladu), ale tato teorie platí pouze pro ty případy, kdy se počitek zvýznamňuje ponejprv, nikoliv tedy pro opakovanou aplikaci podnětu (Homola, M., 1990).

Spor o nenázornou povahu myšlení zaujal řadu dalších psychologů, takže ještě nedávno patřil k aktuálním tématům psychologie myšlení. Rozpor mezi Titchenerovým nálezem a zjištěními wüzburgských psychologů podnítil diskusi, jejíž podstatná část byla publikovaná v roce 1986 ve 4. díle "Zpráv teoretické psychologie" (Hunt H. T., 1986; Evans R. B., 1986 ad.).

Interpretace laboratorních zjištění tohoto sporu se během doby změnila. V roce 1951 londýnský profesor G. Humphrey, který se ve své monografii zabýval výzkumem myšlení, ve zmínce o sporu Titchenera s wüzburgskými akcentuje odlišnost závěrů, k nimž obě laboratoře dospěly; sám se přitom kloní k uznání nálezů wüzburgských, zejména pokud jde o statiku myšlení (Humphrey G., 1951), tj. o výsledky myšlení či uznání svébytné morfologie myšlení. Uznává tedy, že myšlení je ve své podstatě nenázorné povahy a že přínos wüzburgských je bezprecedentní. Tento závěr se shoduje s běžným hodnocením Titchenera a wüzburgské školy v základních učebnicích dějin psychologie (viz např. Boring E. G., 1929; Misiak H., Sexton V. S., 1966 ad.), kde jsou odlišné závěry obou badatelských center prostě konstatovány.

V osmdesátých letech tohoto století vlivem americké kognitivní psychologie, která poznávací procesy chápe jako procesy zpracovávající informace, vyvstala otázka, byl-li Titchenerův výzkum a jeho pohled na řešení problému povahy myšlení skutečně v příkrém rozporu s názory wüzburgských a byl-li vůbec správně interpretován (viz blíže Hunt H. T., Evans R. B. ad.). Ve vzniklé diskusi bylo demonstrováno, že interpretace kognitivních procesů jako procesů zpracovávajících informace umožňuje ve srovnání s klasickou introspekci lépe rozkrýt hloubku procesu myšlení a jeho jednotlivých modalit. V důsledku toho se mohou symbolické procesy, jejichž součástí myšlení je, při introspektivním pozorování jevit "plastičtěji", neboť analytičtěji vymezená pojmová výbava subjektu provádějícího introspekci umožňuje i analytičtěji reflektovat stránky tohoto procesu.

Dále bylo prokázáno, že výzkumy, které wüzburgští a Titchener realizovali, byly obtížně srovnatelné: zatímco wüzburgští pracovali s asociačními experimenty a nebo předkládali respondentům

otázky, předpokladem jejichž zodpovězení bylo v té či oné míře vyřešení relevantního problému, Titchener použil při výzkumu mnohem jednodušších úloh (Titchener E. B., 1909; Kakise H., 1911; Jacobson J., 1911), v nichž bylo myšlení aktivováno především při srovnávání jednoduchých, ale kvalitativně odlišných podnětů.

Běžná hodnocení Titchenerových výzkumů, která jsou uváděna v tradičních učebnicích dějin psychologie, vycházejí z předpokladu, že Titchener během svého života stanovisko k elementům psychického dění neměnil. Novější interpretace Titchenerových výzkumů (Hunt H. T., 1986; Evans R. B., 1972, 1975, 1986 ad.) a detailnější analýza vývoje Titchenerových názorů však ukazují, že po Rahnově kritice (Rahn C., 1913) Titchener revidoval svoji původní představu o psychických elementech, upustil od vyhraněného pojetí elementů vědomí a uvolnil tak prostor pro svou kontextovou teorii významu (Evans R. B., 1972, 1975). Rovněž korespondence, která probíhala mezi biologicky orientovaným psychiatrem Adolfem Meyerem a Titchenerem v roce 1918 a Boringem (1926), vnesla více světla do pozice würzburgské školy a Titchenerova přístupu k ní (podle Evanse 1986, str. 193). Titchener zastával názor, že vědecké metody mohou být při výzkumu určitého faktu (což podle něj odpovídá danému objektu) aplikovány z různých hledisek, v důsledku čehož se dospívá k rozdílným výsledkům. V dopise Meyerovi Titchener (1918) poukázal na různá hlediska, jež jsou při introspektivním výzkumu použitelná a která pochopitelně generují kvalitativně různé výsledky, různá zjištění.

V tomto novém pohledu jsou Titchenerovy nálezy interpretovány jako zjišťující jiné stránky myšlení než ty, které byly středem pozornosti würzburgských. Podle Hunta (1986, str. 266) šlo u Titchenera o prezentačně danou modalitu (prezentačně zažívanou modalitu) průběhu myšlení, nikoli o zvědomění doprovodných složek reprezentační stránky myšlení. Hunt hovoří v této souvislosti o pocitovém významu (felt meaning). Poněkud jinak reinterpretoval tyto nálezy Evans (1986, str. 291-296), který v rozdílných zjištěních spatřoval důsledek odlišně formulované instrukce, jíž se respondenti při introspekci řídili.

Reinterpretace nálezů Titchenerova výzkumu vznikla nejen v důsledku důkladné historiografické práce psychologů, ale rovněž v důsledku informačního přístupu ke kognitivním procesům, který umožňuje mnohem detailněji analyzovat předivo operací zajišťujících pohyb myšlenkových procesů.

3. Žáci Titchenera

Z mnoha žáků, které Titchener ovlivnil přednáškami a výzkumnou prací během svého působení na Cornellově univerzitě, vyniká především Edwin Garrigues Boring (1886-1968), který byl podle Titchenera nejlepším jeho žákem.

Narodil se v Pensylvánii, vyrůstal a působil v betlémské skupině kvakerů v Pensylvánii. Studoval psychologii na Cornellově univerzitě, kde byl silně ovlivněn Titchenerem a jeho strukturální psychologií orientovanou na studium psychických obsahů pod laboratorní kontrolou. V roce 1914 obdržel doktorát. Záhy se však ukázaly rozdíly mezi Titchenerem a Boringem, které - jak píše Stevens (1968) - nespočívaly v jejich erudici a kapacitě, ale spíše v postojích.

Během první světové války pracoval Boring jako kapitán v armádním lékařském ústavu, kde k výběru důstojníků používal mentální testy. R. M. Yerkes, jehož doménou bylo právě testování, přizval Boringa k vyhodnocování výsledků testů a k jejich detailní analýze. Boring se v této oblasti stal známým mj. operacionalistickou definicí inteligence ("inteligence je to, co měří inteligenční test").

V roce 1919 nastoupil Boring na Clarkovu universitu, v roce 1922 přešel na Harvard a v téže roce se stal editorem amerického psychologického časopisu (*American Journal of Psychology*). Projevil zájem o psychoanalýzu a sám se (od roku 1933) podrobil této formě psychoterapie.

Svou koncepcí fyzikální dimenze vědomí se Boring značně přiblížil Titchenerovu učení, ale neuznává jeho pojetí psychofyzického dualismu. Z dílčích výzkumů nelze opomenout výzkum výrazů tváře, v němž spolupracoval s Titchenerem (viz výše). Řadu výzkumů uskutečnil v oblasti psychofyziky, podílel se na ověření platnosti Emmertova zákona, vypracoval klasifikaci čichových vjemů. Myšlenky strukturalismu však dále nerozvíjel.

Většinu svého života učil Boring na Harvardu. V roce 1929 vydal "Dějiny experimentální psychologie", které se setkaly s velkým ohlasem a byly několikrát znovu vydány. Pak vyšla jeho práce "The Physical Dimension of Consciousness" (1933). Je psána v duchu titchenerovské tradice, jeho psychofyzického paralelismu, avšak posouvá řešení tohoto problému do metateoretické oblasti. Podle Boringa je realita pouze jedna. O počítání a vjemech psal separátně a důkladně v jiné historicky orientované knize (1942).

Shrneme-li předchozí výklad, můžeme konstatovat, že Boring je velkou osobností americké psychologie. K stoupencům strukturalismu je řazen díky svým experimentům v oblasti psychofyziky a percepce. Ve svých studiích projevil vynikající preciznost ve formulaci myšlenek, což lze mj. dokumentovat i korespondencí o operacionalismu, kterou vedl se Stevensonem. Těžiště jeho odkazu však spočívá především ve vynikající práci z dějin psychologie.

Dalším významným žákem prof. Titchenera byl Karl M. Dallenbach (1887-1971), který se narodil v Champaignu, ve státě Illinois. Bylo to v roce, kdy zemřel Fechner a v Americe byl G. S. Hallerem založen psychologický žurnál, který pak hrál v Dallenbachově životě poměrně významnou roli. (Dallenbach byl druhý ze tří synů, jeho pradědeček emigroval do Ameriky ze Švýcarska v roce 1820, z matčiny strany měl předky v Německu. Byl pyšný na švýcarsko - německé předky, jeho jméno bylo spojováno s legendární postavou W. Tella.)

Vstup Dallenbacha do psychologie se datuje druhým rokem jeho působení na univerzitě v Illinois. Nejdříve projevil sympatie k frenologii, pak se však v rámci elementárního kursu z psychologie seznámil s J.W. Bairdem (vynikajícím Titchenerovým studentem), který má značnou zásluhu na tom, že se Dallenbach začal vážně zajímat o strukturalismus. Přednášky a Titchenerova práce "Nárys psychologie" mu připadaly jako romány. Byl to zvláště Titchener (měl na illinoiské univerzitě řadu přednášek), pod jehož vlivem se Dallenbach rozhodl ucházet o doktorát na Cornellu (získal ho v roce 1913). Nejdříve však začal pracovat jako asistent u Bairda.

U Titchenera se Dallenbach věnoval studiu pozornosti. Navazoval na Geisslerovu práci o vizuální pozornosti (1909) a testoval Geisslerovy nálezy v některých dalších smyslových modalitách. V jedné z diskusí zjistil Titchener, že Dallenbach má schopnost hrát šachy se zavázanýma očima. A protože to bylo v období diskusí o povaze myšlení (diskutovalo se o nálezů Würzburgské školy), považoval to Titchener za důkaz, že myšlení probíhá za účasti představ.

Zásadní význam pro Dallenbacha měl jeho pobyt v Německu v roce 1921, kde se seznámil s experimentální technikou realizovanou ve Wundtově laboratoři v Lipsku a zúčastnil se i přednášek prof. Külpeho v Bonnu.

Po obdržení doktorátu v roce 1913 vyslal Titchener Dallenbacha na univerzitu do Oregonu, kde tento čerstvě promováný psycholog působil jako instruktor u E. Conklina, ředitele tamějšího psychologického

ústavu. Vzhledem k tomu, že prof. Conklin pojal funkci instruktora jako osobního asistenta, snažil se Dallenbach pobyt v Oregonu ukončit a vrátil se na Cornellovu univerzitu, kde byl jednak v kontaktu s Titchenerem a jednak měl perspektivu stát se profesorem.

Během první světové války pracoval Dallenbach v armádě a ačkoli sám byl barvoslepý, věnoval se hodně diagnostice barvosleposti. Ve spolupráci s Yerkesem pracoval na sestavě testů pro armádu. Po válce se vrátil na Cornellovu univerzitu a začal též pracovat v redakci časopisu *American Journal of Psychology* jako pomocný redaktor. Začátek dvacátých let je i začátkem nedorozumění s Titchenerem, který byl v té době šéfredaktorem zmíněného amerického časopisu. Neshody, nedorozumění či dokonce hádky připisoval Dallenbach Titchenerovým rozladám, jež byly způsobeny mozkovým onemocněním Titchenera. Neshody vyvrcholily v letech 1924-1925 a byly ukončeny resignací Titchenera na místo šéfredaktora. Pro Dallenbacha, který se funkce šéfredaktora ujal, začalo období značného stresu, velkého pracovního vypětí.

V druhé světové válce byla Dallenbachova výzkumná práce opět přerušena. Více než pět let byl členem národního centra pro provádění a organizaci válečných operací a jako poradce se podílel na jeho činnosti. Přerušení své vědecké kariéry nenesl těžce, byl na svou činnost hrdý.

Po skončení války se Dallenbach chtěl vrátit na Cornellovu univerzitu, ale zjistil, že poměry na univerzitách se značně změnily. Když dostal nabídku na místo ředitele psychologického ústavu v Texasu, přijal ji a od roku 1948, kdy byl jmenován profesorem, do roku 1958 působil v této funkci. Tuto dekádu vyplnil Dallenbach intenzivní výzkumnou prací. Výzkumnými tématy jeho práce byla pozornost a představitivost (sám sloužil ještě Titchenerovi jako pokusná osoba při výzkumu představitivosti - jak již bylo uvedeno výše - hrál šachy se zavázanýma očima), zkoumal též vliv spánku na uchování materiálu v paměti. Zabýval se také výzkumem percepce výrazu tváře a věnoval se výzkumu čichové percepce (vypracoval klasifikaci čichových kvalit). V roce 1953 byla v Texasu z jeho iniciativy vytvořena samostatná fakulta psychologie. I nadále vykonával funkci editora časopisu. V roce 1950 jmenoval širší redakční radu, která částečně převzala jeho redaktorské pravomoci. Ve shodě s pravidly fakulty přestal v roce 1958 vykonávat funkci ředitele ústavu, ale studentům přednášel nadále.

Z teoretičtější zakotvených prací, které vznikly v období jeho působení na texaské univerzitě, vynikají zejména dvě studie: stať "Phrenology versus Psychoanalysis" (*Amer. Journal of Psychology*, 68, 1955, 511-525) a "The Place of Theory in Science" (*Psychol. Rev.*, 60, 1953, 33-39).

Časopis vedl plných 48 let, tedy až do roku 1968. Doba, po kterou řídil časopis, byla tak neobvykle dlouhá, že *Journal of American Psychology* byl leckdy označován jako Dallenbachův časopis.

Ve stáří se Dallenbach vrátil na svou Alma mater, na univerzitu v Illinois. Byl poctěn Zlatou medailí (1966), kterou mu udělila Americká psychologická společnost za celoživotní výzkumnou psychologickou práci. V roce 1958 bylo jeho životě a práci věnováno celé jedno číslo časopisu *American Journal of Psychology*, který po tak dlouhou dobu řídil. Zemřel ve věku 84 let.

Závěrem lze konstatovat, že se Dallenbach Titchenerově koncepci psychologie dosti vzdálil. Účastnil se řady výzkumů aplikační psychologie, jejichž řešení nevycházelo ze strukturalisticky orientované psychologie.

Z titchenerovsky laděných experimentálních prací mezi nejznámější patří studie o determinaci pozornosti jasností jejího předmětu (1923). V tomto výzkumu předkládal Dallenbach respondentům dvě skvrny, které buďto měly stejnou jasnost, nebo se právě v jasnosti lišily. Bylo zjištěno, že v prvním

experimentálním uspořádání respondenti preferovali skrvnu, která byla umístěna vlevo nad fixovaným bodem, v druhém případě preferovali jasnější předmět.

Důkladný výzkum provedl Dallenbach též v oblasti percepce bolesti (především výzkum senzorických bodů terminálního stimulatoru - 1927). O bolesti vydal také monografii, která shrnovala řešení tohoto problému v americké psychologii (1939).

Dále se Dallenbach věnoval výzkumu psychofyzických zákonitostí, paměti a učení. Jelikož jeho výzkumná činnost byla rozsáhlá a nápaditá, navazovala na ni řada psychologů, mj. i J. P. Guilford, který se s Dallenbachem věnoval výzkumu rozsahu paměti. Ve spolupráci s H. Helsonem zkoumal Dallenbach experimentálně oční pohyby.

Dalším Titchenerovým žákem byl Christian Allan Ruckmick, který studoval na Cornellově univerzitě (v roce 1913 zde u Titchenera získal doktorát). V roce 1913 publikoval stať o používání termínu funkce v angloamerických učebnicích psychologie. Analyzoval v ní 15 významů termínu "funkce" a poukázal na to, že v jejich použití lze identifikovat dva základní významy - jeden z nich odpovídá "psychické funkci", která je základem psychického procesu (v činnostně orientované psychologii je základem psychické aktivity), druhý vystihuje funkci ve smyslu účelu. Ruckmickova studie reflektuje zmíněnou základní bisemii termínu funkce, která je zdůrazňována i v evropském psychologickém myšlení. Jeho prací začíná období funkcionalismu, který zprvu působil paralelně se strukturalismem, ale posléze nad ním, díky své schopnosti orientovat se na řešení řady dílčích problémů a v důsledku přijetí pragmatické filosofie, zvítězil.

K neméně významným absolventům doktorandského studia u Titchenera patří také Chevest West Perky, který obdržel v roce 1920 doktorát na Cornellově univerzitě u Titchenera. Proslavil se experimentálním výzkumem imaginace. Jeho výzkum patří ke klasickým pracím v této oblasti.

4. Zhodnocení amerického strukturalismu

Strukturalismus a jeho principy, které byly Titchenerem vneseny do amerického psychologického myšlení, nejsou vlastní charakteru americké psychologie, a proto nemohly mít v té době pro vývoj psychologického myšlení tak velký význam jako v Evropě. Význam Wundtova strukturalismu (americký strukturalismus je jeho odnoží) spočíval především v reakci na asocianismus, který byl v 19. století v Evropě značně rozšířený. V Americe se však asocianismus v takové míře neprosadil a americká filosofie o něj v podstatě ani neměla zájem, poněvadž byla od počátku orientována na pragmatické cíle a hlubší spekulativní uvažování jí bylo cizí.

Ve srovnání se situací v americké psychologii lze na počátku tohoto století v Evropě zaznamenat čilý ruch ve vývoji psychologického strukturalismu: doznívá zde Wundtův strukturalismus a do psychologického myšlení se prosazuje Diltheyovo vymezení pojmu struktura (1910), které zdůrazňuje dva jeho znaky, tj. její dispoziční a teleologickou povahu. Toto vymezení ovlivňuje zejména pojetí struktury u lipských psychologů, zvl. Volkelta a Sandera, kteří ve shodě s Diltheyem akcentují teleologický charakter struktury, ale odmítají její dispoziční zakotvení. Struktura je pro lipské psychology popisným termínem. Naproti tomu u berlínských gestaltistů je struktura vymezena jako aktuálně zažívaná danost, zajišťující vazebnost celků. Ačkoli v používání termínu struktura je kvalitativní rozdíl mezi gestaltisty a Wundtem, u obou podob lze zaznamenat strukturalisticky orientovaný pohyb psychologického myšlení. Pro Wundta však není tento rys myšlení příznačný; prosazuje se jen v podobě překlenují nedostatků

asocianismu, zejména pasivního pojetí subjektu. Naproti tomu u gestaltistů lze strukturalistický rys myšlení zaznamenat jako zcela základní znak jejich způsobu uchopování psychologických problémů. Těžiště rozdílů mezi jednotlivými gestaltisty lze identifikovat v odlišné odpovědi na otázky, zda psychická struktura je dispoziční či aktuální povahy, zda je zažívaná, či zda její funkce je při výkladu psychických jevů pouze předpokládána (tj. struktura je jedním z výkladových pojmů), a to při společném akcentu na teleologické pojetí psychických struktur.

Strukturalismus Titchenerovy doby je orientován na experimentální výzkumnou činnost, přičemž jejím jádrem je experimentální introspekce. V důsledku této orientace strukturalismu nabyla Titchenerova škola v amerických podmínkách na významu, neboť bylo především její zásluhou, že se zde začaly zakládat laboratoře experimentální psychologie a v nich se s nebývalým entusiasmem rozvíjel výzkum. Na tuto dobu to byl výzkum zcela nový, který v Americe neměl ve vývoji psychologického myšlení 19. století významnějších prekursorů.

Podobně jako Wundtova psychologie měla značný vliv na ustavení samostatné psychologie, měl i Titchenerův strukturalismus, pro nějž byl charakteristický metodologický purismus, nezanedbatelný význam pro ustavení psychologie jako samostatné vědy. Strukturalismus se však nemohl nadlouho udržet, a to nejen kvůli krizi introspektivní metodologie, ale především proto, že neměl zájem o aplikaci svých poznatků v praxi při řešení naléhavých problémů každodenního života. (Již v první světové válce bylo v Americe naléháno na psychologii, aby se zapojila do výběru armády. Tuto nabídku však strukturalismus nemohl vůbec přijmout, zejm. pro svůj záporný vztah k užívání testových metod.)

Metodologie strukturalismu je mentalistická. Podle Paivia (1975) jde o subjektivní mentalismus, někdy též zvaný klasický introspekcionismus, který měl nesporně značný význam pro ustavení psychologie jako samostatné vědy, a to nejen pro osamostatnění psychologie. Nashromáždil též hodně elementárních poznatků a nezanedbatelný je i jeho přínos ke studiu obsahů psychických struktur, které - bohužel - v americké psychologii zůstávají stranou pozornosti ve značné části dvacátého století. V psychologii převládá funkcionální a procesuální analýza.

Teprve v 70. letech tohoto století se v důsledku rozvoje kognitivní psychologie založené na informačním paradigmatu nově aktualizovala potřeba doplnit procesuální analýzu obsahovou. Výzkum mentálních modelů přispívá k oživení mentalismu, avšak mentalismu nového typu; Paivio ho označuje jako mentalismus objektivní, neboť používá behaviorálně zakotvených výzkumných projektů, které doplňuje studiem psychických obsahů, zjišťovaných metodou hlasitého myšlení. Sub specie tohoto pohledu se nám Titchenerův strukturalismus jeví jako významný prekursor vývoje psychologického myšlení v Americe.

Poznámky

*) Würzburgská škola působila pod vedením O. Külpeho (1869-1915) v prvním deceniu tohoto století. Byla orientovaná na experimentální výzkum myšlení, prováděný introspektivní metodou. Pokusnými osobami byli psychologové, a to K. Marbe (1869-1953), H. J. Watt, K. Bühler (1879-1963), E. Dürr, J. Orth, N. K. Ach (1871-1946), A. Messer a další. Výzkum byl zaměřen na zjišťování statiky a dynamiky myšlení. Výzkum statiky myšlení (nověji se používá výraz morfologie myšlení) byl realizován asociačními experimenty, technikou volných a vázaných asociací, a otázkami, které vyžadovaly buď určité znalosti (v případě

otázek didaktického charakteru; příkladem takové otázky je "Jak daleko je z Würzburgu do Berlína") a nebo provokovaly tvůrčí myšlení (např. Bühler kladl otázku "Je možno myšlením poznat myšlení?"). V procesu řešení těchto jednoduchých, ale i složitějších úkolů, prováděli würzburští systematickou experimentální introspekci s detailně propracovanou technikou fracionování. Výsledky sebezpozorování byly zapisovány a interpretovány. Würzburští zdůrazňovali, že v procesu asociací nebo hledání adekvátních odpovědí na zadávané otázky se dostávají zvláštní stavy vědomí ("Bewusstseinslage"), či stavy jasnosti vědomí ("Bewusstheit"), které jsou nenázorné povahy. Obzvláště přínosné v tom směru byly otázky předpokládající delší úvahu. Bühler, který tento typ úkolů vyhodnocoval, zjišťoval v introspektivních výpovědích reflexi intencionálního charakteru myšlení, která se projevovala jako výpověď o pravidlech směru, souhlasu, adekvátnosti apod. V oblasti statiky myšlení výzkum würzburgských vyústil v potvrzení myšlení jako samostatné psychické funkce, jeho neredukovatelnosti na představování. Tím se poprvé v dějinách psychologie experimentálně dokázala samostatnost myšlení a tak byla překonána Aristotelova věta, že myšlení nikdy neprobíhá bez představ.

Výzkum dynamiky myšlení, který realizoval zejména N. Ach, si kladl za cíl zjistit, co je motorem myšlení, co je jeho motivem, jinak řečeno: má myšlení specifickou motivaci, nebo je motivováno týmiž silami jako lidské chování. Výzkumy, které prováděl N. Ach, spočívaly v rozhodnutí pro jeden ze dvou postupů (respondenti se např. měli rozhodnout, zda dvě čísla, která ve svém součtu dosáhnou nejvíce 10, budou sečítat nebo odečítat, nebo si měli zvolit jednu ze dvou zadaných operací: číst dvě písmena zleva doprava nebo zprava doleva). Ach interpretoval získané nálezy ve smyslu průkaznosti determinující tendence, která podle něj byla nejdůležitějším faktorem ovlivňujícím dynamiku myšlení. Tyto výzkumy však nebyly uznány, poněvadž nesplňovaly metodologické předpoklady. Přesto se však uchoval Achův pojem "determinující tendence", který byl dále rozvinut v Selzově psychologii myšlení, a představa o svébytnosti zážitku chťení a volby cílů.

Z psychologického výzkumu würzburgských byly uznány pouze výzkumy statiky myšlení. A ty byly zpočátku zpochybňovány, neboť byly výsledkem uplatněných introspektivních postupů. Kritika introspekce probíhala zejména ve dvacátých a třicátých letech, a to především v Americe. Zaznamenána však byla i v Evropě (K. Bühler, 1927), kde se prosazoval scientismus a mezi psychology nazrávalo vědomí, že introspektivní postupy jsou postupy nevědecké. Ke konečnému uznání výzkumu würzburgských přispěl svou prací "Thinking" (1951) až G. Humphrey, který se vahou své autority zasadil o uznání výsledků výzkumů würzburgských svědčících o nenázorné povaze myšlení. Nezávisle na něm uznali tyto výzkumy i jiní autoři.

Literatura:

- Boring, E. G.: Sensation and Perception in the History of Experimental Psychology. New York, Appleton-Century, 1942
- Boring, E. G.: Edward Bradford Titchener: 1867- 1927. American Journal of Psychology. 38, 1927, 4, 377-394
- Boring, E. G.: A History of Experimental Psychology. New York, London, D. Appleton - Century Company, 1929
- Bühler, K.: Tatsachen und Probleme zu einer Psychologie der Denkvorgänge. Archiv für die gesamte Psychologie, 1907, Bd.9, H.4
- Bühler, K.: Die Krise der Psychologie. Jena, 1927
- Evans, R. B.: Karl M. Dallenbach: 1887-1971. American Journal of Psychology 85, 1972, 4, 417-430

- Evans, R. B.: Titchener's Relativistic View of Observation and Psychological Processes. In: Mos, L. P. (Ed.): *Annals of Theoretical Psychology*, vol. 4, New York, London, Plenum Press, 1986, 291-297
- Evans, R.B.: E. B. Titchener and his Lost System. *Journal of History of the Behavioral Sciences* 8, 1972, 168-180
- Evans, R.B.: The Origins of Titchener's Doctrine of Meaning. *Journal of History of the Behavioral Sciences*. 1975, 11, 334-340
- Homola, M.: *Dějiny psychologie*. Olomouc, FF UP, 1990
- Humphrey, G.: *Thinking*. New York, Methuen, 1951
- Hunt, H. T.: A Cognitive Reinterpretation of Classical Introspectionism. The Relation between Introspection and Altered States of Consciousness and their Mutual Relevance for a Cognitive Psychology Metaphor and Felt Meaning. In: Mos, L. P. (Ed.): *Annals of Theoretical Psychology*, 4, New York, London, Plenum Press, 1986, 245-290
- Hunt, H. T.: A Cognitive Reinterpretation of Classical Introspectionism. In: Mos, L. P. (Ed.): *Annals of Theoretical Psychology*, 4, New York, London, Plenum Press, 1986, str. 307-313
- Jacobson, E.: On Meaning and Understanding. *American Journal of Psychology* 22, 1911, 553-577
- Kakise, H.: A Preliminary Experimental Study of the Conscious Concomitants of Understanding. *American Journal of Psychology* 22, 1911, 14-64
- Misiak, H., Sexton, V. S.: *History of Psychology*. New York, London, Grune and Stratton, 1966
- Paivio, A.: Neomentalismus. *Canadian Journal of Psychology*, 29, 1975, 263-291
- Perky, C. W.: An Experimental Study of Imagination. *American Journal of Psychology* 21, 1910, 422-452
- Rahn, C.: The Relation of Sensation to other Categories in the Contemporary Psychology: A Study in the Psychology of Thinking. *Psychological Review, Monographs*, 67, 1913, 1-131
- Ruckmick, C. A.: The Use of the Term Function in English Textbooks of Psychology. *American Journal of Psychology* 24, 1913, 99-123
- Stevens, S. S.: Edwin Garrigues Boring: 1886-1968. *American Journal of Psychology*, 1968, 9, 397-414
- Swartz, P.: Professor Hunt Meet Professor Whitehead. In: Mos, L. P. (Ed.): *Annals of Theoretical Psychology*, 4, New York, London, Plenum Press, 1986, 303-306
- Titchener, E. B.: *Experimental Psychology. Qualitative*. New York, Macmillan, 1901
- Titchener, E. B.: *Lectures on the Experimental Psychology of the Thought-processes*. New York, Macmillan, 1909
- Titchener, E. B.: *A Textbook of Psychology*. New York, Macmillan, 1910
- Titchener, E.B.: Vnimanije. In: Leontjev A.N., Puzyrev A.A., Romanova V.J.(Red.): *Chrestomatija po vnimaniju*. Moskva, IMU, 1976, 26-49
- Woodworth, R. S., Schlosberg, H.: *Experimentálna psychológia*. Bratislava, SAV, 1959

AMERICKÝ FUNKCIONALISMUS

1. Podmínky vzniku funkcionalismu

Když se koncem minulého století objevila vědecká psychologie, dělali již výzkumníci velké pokroky v chemii a ve fyzice pomocí rozkladu celků na části. Tyto úspěchy povzbudily patrně i psychology k hledání duševních elementů. To byl přístup W. Wundta a jeho následovníků. Hlavním zastáncem jeho pojetí v Americe byl E.B. Titchener, Wundtův žák, který pracoval na Cornellově univerzitě. Za svůj hlavní cíl považovali tyto psychologové specifikaci duševní struktury. Uvedený směr byl nazván strukturalismem.

Proti čistě analytickému charakteru strukturalismu a jeho "bezvýchodnosti" se však zvedla silná opozice. V Americe se záhy nesouhlasilo s omezováním psychologie, ke kterému v strukturalismu docházelo. Množily se hlasy, že by se mělo méně zdůrazňovat analyzování elementů vědomí a více studovat to, co probíhá v mysli a schopnost organismu adaptovat se na prostředí. Američtí psychologové se začali ptát jak vědomí funguje (zvláště procesy adaptace). Tento přístup byl nazván funkcionalismem.

Zájem o adaptaci byl ovlivněn Darwinovou teorií přirozeného výběru. Podle funkcionalistů se vědomí vyvinulo mj. proto, aby sloužilo některým řídicím funkcím aktivit jedince. Spolu s tímto důrazem na funkční roli vědomí se ale docházelo k poznání, že introspektivní metoda, kterou používal strukturalismus, je sama o sobě omezující. Při zkoumání toho, jak se organismus adaptuje na prostředí, musí být data odvozená introspekci doplněna pozorováním aktuálního chování, jeho vývoje. Rozvoji funkcionalismu velmi napomohla také pragmatická filozofie.

Historik psychologie, přednášející na Palackého univerzitě v Olomouci, prof. Homola (1985, 1990) uvádí předchůdce funkcionalismu - v USA W. Jamese a J. McKeen Cattella, v Anglii J. Warda a W. McDougalla, ve Francii A. Bineta. Z funkcionalistů připomíná zejm. J. Deweye, J.R. Angella a H. Carra. O R.S. Woodworthovi uvádí, že se sám označoval za dynamického psychologa (podobně jako E.L. Thorndike), ale řadí ho rovněž do historie amerického funkcionalismu.

Další historik psychologie, přednášející na Masarykově univerzitě v Brně, prof. Švancara (1993) uvádí, že W. James poslal svého žáka G.St. Halla do Lipska k W. Wundtovi; Thorndike pod Jamesovým vlivem prováděl experimenty na zvířatech; a že v Jamesově duchu rozvíjeli funkcionalismus J. Dewey, J.R. Angell a R.S. Woodworth.

Vliv amerického funkcionalismu byl silnější v české pedagogice (Míček, 1929; Uher, 1930; Singule, 1991), ale patrný i v české psychologii, zejm. u V. Forstera. Překlady základních děl do češtiny jsou vlastně prvními českými překlady americké odborné pedagogické a psychologické literatury.

2. Tvůrci koncepcí

Za tvůrce koncepcí funkcionalismu v Americe lze považovat Williamu Jamese (1842-1910). James pocházel z bostonské rodiny. Hodně cestoval, podobně jako jeho bratr Henry, známý spisovatel. W. James získal na Harvardské univerzitě doktorát lékařství. Zabýval se zpočátku fyziologií, kterou také vyučoval. Později se však stal profesorem filozofie, pak psychologie a konečně opět filozofie.

Měl malou psychologickou "laboratoř" na Harvardské univerzitě (1875), čtyři roky před Wundtovou laboratoří. Němečtí psychologové se však vyjadřovali kriticky, že to vlastně ani nebyla laboratoř, jenom místnost s několika přístroji pro demonstraci psychických jevů.

James shromáždil kolem sebe skupinu stoupenců, kteří se později stali známými psychology. Jeho spolupracovníky byli J.R. Angell, Edward Thorndike, Robert Woodworth a Hugo Münsterberg.

Při svých cestách navštívil James roku 1882 rovněž Prahu, se kterou ho seznámil nejdříve Carl Stumpf a potom Ernst Mach, setkal se zde také s Ewaldem Heringem. Na Jamese tenkrát výrazně zapůsobil zejména E. Mach; jejich korespondence trvala od té doby až do smrti W. Jamese.

Nejvýznamnější Jamesovou prací jsou dvousvazkové "Principles of Psychology" (1890). V roce 1892 se objevila verze "Principles of Psychology. Briefer Course". V uvedené literatuře se již projevují funkcionalistické koncepce. V devadesátých letech uveřejnil James také knížku z pedagogické psychologie "Talks to Teachers on Psychology". Koncem století byly vytištěny "Varieties of Religious Experience" (v překladu "Druhy náboženské zkušenosti" - byly vydány v Praze roku 1930 podle 19. anglického vydání z roku 1910) a "Pragmatism" (vyšel česky roku 1918 v Praze). Česky vyšla také jeho "Vůle k víře" (1921) podle anglického vydání "Will to Belief" z roku 1897.

Během posledních let svého života napsal James ještě tři významnější práce: 1) "A Pluralistic Universe", 2) "The Meaning of Truth" a 3) "Is Life Worth Living?". James byl psychologem spíše literárním s velkým záběrem. Sjednocuje poznání německé, anglické, skotské a francouzské psychologie. Byl stoupencem evolucionismu (ovlivněn Spencerem). Ve vědomí spatřoval efekt adaptace sloužící zachování druhu i jedince.

Náboženské prožívání rozebírá James z hlediska psychologického. Klade si otázku o osobním významu tohoto prožívání pro člověka. O věrouku se nezajímá, v popředí jeho pozornosti je náboženské prožívání a skutky katolíků (zejm. mystiků), protestantů i buddhistů. Rozebírá životy lidí, jejichž náboženské prožívání bylo zvláště zanícené a skutky eticky následování hodné. Víra je podle Jamese soukromou věcí člověka a je do značné míry psychologické povahy. Podléhá změně, někdy dokonce prudké a nenadálé.

Jamesovy "Principles of Psychology" jsou vlastně souborem esejí, navzájem spojených jen velmi volně. James v nich zdůrazňoval význam zvyku v životě člověka i společnosti. Mozkový proces paměti je podle něho, v souladu s názorem Heringovým, funkcí plasticity organické hmoty. Jamesův popis proudu vědomí je důležitým příspěvkem do psychologie. Rozlišil substanční stavy a tranzitivní stavy vědomí. V oblasti emocí je James znám svou teorií, kterou vyjádřil nezávisle na dánském fyziologovi Carlu Langovi. Jamesova-Langova teorie uvádí, že percepce situace vede ke změnám tělesným. Uvědoměním si změn tělesného stavu vzniká emoce. Jamesova-Langova teorie podnítila četné experimentální práce.

Podle Jamese je libovolné konání výslednicí protisměrného působení popudů a zábran. To, co se nazývá "vůlí", nebo "charakterem" člověka, jsou názvy pro souhrn popudů a zábran, jež určují jeho konání. James zdůrazňuje při volném aktu naše charakteristické rozhodnutí "ať se stane". Ovšem již samotná představa chtěného pohybu sama o sobě má tendenci uskutečnit pohyb. James označuje konání takto způsobené jako ideomotorické.

Jamesova psychologie měla značný vliv na Laddovu fyziologickou psychologii, Baldwinovo pojetí kognitivního vývoje, Thorndikovu psychologii učení, Woodworthovo vysvětlení motivace, Cannonovo

objasňování emocí, Calkinsové a Allportovo pojetí osobnosti, Meadovu sociální psychologii a na pojetí pozornosti a vůle, které rozvinuli J. Dewey a J.R. Angell.

Po listopadu 1989 je v Čechách patrný zvýšený zájem vysokoškolských studentů o dílo Jamesovo. Jeho knihy patří k nejčastěji půjčovaným na katedře psychologie FF UK v Praze. Největší zájem je o "Druhy náboženské zkušenosti".

Do Ameriky se z lipské laboratoře vrátil James McKeen Cattell (1860-1944), jeden z prvních Wundtových zahraničních studentů. J. McKeen Cattell je průkopníkem diferenciální psychologie a spolu s Galtonem, Binetem, Sternem a Spearmanem patří mezi pionýry diferenciální psychologie v první čtvrtině 20. století. J. McKeen Cattell chtěl, aby psychologie zkoumala vše, co je jedinečné a věnovala pozornost i příčinám rozdílů mezi lidmi. Svými koncepcemi připravoval nástup funkcionalismu.

3. Hlavní představitelé

Mezi americkými funkcionalisty vyniká Granvill Stanley Hall (1846-1924), který vystudoval filozofii a teologii. Potom se zabýval fyziologií a fyzikou, anglickou literaturou, angličtinou, francouzštinou a hudbou. Odjel do Evropy a u W. Wundta v Lipsku a v některých jiných centrech studoval psychologii. Přednášel na Clarkově univerzitě v USA. V roce 1883 na John Hopkinsově univerzitě v Baltimore založil první výzkumnou psychologickou laboratoř v USA.

V češtině vyšly Hallovy "Vybrané stati pedopsychologické a pedagogické" (1906). Dětství je podle Halla perioda věku, která vykazuje nejbohatší vývoj. Pedopsychologie vyžaduje pečlivých pozorování obohacených biografickou metodou i statistickými šetřeními, konanými pomocí dotazníků na velkých skupinách dětí. Zpracování výsledků zakládá pedopsychologie na psychologii obecné a sama zase poskytuje základ teorii i praxi pedagogiky.

Byl to G. St. Hall, kdo pozval do USA S. Freuda a zorganizoval tam sérii jeho přednášek o psychoanalýze. Stalo se to roku 1909 na Clarkově univerzitě. Freudovi se tam dostalo prvního uznání od amerických psychologů. S Freudem tam tehdy byl C.G. Jung ad.

Zvláště významným představitelem funkcionalismu byl John Dewey (1859-1952), známý svou psychologií učení pomocí činnosti. Dewey byl v Chicagu od rok 1894 až do roku 1904, kdy přešel na Kolumbijskou univerzitu do New Yorku. Uveřejnil učebnici psychologie a spis o myšlení "How we think" v r. 1910. Obě publikace měly v USA značný vliv. Myšlení chápal jako proces adaptace k novým problémovým situacím.

Doktorátu filosofie dosáhl na univerzitě Johna Hopkinse v Baltimore r. 1884 u G. St. Halla. Jeho nejvýznamnější pedagogickým spisem je "Democracy and Education" s podnázvem "Úvod do filozofie výchovy" z roku 1916. Politický dosah Deweyova učení se ujasňuje v dílku "The Public and its Problems" (Veřejnost a její problémy) v r. 1927.

V českých překladech jsou známy jeho práce "Škola a společnost" (1904), "Výchova k práci" (1922), "Psychologie a vyučování filosofii" (1927-28) a "Rekonstrukce ve filosofii" (1929), přeložená podle originálu "Reconstruction in Philosophy" z roku 1920, určeného japonským posluchačům univerzity v Tokiu a "O pramenech výchovatelství vědy" (1947).

Nejnovější český ohlas zaznamenáváme po listopadu 1989. V roce 1991 vyšel v Praze (v edici Z dějin pedagogiky, svazek 35) sborník "Americká pragmatická pedagogika. John Dewey a jeho američtí následovníci". Ukázky, publikované v tomto sborníku, jsou i z prací psychologických.

Žákem Johna Deweye byl Irving King (narozen 1874). Ten sepsal rozpravy, započaté v semináři o "duševním vývoji", který řídil profesor Dewey r. 1901-1902. V češtině vyšly pod názvem "Duševní vývoj dětský" (1912).

Funkcionální hledisko, podle něho, zdůrazňuje především vzájemný vztah všech psychických jevů a nemožnost popisovat jakýkoli psychický proces, leč se zřetelem k souvislosti vědomí jako celku. Otázky vyplývající z pozorování duševního života jsou: Proč chceme nyní konat to či ono a jaký je vztah těchto jevů k životu, který žijeme? Jak a proč vzniká tento duševní stav, jehož jsem si nyní vědom, a co znamená pro mne? Vědomý stav je "zde a nyní", je třeba ho vyložit úplně se zřetelem k jeho původu a významu na tomto místě a v této době.

Funkcionální hledisko mění celou tvářnost psychologie. Zkoumají se různé duševní činnosti, aby se dospělo k jejich významu pro celý život. Psychologie z tohoto hlediska ovšem přestává být suchopárným výčtem různých druhů asociací, citů, představ a soudů.

Jiným významným funkcionalistou byl James Rowland Angell (1869-1949), který do Chicaga přišel roku 1894. Když byl v roce 1906 zvolen předsedou Americké psychologické společnosti, vybral si za téma své zahajovací přednášky "The Province of Functional Psychology". V ní odlišil funkcionalismus od strukturalismu. Zatímco strukturalismus studuje vědomý obsah, funkcionalismus se zaměřuje na psychické operace a studuje je z hlediska účelového výkladu psychiky. Zatímco strukturalismus vychází z analýzy elementů, funkcionalismus je proti elementům, zabývá se povahou psychických procesů, zdůrazňuje jejich funkci v zprostředkování vztahů mezi potřebami organismu a okolím. Psychické procesy studuje v jednotě s fyzickými. Vědomí nepovažuje za pasivního příjemce zkušeností. Vědomí je aktivně zapojeno v "adaptivní reakci na novou situaci".

Angell měl vliv na mnohé žáky, mezi nimiž později vynikl funkcionalista a experimentátor Harvey Carr (1873-1954), jenž působil rovněž v Chicagu. Podle Carra předmětem psychologie je psychická aktivita, která je adaptivní ("organismus se přizpůsobuje"). Každý adaptivní akt má tři složky: 1) motivující podnět, který dává směr; 2) senzorickou situaci, která se poznává; 3) odpověď, která mění situaci leckdy i takovým způsobem, že potřeby jsou uspokojeny.

4. Podporovatelé

George Herbert Mead (1863-1931), ačkoli profesor filozofie, vedl semináře z vědecké metodologie v psychologii a o psychologii jazyka. Byl v úzkém styku s funkcionalisty psychologického univerzitního pracoviště v Chicagu. Podle něho význam objektu závisí na jeho funkci. To je jasně funkcionální hledisko.

V Chicagu vyrůstal psychologický funkcionalismus z psychologického strukturalismu, který byl dovezen z Německa. Funkcionalismus na Kolumbijské univerzitě se začal vyvíjet o něco později než v Chicagu, stal se však brzy výraznějším, když v roce 1904 přišel na Kolumbijskou univerzitu J. Dewey. Tam také působili E.L. Thorndike a R.S. Woodworth.

Edward Lee Thorndike (1874-1949) se vyškoli na Harvardské a Kolumbijské univerzitě. Ve své disertační práci se zabýval učením zvířat v bludišti. Thorndike zdůrazňoval učení pokusem a chybou s postupnou eliminací nesprávných odpovědí. Správné odpovědi je nutno posilovat. Jeho vliv na behavioristy byl velmi silný. Někteří historikové psychologie ho považují v začátcích za funkcionalistu, v pozdějším období jeho vývoje za behavioristu. Byl jedním z největších amerických experimentálních pedagogických psychologů. Český vyšla jeho "Osobitost" (1926) a "Pedagogická psychologie" (1929).

Robert Sessions Woodworth (1869-1962) napsal na začátku své vědecké dráhy s Laddem knihu o fyziologické psychologii. V roce 1901 provedl s Thorndikem známý experiment, týkající se transferu dovedností, který ukázal, že jsou to identické elementy, které zajišťují přenos z jedné výcvikové aktivity na aktivitu jinou. Woodworth také napsal historii psychologie ("Contemporary Schools of Psychology"), kterou později revidoval a jež se ve svém třetím vydání, za spoluautorství Mary Sheehanové, objevila brzy po Woodworthově smrti. Jeho "Experimental Psychology" (poprvé uveřejněná 1938 a později revidovaná Haroldem Schlosbergem) se stala učebním textem na několik dekád. Třetí opravené vydání z roku 1954 bylo přeloženo do slovenštiny a vydáno r. 1959 ve vydavatelství SAV v Bratislavě. V České republice bylo hojně užíváno.

5. Zhodnocení funkcionalismu

Důraz, který funkcionalisté kladli na adaptivní charakteristiky chování, byl převzat behavioristy. Předmětově se funkcionalismus orientoval převážně na výzkum učení a přispěl k základům pedagogiky a aplikované psychologie zejména ve školské oblasti, ve které se hledaly alternativní metody výchovy a vzdělávání. Spisy funkcionalistů v překladech do češtiny byly vydávány převážně před I. světovou válkou a mezi dvěma světovými válkami. Připomenout si tyto i další ohlasy koncem XX. století má svůj význam v kontextu obnoveného vlivu americké psychologie na českou psychologii po listopadu 1989, i když vliv americké psychologie za posledních pět let reprezentují jiné směry než právě funkcionalismus. Širšímu vlivu na psychologii u nás patrně bránilo spojení amerického funkcionalismu s filosofickými základy pragmatismu.

Literatura:

- Dewey, J.: Škola a společnost. Praha, Laichter, 1904
Dewey, J.: Výchova k práci. Praha, Vetešník, 1922
Dewey, J.: Psychologie a vyučování filosofii. Revue Filosofie (Praha, Aventinum), 1927-28, 1, 288-293.
Dewey, J.: Rekonstrukce ve filosofii. Praha, Janda, 1929
Dewey, J.: O pramenech výchovatelské vědy. Praha, Samec, 1947
Hall, G.St.: Vybrané stati pedopsychologické a pedagogické. Praha, Dědictví Komenského, 1906 (Úvod od Fr. Čády).
Hall, G.St.: Stati pedopsychologické. Zábřeh, Dědictví Komenského, 1912
Homola, M.: Dějiny psychologie. Olomouc, Univerzita Palackého, 1985. 2. vyd. 1990
James, W.: The Principles of Psychology. Vols. 1 and 2. New York, Holt and Co., 1890
James, W.: Pragmatism. Nové jméno pro staré způsoby myšlení. Praha, Laichter, 1918
James, W.: Vůle k víře (podle obsahu by titul měl být správně Právo k víře). Praha, Y.M.C.A., Grégr a syn, 1921

- James, W.: Druhy náboženské zkušenosti. Praha, Melantrich, 1930
- King, I.: Duševní vývoj dětský. Praha, Dědictví Komenského, 1912 (Úvod J. Dewey, překlad O. Chlup).
- McDougall, W.: Psychologie. Praha, Bursík a Kohout, 1926
- McDougall, W.: Fysiologická psychologie. Praha a Brno, Dědictví Komenského a Ústřední spolek jednot učitelů na Moravě, 1929 (Úvod od V. Příhody, překlad K. Třísky).
- Míček, E.: Duch americké výchovy. Praha, Sfinx Janda, 1929
- Singule, Fr.: Americká pragmatická pedagogika. John Dewey a jeho američtí následovníci. Praha, SPN, 1991
- Švancara, J.: Geneze systémů empirické psychologie, Brno, M.U., 1993
- Thorndike, E.L.: Osobitost. Brno, Ústřední spolek učitelský, 1926 (Úvod a překlad od V. Příhody).
- Thorndike, E.L.: Pedagogická psychologie. Praha-Brno, Dědictví Komenského, 1929 (Úvod a překlad od L. Urbana a V. Příhody).
- Uher, J.: Základy americké výchovy. Praha, Čin, 1930
- Woodworth, R.S., Schlosberg, H.: Experimentálna psychológia. Bratislava, SAV, 1959

OD RANÉHO BEHAVIORISMU K NEOBEHAVIORISMU

1. Podmínky vzniku behaviorismu

Behaviorismus je velkým americkým směrem psychologie 20. století. Vznikl z odporu vůči introspektivní metodě a mentalistickému vymezení předmětu psychologie. Introspekce byla považována za základní metodu výzkumu téměř ve všech psychologických směrech a školách 19. století, proto vznik behaviorismu (včetně jeho programového prohlášení) byl chápán jako revoluce v psychologickém myšlení.

V době vzniku behaviorismu byl v Americe nejrozšířenějším psychologickým směrem funkcionalismus (tj. introspektivní psychologie, orientovaná prostřednictvím analýzy funkcí na studium adaptace člověka na prostředí); behaviorismus má s funkcionalismem společnou snahu studovat proces adaptace člověka na prostředí; liší se však od něho tím, že postupuje objektivním způsobem - studiem chování.

Ačkoli program behaviorismu, jeho formulace Johnem B. Watsonem, vzniká na začátku dvacátého století, lze vystopovat v dějinách vývoje lidského myšlení předpoklady či dokonce anticipace vzniku behavioristických idejí. Tyto předpoklady jsou několikere povahy a lze je indentifikovat uvnitř vývoje: 1) psychologického myšlení, 2) vědeckého poznání a 3) filozofie.

V psychologii je pro vznik behaviorismu připravovaná půda všestranným rozšířením introspektivní metody, zjišťováním jejích nedostatků, snahou opustit mentalistické vymezení předmětu psychologie - definovat předmět psychologie nově, ve shodě s kritérii scientistického přístupu. Tuto tendenci odmítnout jevy vědomí jako předmět psychologie projevil jako první na evropské půdě francouzský psycholog H. Piéron (viz jeho přednáška z roku 1908 "L'évolution du psychisme").

Z faktorů působících uvnitř vývoje vědeckého poznání to byly především biologické vědy s akcentem na studium chování zvířat, které předznamenaly orientaci nového psychologického směru na studium chování. Z dějin biologického myšlení lze zdůraznit přínos těchto badatelů:

Evoluční biolog Jacques Loeb uveřejnil roku 1890 výsledky svého zkoumání o tropistickém, mechanickém chování zvířat a roku 1912 publikoval práci "The Mechanistic Conception of Life", ve které pokračoval v tradici francouzských materialistů. Loeb chtěl, aby Watson udělal u něho disertaci o fyziologii mozku psa. To ale Angell Watsonovi nedovolil, protože považoval Loeba za příliš radikálního. Watson litoval, že Loebovu nabídku nemohl uskutečnit.

Další činnost dále rozvíjeli objektivní ruští fyziologové nebo "reflexologové", zvláště I.M. Sečenov (1829-1905), I.P. Pavlov (1849-1936) a V.M. Bechtěrev (1857-1927). V šedesátých letech 19. století Sečenov experimentoval s reflexy a tvrdil, že nejvhodnějším způsobem studia psychických procesů je fyziologický výzkum reflexů. Pavlov v tomto specificky fyziologickém přístupu pokračoval.

Ačkoli ruská reflexologie začala Sečenovem, je to Pavlov, který je nejznámějším reflexologem. Pavlov a jeho spolupracovníci provedli extenzivní, systematické experimenty. Zdůrazňovali význam podmíněných reflexů pro objektivní analýzu psychických procesů. Práce Pavlova byla v USA známa od roku 1906.

Bechtěrev publikoval roku 1910 "Objektivní psychologii" a o několik let později knihu o reflexologii člověka. V obou zaujal zásadní antimentalistické stanovisko. Zdůrazňoval nezbytnost pečlivého popisu chování. Bechtěreva lze charakterizovat jako objektivistu.

J.B. Watson napsal (v dopisu E.R. Hilgardovi 18.2.1937), že ani Pavlov, ani Bechtěrev neměli na něj v roce 1911 a 1912 nějaký větší vliv, teprve později že se jeho zájem o ně zvětšil. V roce 1914 Watson ve svém semináři věnoval velkou pozornost francouzskému vydání Bechtěreva. Kniha "Objektivní psychologie" se tam překládala a diskutovalo se o ní. K.S. Lohsley, který tehdy asistoval Watsonovi, spolu s ním opakoval Bechtěrevovy pokusy.

O Pavlovově pozdějším vlivu se Watson zmiňuje v jiném dopisu (Th. W. Harrellovi a R. Harrisonovi, 16.6.1936), ve kterém nadto zdůrazňuje značný vliv Sherringtonův a Donaldsonův (neurologie) na svoje myšlení. Napsal také, že Jennings mu pomohl korigovat příliš úzký tropistický přístup Loebův a dal mu lepší představu o celém organismu.

Pavlovův vliv v USA konstatovali podrobněji J. Brožek a Marion White McPhersonová v článku "Pavloviana in the USA: Archives of the History of American Psychology." Univ. of Akron, v časopise *Conditional Reflex*, 1973, 8, 4, 236-244.

Švýcar Max Meyer (1873-1967), který získal titul PhDr u Stumpfa a potom emigroval do USA, publikoval roku 1911 knihu "The Fundamental Laws of Human Behavior", ve které definoval chování objektivním způsobem. Roku 1921 uveřejnil "The Psychology of the Other One", ve které se vyslovoval proti introspekci a prosazoval metodu pozorování jiných lidí.

William McDougall, Angličan, který se usadil ve Spojených státech amerických, uveřejnil několik důležitých knih na samém počátku dvacátého století. Roku 1912 se objevila jeho "Psychology: The Study of Behavior"¹⁾, ve které propagoval myšlenku, že psychologie by se neměla zabývat studiem mysli, jak to činila psychologie strukturalistická a raně funkcionalistická, ale spíše by se měla zabývat studiem chování. Orientací se ovšem podstatně lišil od většiny pozdějších "behavioristů", zvláště od Watsonovy variety. Navrhl tzv. účelový behaviorismus neboli "hormickou" psychologii. Chování, říkal McDougall, demonstruje objektivně účel, tj. chování míří k nějakému cíli. Účelovost chování zdůrazňoval také behaviorista Edward C. Tolman a jeho žáci.

Dlouhá tradice zájmu o zoopsychologii v Anglii a USA, ale i jinde, také přispěla k vývoji behaviorismu. Studium chování zvířat bylo zvláště sourodé s behaviorismem.

Mezi významnými pracovníky uvedené tradice byli Loeb a pracovníci pod Darwinovým vlivem jako Romanes, Lloyd, Morgan, Jennings a Lubbock. A samozřejmě též Edward Lee Thorndike (1874-1949) se svou "Animal Intelligence" (vyšla 1898 a 1911 ve druhém vydání), který byl původně stoupencem funkcionalismu. Experimentálně pracoval v pedagogické psychologii.²⁾ Na jeho teorii učení, zvláště jím formulované zákony učení, tj. zákon cvičení (opakování) a efektu a konceptualizaci experimentů zjišťujících zákonitosti učení, behavioristé navazovali a ve svých teoriích je komentovali (zvl. yaleská skupina teoretiků učení).

Roku 1901 W.S. Small z Clark University uveřejnil první studii o chování krys v bludišti, uváděje metodu bludiště do studia inteligence a učení zvířat. Uvedená metoda se užívala v tisících experimentech v dalších dekadách. Robert M. Yerkes (1876-1956), významný srovnávací psycholog Harvardovy university,

¹⁾ Podle 8. vydání z roku 1921 byl pořízen i český překlad, který vyšel 1926 v Praze u knihkupců Karlovy university a České akademie věd a umění Bursíka a Kohouta pod názvem "Psychologie: Studium chování".

²⁾ Česky vyšla jeho "Osobitost" (přel. a úvod napsal V. Příhoda), Brno: Ústředí spolku učitelského na Moravě, 1926 a "Pedagogická psychologie. Kratší kurs" (přel. a úvod napsali L. Urban a V. Příhoda), Brno: Dědictví Komenského, 1929.

který dlouho produktivně působil, publikoval v roce 1907 zprávu "The Dancing Mouse" a pak další zprávy, v nichž popsal řadu experimentů týkajících se chování různých druhů zvířat.

Titchenerova první doktorandka, Margareta F. Washburnová, uveřejnila "The Animal Mind" v roce 1908. V té době se stala vedoucí psychologické katedry ve Vassar College. Její kniha vyšla ve čtyřech vydáních. Týkala se již chování zvířat, i když titul byl vlastně ústupkem strukturalismu a funkcionalismu.

V neposlední řadě to byly filozofické předpoklady, které rozvoj behaviorismu podmínily. E.G. Boring v dějinách experimentální psychologie (1929) stopuje počátky relevantních filozofických kořenů behaviorismu až k Descartovi a k francouzským materialistům (La Mettrie). V genealogii probehavioristické filozofie zaujímá významné místo též učení A. Comteho - jeho pozitivistický přístup k lidskému poznání a ustavující se ideál scientismu.

2. Základní paradigma behaviorismu

Behaviorismus vymezuje nově předmět psychologie. Je jím studium zákonitostí chování (behavior). Toto chování je rozložitelné do reakcí, jež lze studovat v závislosti na působících podnětech a na organismu. Výchozím paradigmatem behaviorismu je tedy schéma $R = f(S, O)$.

Jak z výše uvedeného vyplývá, behaviorismus vzniká v důsledku kritiky introspektivní metody, vágnosti a nespolehlivosti introspektivních pojmů, které jsou založeny na individuální subjektivní evidenci. U kořebky behaviorismu však nestálo pouze zdůrazňování objektivních metod, zvláště psychologického experimentu, ale též orientace na studium zvířat. Řada psychologických problémů - mechanismy učení, analýza motivačních proměnných - se studovala na zvířatech.

Proti subjektivním jevům (pouze subjektu přístupným jevům) jsou zdůrazňovány jevy objektivními metodami dostupné, jevy přímo pozorovatelné, později vysouzené, příp. kvantifikovatelné. Behaviorismus, zvl. raný, odmítá subjektivní pojmy i subjektivní metody. Za základní metody považuje metodu pozorování, experiment, slovní výpověď a výkonové testy.

Behaviorismus anticipoval vlastně metodologii černé schránky, která byla důkladně rozpracována teprve kybernetikou v 60. letech. Orientací na tyto metody prosazuje behaviorismus v psychologii pozitivistický, objektivní ideál vědy.

V důsledku nově (či jiným způsobem) vymezeného předmětu psychologického bádání se řada psychologických pojmů v behaviorismu reinterpretuje. Jde zvláště o tyto introspektivní pojmy:

- a) myšlení, které se chápe jako mluvení potichu, příp. jako svalová činnost (Watson poukazuje na redukci myšlenkových aktivit na tři druhy činnosti, a to na verbální aktivity, aktivity viscerální a gesta);
- b) city - i ty jsou redukovány na fyziologické procesy, dění vegetativního nervového systému;
- c) vědomí; s touto kategorií behaviorističtí psychologové vůbec nepracují (zvláště v první fázi behaviorismu), později ji interpretují jako vlastnost skrytého (vnitřního) chování.

Metodologické základy behaviorismu (především orientace na pozorovatelné jevy) umožňují, aby chování bylo studováno v referenčním rámci závisle proměnných (tj. reakcí) na nezávisle proměnných (tj. stimulech a organismu). Behaviorismus usiluje o vypracování výzkumných projektů, které jsou stavěny na analýze funkce a průběhu jednotlivých proměnných v závislosti na konkrétních podmínkách. Tento typ experimentálních projektů směřuje ke stanovení jednotek chování, jejichž vymezení je koncipováno s ohledem na teorie učení.

V behaviorismu byly vypracovány odlišné koncepce učení a poukázáno na fyziologický základ mechanismů učení. Původní jednoduché modely učení byly později vystřídány složitějšími, které ve srovnání s dřívějšími modely:

a) více odrážely pravděpodobnostní strukturu situace (příp. pole) a směřovaly ke zjištění optimální konfigurace stimulů a podmínek pro proces učení;

b) hlouběji analyzovaly proměnné (odlišení intervenujících proměnných a hypotetických konstruktů).

V souvislosti s akcentem behavioristické psychologie na mechanismy učení zdůrazňoval behaviorismus význam prostředí pro formování jedince. Již v raném behaviorismu docházelo k přeceňování prostředí (Watson např. konstatuje: "dejte mi po narození dítě a já vám z něho udělám, co budete chtít"). Tento environmentalismus měl pak v poslední fázi behaviorismu velký vliv na formování environmentální psychologie jakožto samostatné disciplíny behavioristické psychologie.

3. Fáze behaviorismu

Vývoj behaviorismu lze charakterizovat jeho rozdělením do jednotlivých fází:

I. Raný behaviorismus je datován rokem 1912, kdy vychází Watsonův behavioristický manifest, a zahrnuje více než dvě dekády usilovné práce při koncipování nových základů psychologie. Byla orientována především na studium lidského chování a chování zvířat. Základním schématem je S-O-R, převládaly jednoduché výzkumy behaviorálních jevů, mentalistické pojmy byly zcela odmítány. Tuto fázi lze podrobněji demonstrovat rozbořením prací J.B. Watsona, fyziologicky orientovaných psychologů A.P. Weisse, K.S. Lashleyho, J.F. Dashiella aj.

II. fáze behaviorismu je období od r. 1935, kdy Tolman zavádí do metodologické výstavby behavioristických pojmů pojem intervenující proměnné; jde již o orientaci na složitější souvislosti a vztahy mezi závisle a nezávisle proměnnými. Zavrhuje se extrémní periferismus. Tolman zavádí formuli $B = f(S, P, H, T, A)$, příp. redukci této formule $B = f(S, A)$, kde S = vnější stimul, P = fyziologické pudy, H = dědičnost, T = minulé zkušenost a A = zralost věku. Zároveň s tím Tolman rozlišuje chování na molární a molekulární. (Odtud též odlišení molárního a molekulárního behaviorismu.)¹⁾ Tuto fázi lze omezit rokem 1948, kdy Meehl a MacCorquodale odlišili od sebe intervenující proměnné od hypotetických konstruktů (v stati "Operacionální validita intervenujících konstruktů" z r. 1948).

Druhá fáze behaviorismu zahrnuje: a) období, kdy vznikají velké behavioristické systémy, a to jak v oblasti teorie učení (viz zvl. práce C.L. Hulla, D. Hebba, K.W. Spenceho (1907-1967 aj.), tak v oblasti učení a osobnosti (viz práce O.H. Mowrera, J. Dollarda aj.); b) období revize metodologických a teoretických základů behaviorismu. Jde tu o vliv názorů fyzika P.W. Bridgmana, který v r. 1927 ve spise "The Logic of Modern Physics" navrhl vědeckou revizi používaných pojmů. Na základě ní měly být zachovány ve vědě pouze ty pojmy, vyjadřující jevy, jež jsou definovatelné operacionálně. Tento typ definic odmítá vymezení pojmu aristotelovskou logikou, tj. jeho podřazením pod nejbližší rodový pojem; jev má být definován výčtem operací, jichž je nutno, aby daný jev nastal. Zároveň se požaduje, aby tyto operace byly, pokud možno, kvantitativně vyjádřeny.

¹⁾ Termín molární je odvozený od termínu mol, jímž označujeme látkové množství soustavy, které lze rozložit na molekuly. Termín molekulární je odvozený od termínu molekula, jímž označujeme nejmenší částici látky, která je schopna "samostatné existence", přičemž zachovává všechny základní chemické vlastnosti dané látky.

Až dosud se sice zachovaly některé operacionální definice psychologických pojmů (např. operacionální definice frustrace, inteligence atd.), ale podobně jako ve fyzice i v psychologii mentální operacionismus byl pouze přechodnou fází, vyplývající z nového pozitivistického nároku na ideál vědy. Vytvořit operacionální psychologii se pokoušeli zvláště S.S. Stevens (1906-1973) a B.F. Skinner (1904-1990).

III. fáze behaviorismu - tj. po roce 1948 - je charakterizována základními neobehavioristickými pracemi. Ty vznikly v důsledku plodné spolupráce behavioristů s gestaltisty, kteří do USA z Německa emigrovali před nástupem fašismu. Patří sem práce Ch. Morrisa, C. Osgooda aj. V této fázi behaviorismu je rovněž více zdůrazňován molární behaviorismus a v důsledku Brunswikových a Lewinových studií vzniká ekologická psychologie a environmentální psychologie.

IV. fáze behaviorismu je fází tzv. subjektivního behaviorismu, kdy jde o vliv studií N. Chomského ("Syntaktické struktury" z r. 1957) na psychologii a o vysvětlení některých jevů mentalistické povahy jako je plán a obraz (viz práce Millera, Pribrama a Galanter "Plány a struktury chování z roku 1960). V této fázi behaviorismu jsou kladeny metodologické základy panbehaviorismu - tedy jde o vytvoření jednotné metodologie pro studium jevů sociální a biologické povahy. Charakteristickým znakem tohoto úsilí je vytvoření společného jazyka, pro nějž je příznačné, že jsou preferovány ty termíny, které mají interdisciplinární povahu. Behaviorismus je zde značně ovlivněn metodologickým základem kybernetiky.

Již v padesátých letech vznikla tendence uplatnit principy behavioristické metodologie i v jiných vědních disciplínách, a to zejména v sociologii, v lingvistice, v národohospodářství, v právních teoriích apod. Tento přesah behavioristické metodologie je součástí programu panbehaviorismu. Jedním z významných počínů tohoto úsilí je vznik edice "Foundations of the Unity Science", jejímž cílem je vydání těch knih, které by šířily základy behavioristické metodologie a umožnily představitelům jiných oborů její snazší osvojení. Program panbehaviorismu se však pro sílící kritiku behaviorismu nenaplnil. Zůstal jen jedním z nedosažitelných ideálů scientisticky zakotvené vědy.

Přehled významných představitelů jednotlivých fází behaviorismu podává tab. 1. (na str. 30-31)

4. Významní behavioristé

John B. Watson (1878-1958) byl hlavním popularizátorem extrémního behaviorismu. Titul doktora filozofie získal roku 1903 v Chicagu po obhájení práce o funkci různých senzorických vodítek, kterých využívají krysy při učení se, jak proběhnout bludištěm. Eliminoval jednu senzorickou modalitu za druhou a shledal, že krysy byly stále ještě schopny proběhnout bludištěm docela dobře. Ukázal tak, že při učení je současně zapojeno několik smyslových modalit.

Watson se stal vedoucím zoopsychologické laboratoře v Chicagu hned poté, kdy získal doktorát, a působil tam do roku 1908. Tehdy přešel na univerzitu Johna Hopkinse, kde behaviorismus zahájil svoji existenci jakožto samostatná škola.

Roku 1920 opustil akademickou půdu a stal se obchodním organizátorem velké reklamní firmy v New Yorku. Brzy se stal zástupcem prezidenta společnosti. Během své "reklamní" kariéry uveřejnil několik populárních knih o behaviorismu, které byly založeny na jeho dřívějších výchozích myšlenkách.

Tab. 1

VÝZNAMNÍ PŘEDSTAVITELÉ BEHAVIORISMU - pokračování tabulky

FÁZE, OZNAČENÍ, OBDOBÍ	PARADIGMA	PŘEDSTAVITELÉ	HLAVNÍ OBLAST PŘÍNOSU
třetí	intervenující proměnná vs. hypotetický konstrukt	C.L. Hull (1884-1952)	axiomatizace procesu učení
neobehaviorismus (1945/48-1957)		E.C. Tolman (1886-1959)	teleologický výklad chování, zavedení konstr. Sign-Gestalt, S-S teorie učení
		D.E. Berlyne (1924-	kognitivní teorie motivace
		K.W. Spence (1907-1967)	teorie učení, incentivní teorie motivace
		J. Dollard (1900-1980)	sociální učení, psychoterapie, osobnost
		N.E. Miller (1909-	psychoterapie neuróz, syntéza, psychoanalýza a teorie učení
		O.H. Mowrer (1907-1982)	kritika Pavlovova učení, teorie učení a chování, frustrace a agrese
		E.R. Hilgard (1906-	přehled teorií učení, úvod do psychologie, motivace, exper. výzkum hypnózy
		R.S. Woodworth (1869-1962)	dynamická psychologie
		W.K. Estes (1919-	teorie paměti, implicitní a explicitní výzkum kognice
		Ch.W. Morris (1901-1979)	základy teorie znaků, analýza sémiozy, jazyk
		C.E. Osgood (1916-1991)	měření konotativní složky významu, technika sémantic. diferenciálu, analýza symb. chování, mediační teorie
		B.F. Skinner (1904-1990)	operantní podmiňování, teorie verbálního chování, programované učení, analýza svobody a determinismu
		E. Brunswik (1903-1955)	molární a molekulární behavior., model čočky, pravděpodobnostní funkcionalismus
čtvrtá tzv. subjektivní behaviorismus vrcholí 1960	ve funkci proměnných plán a obraz	K.H. Pribram (1919- G.A. Miller (1920- E. Galanter (	výzkum chování a modelování jeho složek, zvláště obrazu, plánu a programu, využití podnětů z lingvistiky a teorie výpočetní techniky

Tab. 1

VÝZNAMNÍ PŘEDSTAVITELÉ BEHAVIORISMU

FÁZE, OZNAČENÍ, OBDOBÍ	PARADIGMA	PŘEDSTAVITELÉ	HLAVNÍ OBLAST PŘÍNOSU
------------------------------	-----------	---------------	-----------------------

první radikální behaviorismus (1912-1925/27)	$B = f(S, O)$	J.B. Watson (1878-1958)	program behaviorismu
		A.P. Weiss (1879-1931)	exper. a vývoj. psychologie
		W.S. Hunter (1889-1954)	exper. psychol., zavedení antroponomie
		K.S. Lashley (1890-1958)	fyziol. psychol., výzkum senzorické diskriminace, cerebrální funkce
druhá popisný behaviorismus mentální operacionalismus (1925/27-1945/48)	$B = f(S, P, H, T)$	E.C. Tolman (1886-1959)	teorie učení, molární a molekulární přístup, kognitivní mapa
		C.L. Hull (1884-1952)	S-R teorie učení
	$B = f(S, A)$	D.O. Hebb (1904-1985)	distální a proximální proměnné
		E.R. Guthrie (1886-1959)	teorie učení, zákon styčnosti
		B.F. Skinner (1904-1990)	operantní teorie učení, odmítl interv. proměnné a hypot. pojmy
		G.H. Mead (1863-1931)	sociální behaviorismus, symbol. interakcionalismus

Prvním větším behavioristickým stanoviskem byl Watsonův článek r. 1913 v *Psychological Review* "Psychology as the Behaviorist Views It". Roku 1914 uveřejnil svoji knihu "Behavior: An Introduction to Comparative Psychology". Tato kniha a článek v *Psychological Review* způsobily rozruch meziamerickými psychology. Jeho nejsystematičtější kniha "Psychology from the Standpoint of a Behaviorist" byla publikována r. 1919. Kniha o psychologii dítěte a o vývoji osobnosti a také další knihy populárního druhu byly zveřejněny později. Watsonův Behaviorism (1925) ukazoval, že podmiňování je klíčem k pochopení chování.¹⁾

Watson napsal heslo "behaviorism" pro Velkou sovětskou encyklopedii. Vyšlo roku 1927 v 6. dílu encyklopedie na str. 434-443. Redakce Velké sovětské encyklopedie si tehdy podrobné zpracování uvedeného hesla přímo od Watsona vyžádala, v obsahově nezměněné formě otiskla s upozorněním, že se jedná o směr materialistický, i když ne dialektický.

Předmětem psychologie je podle Watsona chování lidí a zvířat. Cílem psychologie má být formulace zákonů chování, predikce a řízení chování. Vědomí není právoplatným předmětem vědeckého studia. Myšlení ale Watson považoval za verbální chování (subvokální řeč).

Jednotkami chování jsou reflexy nebo spojení podnětu-reakce, ať již vrozené nebo podmíněné. Hlavní metodou psychologie je studium podmíněných reflexů, i když ostatní metody pozorování vnějšího chování, s pomocí nebo bez pomoci přístrojů, jsou také vhodné.

Watson použil jednoduchého systematického přístupu, s důrazem na bezmezní výkladové možnosti podmiňování, při experimentální a teoretické práci, týkající se strachu u dětí. Tentýž přístup aplikoval také na jiné problémy vývojové psychologie, na psychologii dítěte, psychologii osobnosti i abnormální psychologii. Byl přesvědčen, že jeho systém může řešit všechny problémy psychologie a řešit je lépe než dřívější či současné subjektivistické přístupy.

W.S. Hunter (1889-1954), žák Angellův a Carrův, prožil mnoho tvořivých let na Brown University. Byl krajním stoupencem behaviorismu (v r. 1925 chtěl dokonce nahradit slovo psychologie jako nevědecké slovem antroponomie). Zdůrazňoval klasické podmiňování a soustředil se na studium reakcí a výkonu v "časovém" bludišti. Na začátku se prezentuje organismu podnět, označující správnou cestu (takový jako světlo nad jedněmi ze tří dvířek, která vedou k odměně). Potom se podnět odstraní a organismu se nedovolí nějakou dobu reagovat, aby se vidělo, jak dlouho může podržet vzpomínku na podnět, která se demonstruje schopností dát správnou odpověď, tj. jít ke správným dvířkám. "Časové" bludiště bylo konstruováno tak, že buď pravé nebo levé odbočení vedlo zpět k místu volby. Jediným vodítkem, které organismus měl v místě volby, byla vzpomínka na předchozí odpověď. Zařízení donucovalo zvíře "počítat" odbočení. Dovolovalo studium vzorců změn. Jako první zkoumal symbolický procesy objektivně.

Jeho krajní radikalismus se projevoval v důsledném odmítání introspektivních a mentalistických pojmů. Teprve v r. 1947 se zastal McDougallova pojmu instinkt, který považoval za vědecky oprávněný pro rozvoj etologie.

K prvním behavioristicky orientovaným psychologům patřil Albert P. Weiss (1879-1931), původem Němec. Jako mladý emigroval do USA, kde v r. 1916 získal PhD. na Universitě v Missouri. Orientoval se na

¹⁾ Česky vyšel Watsonův "Behaviorismus - psychologie založená na úkonech reflexních" (*Ruch filosofický*, 1927-1928, VII., Praha) podle hesla pro *Encyklopedii Britannicu*, 13. vyd., 1926, I., 345-347 a dodatků ze statí v *J. philosoph. Studies*, 1926, I., 454-466.

psychologii dítěte. Při studiu psychických jevů zdůrazňoval přírodovědecký charakter metodologie, odmítl introspektivní metodu a všechny mentální jevy. Východiskem psychických jevů mu byla analýza chování. Usiloval o to, aby výklad chování člověka vycházel z fyzikálně-chemických, biologických a sociálních aspektů. Weiss záhy po Watsonově programové knize o behaviorismu vydal práci "A Theoretical Basis of Human Psychology" (1925), v níž zkoumal vývoj dětské psychiky.

Karl S. Lashley (1890-1958), radikální behaviorista, fyziologický psycholog a zoopsycholog, zakladatel neuropsychologie. Studoval u Watsona a Shepherd I. Franze (1874-1933), který ho vycvičil v užívání chirurgických technik. Působil na Harvardu, kde byl od r. 1935 profesorem psychologie Biologického institutu a od r. 1937 profesorem neuropsychologie. Iniciativně rozpracovával Watsonův program behaviorismu. Lashley se věnoval experimentálnímu studiu krys v bludišti, analyzoval mechanismy jejich učení, rozpracoval mechanismy bilaterálního transferu a studoval diskriminační učení. V r. 1929 vydal základní publikaci "Brain Mechanism and Intelligence", v níž odmítl myšlenku lokalizace mozkových funkcí. Podle něj jsou všechny body mozkové kůry ekvipotenciální, záleží pouze na učení. Z jeho dalších prací vynikla "Nervous Mechanism in Learning" (1934) a "Studies of Cerebral Function in Learning" (1935).

Podle něho rozsah poškození kvality naučeného návyku je přímo úměrný množství odstraněné mozkové tkáně. Ukázal, že přitom nehraje větší roli, která část mozku byla odstraněna. Bylo to právě toto zjištění, které ho vedlo k názoru, že mozek funguje jako celek a že různé části mozku mohou převzít podobné funkce. Později se stal skeptickým kritikem behaviorismu, ačkoli dříve byl jeho relativně loajálním přívržencem.

Kanadský psycholog Donald O. Hebb (1904-1985) patří k těm behavioristům, kteří se zasloužili o rozpracování fyziologické psychologie, zvláště pak neuropsychologie. Zprvu se orientuje na studium percepce, jejíž výklad staví na syntéze psychologických a fyziologických hypotéz. Dále vypracovává obecnou teorii chování z neuropsychologického hlediska a pochopitelně i teorii učení. V rámci tohoto výkladu koncipuje i teorii motivace.

Percepci chápe Hebb jako naučený proces; odmítá gestaltistický výklad, zejména namítá proti Köhlerově teorii figury a pozadí. Jeho teorii vnímání lze charakterizovat jako asocianistickou, reflektující neurofyziologické pojmy a hypotézy. Výklad figury a pozadí je však blízký Rubinově pojetí vyčlenění figury z pozadí. Hebbův přínos spočívá v odlišení stadia vystupování figury z pozadí před stadiem identifikace figury.

Hebb shrnul své názory na neuropsychologické základy lidského chování v práci "The Organization of Behavior - A Neuropsychological Theory" (1949). Tato práce se stala v neuropsychologicky orientované literatuře klasickou. Názory několikrát revidoval /viz jeho stať v časopise Psychological Review 1955, roč. 62, str. 243-254 a posléze jeho příspěvek do Kochova kompendia Psychologie (1959, díl I.) a jeho "Textbook of Psychology", 2. vyd. 1966/. Chování podle něj je řízeno smysly a vyššími procesy volní povahy. Zde je odlišení nižších procesů od procesů mediačních. Tyto vyšší procesy mají funkci direktivní.

Hebb vytváří i behavioristickou teorii emocí. Podle něj emoce organizují a dezorganizují chování. Proces učení analyzuje na pokusech s krysami v bludišti.

Na učení Hebbovo navazuje D.E. Berlyne, který již zřetelně propracoval kognitivní teorii motivace a propojil behaviorismus s gestaltismem. Berlyne, žák Hebbův, vydává v r. 1960 práci "Conflict, Arousal and Curiosity", v níž syntetizuje učení Hullovo a Hebbovo. V druhé významné studii "Structure and Direction in Thinking" (1965) se vyrovnává i s Piagetovým učením.

Berlynův přínos spočívá v teorii motivace, v níž považuje za jednu z nejdůležitějších motivačních proměnných zvědavost. Navazuje na Hebbovy pokusy, které prokázaly, že životní podmínky, navozující nudu,

způsobují buzení vyjímečně nízké. Je-li však - podle Berlyna - budivý potenciál příliš nízký, může buzení vzrůstat. Na rozdíl od Hebba, který vztah mezi budivým potenciálem a buzením chápe lineárně, Berlyne předpokládá vztah v podobě U křivky (tj. budivý potenciál pouze středních intenzit působí nízké buzení, které organismus preferuje). Právě za podmínek zvědavosti (případ s vysokým potenciálem a vysokým buzením) vzniká v chování organismu tendence redukovat stimulaci, čímž se sníží budivý potenciál a pak i buzení.

V práci "Structure and Direction in Thinking" analyzoval Berlyne motivační funkci pojmových konfliktů, zastával kognitivní teorii motivace a inklinoval též k neoasocianistické teorii myšlení.

E.R. Guthrie (1886-1959), profesor a později děkan (University of Washington), vytvořil teorii chování, podle které odpověď závisí na určité skladbě podnětů. Tuto skladbu lze ovšem analyzovat a posléze formalizovat. Uvedená formulace byla později užitá jako část předpokladů některých elementárních raných matematických modelů učení. Guthrie také ukázal, jak uvedená formulace může být použita při analýze sociálních jevů i v pedagogické psychologii. Guthrie byl proti tomu dávat při studiu chování otázky typu "proč" ve smyslu "k jakému účelu". Podle něho je ale užitečné dávat otázky typu "jak" určité chování vzniká, "za jakých podmínek", "jaké jsou jeho důsledky".

Metodologicky byl pozitivisticky orientován (věda musí studovat pouze objektivně pozorovatelné podmínky, shromažďovat, třídit a vykládat fakta). Guthrie se věnoval mechanismu učení; odmítl Thorndikův zákon efektu a opakování a Pavlovův pojem posilování. Vypracoval teorii učení založenou na principu styčnosti; experimentálně rozpracoval simultánní podmiňování. Analyzoval jev interference v procesu učení; odmítl Pavlovův výklad nepřetržitého vyhasínání a koncipoval vyhasínání na základě učení inkompatibilním reakcím. Své názory shrnul v publikaci "The Psychology of Learning" (1935); pro Kochovo kompendium napsal stat "Association by Contiguity" (Koch: Psychology, vol. II.), 1959. Jeho přínos lze hodnotit v návaznosti na princip styčnosti postulovaný Lockem a Humem; Guthrie tak v polovině XX. století obnovuje asocianistické principy v psychologii.

5. Yaleská skupina behavioristů

V r. 1921 J. R. Angell přišel do Yale, v r. 1924 zde založil Institut psychologie. Programem tohoto institutu bylo integrovat studium ze tří oblastí: psychobiologie, antropologie a biologie. V r. 1931 byl zde založen Institut lidských vztahů (Institute of Human Relations). V rámci tohoto pracoviště byl výzkum soustředěn na psychologii, sociální vědy, klinickou psychiatrii, biologii primátů a dětskou psychologii. Částí tohoto pracoviště byla i yaleská škola medicíny, kde byla umístěna Gesselova klinika dětského vývoje.

V rámci výzkumné práce na úkolech se v Institutu vytvořila skupina psychologů, orientovaná zejména na problematiku učení. K hlavním představitelům této skupiny patřil Clark L. Hull, Neal E. Miller, J. Dollard, O. Hobart Mowrer, Kenneth W. Spence aj. Z původní skupiny se vyčlenily dvě podskupiny (viz tab. 2): první byla orientována na teorie učení (v návaznosti na Hulla, Spenceho, O.H. Mowrera aj.); je reprezentována Ernestem R. Hilgardenem, Arthurem W. Meltonem aj., druhá podskupina byla orientována na problémy sociální psychologie (k reprezentantům patří: C.I. Hovland, Irving L. Jones, Harold H. Kelley aj.).

Behaviorista Clark L. Hull (1884-1952), mistr ve vytváření hypotéz, použil hypoteticko-deduktivní metodu ve své teorii učení. Formuloval explicitní postuláty o učení, např. že posílení je základem každého učení. Pak dedukoval teoremy těchto postulátů. Nakonec testoval validitu své teorie experimentálními studii v laboratoři. Jeho vliv v oblasti učení byl značný a měl mnoho následovníků.

Tab. 2

VÝZNAMNÍ PŘEDSTAVITELÉ YALESKÉ SKUPINY PSYCHOLOGŮ

a) Výzkum učení:

C. L. Hull
N. E. Miller
J. Dollard
O. H. Mowrer
K. W. Spence

b) Sociálně psychologický výzkum:

C. I. Hovland
I. L. Jones
H. H. Kelley

Kriticky se stavěl k Watsonovi, jemuž vytýká nedostatek systematickosti. Z touhy po naplnění ideálu behavioristické vědy koncipuje svou hypoteticko-deduktivní metodu (1940). Pro ni jsou příznačné tyto znaky: 1. strukturální východiska teorie; 2. vyvození experimentálně testovatelných závěrů z východisek; 3. preference performančních testů; 4. revize postulátů, jež se ukázaly jako chybné; 5. konceptualizace a zdůvodnění nových postulátů, jestliže by se ukázaly pro explikaci chování užitečnými.

Hull je stoupencem S-R teorie učení, vymezil řadu intervenujících proměnných (termín převzal od Tolmana). Zastává objektivní metody, z mechanismů učení rozpracovává podmiňování (i instrumentální). Jeho teorie učení a posléze i chování je koncipována na 17 postulátech a obsahuje 130 odvozených teorémů. Má deduktivní a vysvětlující povahu. Současný operacionismus obohacuje o hypoteticko-deduktivní metodu. (K tomu viz dopis E.C. Tolmanovi z 8.10. 1936.)

Hull se orientuje na formalizaci vztahů mezi základními pojmy. Ústředním termínem jeho teorie je pud (D, drive), který je chápán jako stav obecné aktivace a návyk (H_r), jenž reprezentuje asociativní hypotetické mechanismy. V procesu učení se vytvářejí "návyky" (H_r), jejichž síla je určena počtem "posílení", které je chápáno jeho "redukce pudu".

Hullova teorie je nejsystematičtěji rozpracována, obsahuje explikační modely chování. Je ukázkou pokusu axiomatizovat základní vztahy mezi pojmy v psychologii, demonstruje rozkvět neobehaviorismu. Jako celek má však pouze historickou cenu. - Některé vztahy mezi pojmy byly i nadále rozpracovány zvláště v dílech jeho spolupracovníků a pokračovatelů. Tak např. K.W. Spence analyzoval funkci pobídkové motivace. J. S. Brown studoval motivační obsah Hullových proměnných, N.E. Miller provedl řadu experimentů orientovaných na ověření základních Hullových teorémů a H.O. Mowrer aplikoval teorii učení C.L. Hulla na problematiku psychoterapie.

Hullova kniha "Hypnosis and Suggestibility" z roku 1933, popisující pečlivě provedené experimenty, ukázala pokrokovost behavioristického přístupu při studiu jevů, které dříve patřily spíše do oblasti léčebné a mimovědecké.

K.W. Spence (1907-1967), graduoval na McGill univerzitě v Montrealu. Doktorský výcvik prodělal na Yale univerzitě jako asistent R.M. Yerkes. Roku 1933 tam obhájil doktorskou disertaci o zrakové ostrosti šimpanzů. Spolupracoval úzce s C.L. Hullem v oblasti učení, některé formulace jsou známy jako Hullové-Spenceovy. V roce 1938 přešel Spence na Státní univerzitu v Iowě, když před tím byl rok na univerzitě ve Virginii. Jeho práce o matematických teoriích učení, o klasickém podmiňování a o uplatnění logiky v

psychologii se dodnes citují. Významné jsou také jeho práce o motivačních proměnných při učení. Podle určitých principů motivace je možné předpovídat chování. Behavioristické nebo objektivní psychologické bádání má abstraktní charakter, snaží se o rozklad jevů na co nejmenší části a nejde-li to někde - i to je třeba zkoušet. Významnost psychologických pojmů lze posoudit jen podle toho, do jaké míry vedou k formulaci zákonitostí psychických jevů. Vědecká zákonitost je ovšem vždy abstraktní v tom smyslu, že se vztahuje jen k určitým vlastnostem jevů nebo následnosti jevů, které popisuje. Metoda elementární abstrakce nebo analýzy je velmi úspěšná ve všech vědeckých oborech a není důvod k tomu, abychom věřili, že tomu tak nemůže být v psychologii.

Spence rozpracovává nebehaviorismus a stejně jako Hull se zabývá teorií učení. Jeho teorie je případem S-R teorie učení, v níž aplikuje základní Hullovy myšlenkové postupy. Ve srovnání s ním větší význam připisuje incentivní motivaci. D (drive) a K (incentivní motivace) jsou pro něj motivační proměnné; celkovou sílu excitace vyjadřuje rovnicí $E = H \times (D + K)$. Teorii publikuje v práci "Behavior Theory and Conditioning" (srovn. s Hullem) v r. 1956.

Členem yaleské skupiny psychologů je rovněž William K. Estes (1919-); na Harvardu poslouchal Skinnera, jímž byl značně ovlivněn. - Estes navázal na Guthrieho teorii učení a vytvořil pro ni statistickou interpretaci. Je známý jako autor řady matematických modelů chování; preferoval modely pravděpodobnostní před deterministickými. Z jeho prací vyniká "Modern Learning Theory" z r. 1954.

Ke skupině yaleských psychologů patří John Dollard (1900-1980) a Neal E. Miller (1909-). Svou první rozsáhlejší knižní publikaci "Social Learning and Imitation" (1941) věnovali Hullově a W.F. Ogburnovi. Prokazují v ní sociální charakter učení. Vzorec učení explikují na základě čtyř komponent. Jednou z nejdůležitějších je pud, který chápou jako velmi silný podnět, stimulující organismus k činnosti. Rozlišují primární pudy (např. hlad, žízeň, sex aj.), které jsou základem motivace, a pudy sekundární, jež vznikají učením. Od Hulla přebírají pojem zpevnění, které považují za nutnou podmínku učení. Další komponenty vzorce učení tvoří vodítko a odezva. "Vodítko" je vlastně vnější nebo vnitřní podnět, který evokuje svou přítomností určitou odezvu. Vodítko svým informačním významem do značné míry rozhoduje, bude-li reakce na pudovou motivaci realizována. Odezva podmiňuje sílu reakce, jež je funkcí vodítka a pudové motivace. V procesu učení se konstituje "hierarchizace odezev" a jedním z cílů učení je dosáhnout změny v této hierarchizaci. Autoři rozlišují odezvy na instrumentální a zprostředkující. (Instrumentální přímo působí na pudový stav, zprostředkující mají funkci vodítek.) - Zvykové spoje, které se v procesu učení formují, jsou výsledkem působení všech těchto základních komponent učení a jejich vhodné konstelace.

V r. 1950 vydávají Miller s Dollardem práci "Personality and Psychotherapy. An Analysis in Terms of Learning, Thinking and Culture", v níž se pokoušejí spojit psychoanalytickou teorii Freudovu s teorií učení. (Práce je věnována Freudovi a Pavlovovi.) Vznik neurózy vykládají na základě konfliktů v útlém dětství, zvláště pak zdůrazňují význam těchto situací pro zdárný psychosomatický vývoj dítěte: 1) situaci krmení, 2) návyky související s udržováním tělesné čistoty, 3) sexuální výchovu a 4) frustrační situace.

Předcházení neurózám spatřují autoři ve vhodném optimálním učení uplatňovaném hlavně s ohledem na tyto čtyři situace. Rovněž tak léčení neurózy, jejímž základem je konflikt a neschopnost vyrovnat se s ním, je závislé na zajištění náhledu a zapojení vyšších psychických funkcí do řešení konfliktu. To vše se děje v terapeutické situaci, která je prosycena pochopením a laskavostí terapeuta. Z technik se zdůrazňují volné asociace, vyprávění, mj. také sokratovská metoda otázek a odpovědí. Vlastní odstranění neurózy je vázáno na

vypracování nových odpovědí na konfliktogenní situace a na vytvoření nových návyků, které dříve osvojené návyky odstraní.

Učení Millerovo a Dollardovo se považuje za pokus syntetizovat psychoanalytický výklad neurotického chování s výkladem založeným na teorii učení.

O.H. Mowrer (1907-1982) působil od r. 1934 až do poloviny války na yaleském institutu Studia lidských vztahů. Orientoval se zejména na teorii učení, osobnost a chování. Své přednášky vydal pod názvem "Learning Theory and Personality Dynamics" (1950); z dalších prací vynikají zvláště "Learning Theory and Behavior" (1960) a "Learning Theory and the Symbolic Processes" (1960).

Mowrer podal velmi zásadní kritiku Pavlovova pojetí podmiňování a zdůraznil v něm rozhodnější význam emocí.

Jako přínos pro teorii učení je hodnocena jeho dvoufaktorová teorie učení - Mowrer rozlišuje dva typy učení, a to učení znakové a učení, které se uplatňuje při řešení problémů neboli instrumentální podmiňování. Každý z těchto typů učení se realizuje mechanismem styčnosti a posilování. Mowrer rozlišuje dva druhy posílení: 1) posílení "úbytkové", kdy dochází k redukci pudu (vhodným příkladem je "odměna"); 2) posílení "přírůstkové" (kdy dochází k indukci dalšího pudu - příkladem je trest).

Na základě tohoto posílení vysvětluje dvě základní motivační proměnné - strach z trestu a očekávání odměny.

Mowrer se orientoval též na behaviorální terapii; přínosem je jeho návod terapie enurézy. Již v r. 1938 vypracoval techniku budícího zvonku na základě využití zpětného podmiňování.

Vývoj osobnosti obohatil o vysvětlení vzniku libých a nelibých podnětů. Má za to, že podněty, které byly v individuálním životě spjaty s libými pocity, se v dalším stávají signály vzbuzující libé emoce a naopak. Vytvořil teorii strachu, který chápe jako podmíněnou bolest.

Spolu s ostatními členy yaleské skupiny pracovníků je autorem práce "Frustration and Aggression" (1939), v níž byla vytvořena operacionální definice agrese.

K yaleské skupině psychologů patří rovněž Ernest R. Hilgard (1906-). Jak je zřejmé z jeho publikační činnosti, rozsah jeho zájmové orientace je velký. Do psychologie vstoupil experimentálními studiemi z oblasti podmiňování (studium zrakových reflexů z r. 1936). Složitějším mechanismům paměťového učení, přecvičování, transferu i interferenci, křivce učení (v r. 1938 modifikoval Vincentovu křivku učení z r. 1912), diskriminačnímu učení se věnoval v letech 1934-1939. Teoreticky o mechanismech učení a podmiňování vypracoval spolu s Marquisem monografii ("Conditioning and Learning", 1940); přehled teorií učení vydal s Bowerem v r. 1956 ("Theories of Learning", 2. vyd.).

Didakticky přehledná je jeho rozsáhlá učebnice "Introduction to Psychology" (z r. 1953), která byla opakovaně vydávána a přeložena do několika jazyků. V přehledu teorií osobnosti vypracoval behavioristickou koncepci osobnosti. Pro Kochovo kompendium psychologie napsal stať "Motivation in Learning Theory" (viz Koch, V. díl, 1963). Experimentálně zkoumal hypnotické jevy.

6. Studium znakových systémů

George H. Mead (1863-1931) je vrstevníkem a přítelem pragmatisty Deweye, který se rovněž zabýval znakem. Jeho hlavním spísem je práce "Mind, Self and Society", kterou v roce 1934 vydal jeho žák Morris. Mead nazývá svou koncepci sociálním behaviorismem. Odlišuje ji podstatně od Watsonova behaviorismu.

Sociální behaviorismus u Meada znamená, že chování individua vykládá ze společinnosti individuí ve skupině. Z kooperace vykládá Mead i projevy soukromého, vnitřního chování (později "covert behaviour"), které Watson původně z vědy vylučuje. Od Watsona se Mead liší tím, že 1) uznává vědomí, které podle něj nelze redukovat na vnější chování, ale nelze je bez něho vyložit; 2) uznává aktivní organismus, který si nevybírá podněty, ale vytváří své okolí.

Mead nemá jasnou koncepci vědomí. Podle něj je vědomí chápáno jako a) zkušenost individua nebo skupiny, což je v podstatě okolí individua; b) protiklad veřejných aspektů zkušenosti, tedy soukromá zkušenost; c) slovně nebo znakově vyjádřená zkušenost individua; d) vědomí ve smyslu bdění v kontrastu k spánku. Mead se při interpretaci individuálního světa opírá o kooperaci individuí ve skupině.

Mead je zakladatelem symbolického interakcionismu a podal podrobný interakcionistický výklad vzniku a fungování jáství.

Základy k rozpracování znakového přístupu z pozic behaviorismu podal behaviorista Ch. W. Morris (1901-1979), který v r. 1938 vydal "Foundations of the Theory of Signs" (tvoří druhé pojednání z díla "Foundations of the Unity of Science").¹⁾

Morris byl žákem Meada a v jeho teorii se projevilo několik vlivů - především: a) Carnapův vliv, hlavně jeho spis "Die logische Syntax der Sprache" z r. 1934, angl. 1937, v němž zobecňuje poznatky z formalizovaných jazyků logiky a matematiky; b) vliv logických pozitivistů (zvl. Reichenbachův a Ajdukiewiczův), zejména zavedení pojmu "metajazyk" a pojmu "sémantické pravidlo"; c) vliv teologického behaviorismu E. Ch. Tolmana, zvl. jeho knihy "Purposive Behavior in Animals and Men".

Shodně s Peircem Morris analyzuje jednotný proces fungování znaku - sémiozu (v němž něco funguje jako znak) na znak sám, na označovaný předmět (designátum) a účinek znaku na někoho (osobu nebo organismus). Osoba, na níž znak působí, se nazývá interpret, znakový účinek pak interpretant. Znaková funkce je znakově zprostředkovaným bráním zřetele na něco. To lze chápat mentalisticky i behavioristicky.

Ve spise z r. 1946 "Signs, Language and Behavior" je však již rozpracováno pojetí behavioristické (které r. 1938 Morris také zastával, ale jen obecně) a je v něm obrácen větší zřetel k jazykům přirozeným. Je to ovšem behaviorismus mnohem složitějšího typu nežli je behaviorismus typu stimulus-reakce. Jak u Morrisa, tak u Tolmana jde o pokus redukovat pojem znak na pojmy účelového chování. Ve srovnání s asociativním a podmíněně reflexním pojetím znaku jde o pojetí účelově celostní; oba se ovšem chtějí vyhnout mentalismu. Morris říká, že jeho formulace má zahrnout jak vědomé užívání znaku, tak i jiné.

Morris přebírá základní termíny obecné teorie znaků - tj. termíny designace, denotace, ale do celkového procesu interpretace znaku zavádí pojem dispozice. Dispozice pro něj značí jednak trvalé spojení mezi znakem (co podnětem) a reakcí na znakový podnět, jednak aktuální připravenost či pohotovost, která spolu s dalšími vyvolává aktuální reakci. Prvá je dispozicí ve vlastním smyslu a je vázána na znak jakožto typ, druhá je krátkodobou pohotovostí a je vyvolávána znakem jako událostí.

¹⁾ Výslovně se sice znaky zabýval již Ch. Peirce; jeho pojetí znaků vychází z Deweye a je dosti spekulativní. Ontologicky a gnoseologicky založená Peirceova klasifikace znaků se neujala, ale dodnes se používá jeho rozlišení znaků na indexy, ikony a symboly.

Behaviorista Morris ve své teorii znaku popisuje abstraktně i chování živočicha.¹⁾ Není to popis ve smyslu užívaném v biologii, nýbrž jsou tu použity teoretické konstrukce. Morrisova teorie se do detailu neuja-la, ačkoliv vyšla v teorii sjednocené vědy. Klasifikace oblastí, v níž jde o užívání znaků na oblast syntaxe, sémantiky a pragmatiky, se však vžila.

C.E. Osgood (1916-1991) je žákem Morrisa a pod jeho vlivem se orientoval na problematiku znakovosti a behavioristickou interpretaci symbolického chování. Z jeho prací je nejznámější studie "The Measurement of Meaning" (spoluautoři: G.J. Suci a P.H. Tannenbaum) z r. 1957. Osgood je stoupencem operacionálního vymezení významu a vytvořil metodu jeho měření prostřednictvím bipolárních adjektiv. Metodou sémantického diferenciálu zjišťuje konotativní modus významu - tj. individuálními asociacemi podmíněný význam znaku. Faktorovou analýzou dospěl k stanovení tří faktorů konotativního významu, a to faktoru síly (potence), hodnoty a aktivity. V tomto behavioristickém pokusu vytvořit techniku měření konotace slova lze vidět objektivizaci Wundtovy trojdimenzionální teorie citů.

Metoda sémantického diferenciálu se v psychologii ujala a používá se jí k měření postojů. Její slabší verzí je Hoffstädterova metoda polaritních profilů. Omezuje se na stanovení polaritního profilu významu slova v rámci sedmistupňového pole rozkládajícího se uvnitř polárních adjektiv; faktorovou analýzu k stanovení konotativní složky významu již nepoužívá.

C.E. Osgood je rovněž autorem teorie mediací. Předpokládá se, že mechanismem symbolického chování jsou zástupné reakce, reprezentované jako cykly " $S-(s_m - r_m)-R$ ". Tyto " $s_m - r_m$ " jsou vlastně stopy po dříve působených podnětech a manifestovaných reakcích, doprovázených zpětnými vazbami. V procesu dlouhodobé zkušenosti s určitými podněty se vytvoří řada těchto $s_m - r_m$ spojů; jejich bohatství reprezentuje osvojenou zkušenost.

7. Na cestě ke složitějším formám neobehaviorismu

Existovaly dvě základní skupiny behavioristů; molekulární behavioristé, kteří se zabývali svalovými reakcemi (Watson, Hull, Spence a Guthrie), a molární, kteří měli na mysli větší účelné reakce (Tolman a do určité míry Lashley). Pro molekulárního behavioristu byl základní jednotkou reflex nebo spojení podnět-reakce, což reprezentuje atomistické, elementaristické pojetí. Pro molárního behavioristu byl základní jednotkou molární akt. Většina behavioristů, ať již molekulárních či molárních, byla orientována elementově a mechanisticky.

Z Watsonova behaviorismu se vyvinul fyzikalistický elementaristický směr psychologie učení. Tento směr propagoval nejdříve studium návyků a pak instinktivního chování.

K oživení zájmu o instinktivní chování došlo koncem čtyřicátých let a v letech padesátých. Vedoucími mezi ethology, tj. biology studujícími chování zvířat v přirozených podmínkách, byli Konrad Lorenz (1903-1989) a Nikolaas Tinbergen (1907-1988), kteří provedli zevrubné studie komplexních vzorců chování živočichů. Zkoumali podněty a situace, které vedou k rozvinutí takových vzorců, a také období věku živočicha, jež jsou kritická pro učení se nebo vtištění určitého chování (např. kachňata následující svoji matku).

E. Ch. Tolman (1886-1959) svým dílem představuje behaviorismus, který je již behaviorismem složitějšího typu. Tolman ve své autobiografii ("Psychology in Autobiography", ed. by E.G. Boring et al., Clark

¹⁾ T.A. Sebeock (1920-), významný psycholingvistický odborník, rozpracoval teorii znaků pro studium dorozumívání zvířat.

Univ. Press, 11, 1952, str. 339) dává kredit "gestaltistům a zejména K. Lewinovi, jehož ideje čas od času přebíral tak, že mu přešly do krve". Je vzdálený behaviorismu typu stimul-reakce, který Tolman označil v dopisu H. Helsonovi (4.12.1925) jako reflexologismus. Zpočátku mu jde o tzv. teleologický behaviorismus (nejlépe je demonstrován v knize "Purposive Behavior in Animals and Men", 1937). Je to takřka filozofická konstrukce a Tolman na konci knihy vskutku argumentuje filozoficky. Předpokládá existenci nitroorganických dispozic (pohotovostí) a srovnává je s mentalistickým termínem "nevědomé soudy". Odlišuje dispoziční ve smyslu pohotovost od její aktualizace ve smyslu očekávání. Vlastní spojení mezi prostředkem a cílem chápe Tolman teleologicky, nikoli asociativně.

K účelnosti dospívá představou, že organismus má potřeby (neužívá tohoto termínu, ale nahrazuje termín "potřeba" pomocným termínem "stav organismu", který vyvolává puzení k jeho odstranění dosažením objektu, který organismus "uklidní", nebo odstraněním objektu, který ji působí). Objekty, jež tyto potřeby splňují, jsou cíle. Zavedení pojmů, jimiž se vykládá vnitřní zprostředkovanost spojení podnět-reakce, Tolman později precizoval v pojmu "intervenující proměnná".

Tolman rozlišuje znak a znakový tvar (Sign-Gestalt), který může znamenat souvislosti v okolí organismu, jež zahrnuje 1) znak - objekt, který je prostředkem; 2) označovaný objekt, který je cílem; 3) korelaci mezi oběma.

Tolman říká, že jeho výklad obsahuje rozpor mezi očekáváním a jeho splněním, ale obojí obsahuje stavy organismu a ne stavy mentální. Tolman chápe znakovou funkci jako teleologickou souvislost. Ve výše uvedeném spise i později rozpracoval pojem Sign-Gestalt do podoby kognitivního schématu. Jeho vývoj studoval na lokomoci krys v prostředí labyrintu. Sign-Gestalt není něco předem daného, ale rozvíjí se učením. Tolmanem konstruované mentální mapy byly později podnětem ke studiu behaviorálních map a mentálních map (někdy též zvaných kognitivních map) v psychologii architektury. Důležitou praktickou otázkou např. je: Jak rychle se lidé orientují v novém místě. Mentální mapou se registruje chování lidí v určitém funkčně vymezeném prostoru; kognitivní mapa je mentální reprezentací - obrazem určitého prostředí. Jak studovali architekti, pro vytvoření adekvátní mentální mapy města jsou důležité dominanty, trasy (železnice a řeky), určité oblasti vymezené svou funkcí, body a linie obsažené v charakteristicky utvářeném prostředí sídel.

Tolman rozpracoval teorii učení a kognitivní teorii motivace. Zavedl pojmy diskriminanda (= diskriminační charakteristiky objektů) a manipulanda (= manipulační charakteristiky objektů), pomocí nichž probíhá snadněji diskriminační učení. V teorii učení se Tolman kloní k S-S teoriím. Učení je pro něj funkcí konfigurace stimulů uspořádaných ve vjemovém poli. Spolu s Lewinovým termínem valence jsou Tolmanovy pojmy vhodné pro popis předmětů ve vjemovém poli.

K současným největším behavioristům, ovlivňujícím řadu žáků a oblastí vědeckého a společenského dění, patří Burrhus Frederic Skinner (1904-1990). V r. 1931 získal doktorát na Harvardské univerzitě; v letech 1936-1945 působil na univerzitě v Minnesotě; z univerzity v Indianě (1945-1947) se opět vrátil na Harvard.¹⁾

Již ve své doktorské práci dokazoval, že žádné intervenující proměnné nejsou, nepřipouštěl hypotetické konstrukty. Reflex je podle něj pouze korelace mezi stimulem a odpovědí. Toto jeho krédo zároveň charakterizuje jeho vědeckou práci; vytvořil deskriptivní behaviorismus. Srovnáme-li jeho vědecké dílo s Hullem, který vynikal preferencí dedukce, kladl Skinner důraz na empirii a ke zobecnění faktů dospíval velmi pomalu, někdy dokonce vůbec ne. Z hlediska celkového kontextu vývoje behaviorismu lze na Skinnera nahlí-

¹⁾ Česky viz Holland J.G., Skinner B.F.: Analýza chování. Autoinstrukční program. Praha, SPN, 1968.

žet jako na návrat k Watsonově behaviorismu, ovšem návrat na vyšší, složitější úrovni. Skinner zcela odmítá teoretizování a spekulaci, soustřeďuje se na popis chování; pojmy vymezuje operacionálně. Ve výzkumu odmítá statistické zpracování výsledků a orientuje se na získání co největšího množství údajů od jednoho subjektu. V důsledku tohoto přístupu liší se pojetí zákonitých vztahů Skinnera ve srovnání s pojetím Hulla a Thorndika takto:

1. Skinner nehovoří v termínech libost-nelibost (radost-bolest), vysvětlujících efekt posílení, jak to dělal Thorndike;

2. zatímco Thorndikův a Hullův systém jsou vysvětlující, Skinnerův systém je popisný;

3. Skinner (v opozici k Hullovi) se nepokouší interpretovat posílení v termínech redukce pudu.

Ve své výzkumné práci se orientoval zprvu na studium operantního podmiňování, prostřednictvím něhož prokazuje aktivnost subjektu. Tento typ podmiňování podrobně rozpracoval v odpovědi psychologům J. Konorskému a S. Millerovi, kteří vypracovali kritiku klasického podmiňování I.P. Pavlova. Podle Skinnera je operantní podmiňování modelem učení, který je adekvátnější běžným situacím; naproti tomu klasické podmiňování je spíše funkcí laboratorně vytvořené situace. Poněvadž pro Skinnera je důležité, aby chování bylo kontrolováno a kontrola chování pro něj znamená kontrolu okolí, pořizuje pro své výzkumy speciální skříňku (box).

Experimenty s operantním podmiňováním provedl Skinner na krysách, holubech a lidech. Ve speciálně uzpůsobené skříňce kontroloval chování a učení, které definoval jako změnu chování v důsledku posílení. Poznatky z výzkumů shrnul ve dvou základních pracích ("Behavior of Organismus", 1938 a "Science and Human Behavior", z r. 1953). Druhou práci orientuje také na nastín možností využít operantního podmiňování při řešení řady problémů každodenní praxe. Skinner již od počátku své vědecké kariéry silně reflektoval zájmy společnosti, což jej posléze vedlo i k utopickému zamyšlení nad vývojem a vhodným uspořádáním společnosti (Walden Two, 1948).

K velkým jeho tématům patřilo studium verbálního chování ("Verbal Behavior", 1957); Skinner studuje verbální chování v rámci mezilidské komunikace jako typ podmiňování, v němž posílení je zprostředkováno slovem či verbální odpovědí jiné osoby. Jeho práce je v některých aspektech kritizována N. Chomským, který v lingvistice zastával stanovisko blízké kognitivní psychologii (Chomský ovlivnil svým rozbořením syntaktických struktur učení psychologii Millera, Pribrama a Galanteru).

Rozvoj vyučovacích strojů vedl Skinnera k rozpracování programovaného učení. Již v r. 1954 vypracoval programovou instrukci na univerzitě v Pittsburgu. Poukazuje na přednosti a nedostatky lineárních učebních programů a preferuje větvené učební programy (viz jeho stať "Teaching Machines", 1958).

Z jeho pozdějších prací poněkud tematicky vybočuje studie "Beyond Freedom and Dignity" (1971), v níž analyzuje otázky svobody a determinismu.

Na Skinnerově vývoji lze snad nejlépe ukázat myšlenkovou složitost vývoje behaviorismu jakožto psychologického směru.

R.S. Woodworth (1869-1962), nástupce J. McKeen Cattella na Columbijské univerzitě. (Cattell studoval v Lipsku u Wundta a byl jím značně ovlivněn.) - Od r. 1898 je Woodworth až do své smrti spjat s Columbijskou univerzitou. Jeho snahou bylo syntetizovat funkcionální psychologii, která uznávala introspektivní metodu, s behaviorismem. Woodworth bývá charakterizován jako představitel funkcionálního neobehaviorismu.

Za svého dlouhodobého působení na univerzitě napsal Woodworth řadu učebnic a vynikající příručku "Experimental Psychology" (1938), kterou v r. 1954 vydal nově přepracovanou za pomoci Schlosberga. - Celoživotním zájmem Woodwortha byla dynamická psychologie (první vydání vyšlo v r. 1919, přepracované s názvem "Dynamics of Behavior" o 40 let později). Toto označení znamená u Woodwortha orientaci na studium vztahů mezi motivací a percepcí. Základním paradigmatem behaviorismu je pro něj S-O-R-R⁺. Organismus chápe jako intervenující proměnné, vedle reakce (R) rozlišuje ještě senzoricou zpětnou vazbu (R⁺), která má značný význam, neboť ovlivňuje další (budoucí) chování. V teorii motivace proti Freudovu "primátu potřeby" prosazuje "primát chování". Tím vyjadřuje, že prostředí je vlastně primárním pudem. Vztah mezi molekulárním a molekulárním chápe jako vztah mezi psychologickým a fyziologickým.

K.H. Pribram (1919 ve Vídni -) je významným americkým psychologem, žákem Lashleyho, původní vzdělání získal v neurofyzilogii (Chicago); je orientován na neuropsychologii a teorii učení. Své pokusy a hypotézy koncipuje s ohledem na kybernetický přístup a poznatky teorie informací. Patří k představitelům moderního behaviorismu (tzv. subjektivního), který se nově vypořádává s některými mentalistickými termíny jako je např. termín obraz a plán. Tyto termíny interpretuje Pribram pomocí konstruktů TOTE (je založen na dvou recipročně spjatých procesech), který je jednotkou složitějšího typu chování. Je autorem důmyslně rozpracované kognitivní teorie motivace.

Základní Pribramovy práce jsou z neuropsychologie (zejména "Brain and Behavior" z r. 1969, "Languages of the Brain" z r. 1971). Všeobecně je známá (a do mnoha jazyků byla přeložena) práce G.A. Miller - Pribram - E. Galanter: "Plans and the Structures of Behavior", 1960, věnovaná analýze verbálního chování. Pribramův holografický model mozku a zejména paměti se stal východiskem modelování stavů vědomí. V dalším svém vývoji se orientoval i na transpersonální psychologii.

8. Environmentální a ekologický přístup v současném neobehaviorismu

Metateoretická analýza jednotlivých tendencí v té či oné míře zastoupených v psychologických směrech a školách prokázala, že behavioristická psychologie důsledně uplatňovala environmentalismus (tj. zřetel na vnější prostředí). V 60. letech tohoto století¹⁾ se v rámci behaviorismu konstituovala environmentální psychologie jako samostatné odvětví uvnitř americké psychologie.

Teoretickým předpokladem rozvoje environmentální psychologie a v rámci ní také ekologické psychologie bylo vypracování modelu vnímání Egonem Brunswikem (1902-1955). Tento žák Karla Búhlera patřil k americkému funkcionalismu a v práci "Perception and the Representative Design of the Psychological Experiments" (1947) rozpracoval pravděpodobnostní model vnímání (na principu čočky), přičemž definoval jednotlivé distální a proximální proměnné ekologicky. Tyto proměnné se uplatňují prostřednictvím zástupné mediace, prostřednictvím níž člověk koriguje své hypotézy o okolí.

Zmapování všech proměnných, které na člověka působí, jejich klasifikace a celková orientace behavioristů na analýzu okolí či pole, v němž se člověk nachází, vedla už Lewina ke konstituování ekologické psychologie.²⁾ Rovněž Barker v r. 1944 přednesl referát, v němž prokázal, že ekologická psychologie jako vědní disciplína je rovnocenná ostatním vědám, byť nemůže provádět experimenty. Její postavení v systému

¹⁾ Termín *environmental psychology* byl poprvé použit v r. 1960.

²⁾ V knize "Field Theory in Social Science" z r. 1951 K. Lewin věnuje ekologické psychologii VIII. kapitulu.

věd je analogické postavení meteorologie. (Ta rovněž experiment provádět nemůže, ale zakládá se na vyhodnocování pravděpodobných souvislostí a odhadu počasí.)

Paradigmatem environmentální a ekologické psychologie je "prostředí - organismus - prostředí". Jde o plně rozvinutí molárního behaviorismu. Tato psychologie se orientuje na studium chování v určitých typech prostředí. Analyzuje chování lidí v určitém - behavioristé říkají - vztahovém rámci (tj. v určitém prostředí), např. na hřišti, v restauracích, obchodních centrech apod. Studují se typy chování v pracovním prostředí. Barker předpokládá homeostatické mechanismy působící ve vztahovém rámci.

Environmentální psychologie umožňuje hlouběji studovat závislost jedince na jednotlivých typech prostředí. K.H. Craik ("Environmental Psychology", 1976) rozlišuje trojí prostředí:

- 1) prostředí předmětné, do něhož řadí fyzikálně biologické prostředí a prostředí lidské;
- 2) prostředí kontextuální, které je pojednáno v závislosti na kulturní podmíněnosti, generačních a pohlavních odlišnostech, případně životních cyklech;
- 3) prostředí osobní.

Ekologická psychologie studuje psychické v závislosti na konfiguraci sociální složky prostředí a složky fyzikální (R. Moose, "The Human Context", 1976).

Hlavními představiteli environmentální psychologie je skupina newyorských psychologů vedená Proshanským a Ittelsonem. Východiskem je transakční environmentalismus, kterým Ittelson (1919-) navazuje na Brunswikovo učení a rozvíjí je. Známa je jejich "Environmental Psychology"; obsahuje přehled základních problémů environmentální psychologie. Tato práce shrnuje jak poznatky teoretického rázu, tak poznatky, které jsou jen dílčími příspěvky ke studiu prostředí z oblasti fyziologické psychologie (kupříkladu jde o studium závislosti pracovního výkonu na pracovním prostředí, jeho estetické i lidské kvalitě; analyzují se podmínky utváření osobních prostorů - nik v bytech apod.)

Koncepčně jednotnější je práce Stokols, který vychází z jednotlivých forem transakce člověka s prostředím. V rámci způsobů transakce rozlišuje Stokols formy kognitivní a behaviorální; tyto způsoby dělí na aktivní a reaktivní.

9. Zhodnocení behaviorismu a neobehaviorismu

Při celkovém hodnocení behaviorismu je nutno přihlížet k tomu, že se tento americký psychologický směr vyvíjel po řadu let a že jeho současná podoba je dosti vzdálená od obrazu, který je čtenáři navozován dílem zakladatele behaviorismu J.B. Watsona.

Filozofickým základem behaviorismu byl mechanistický materialismus a pozitivismus. Tento typ filozofie se mimo jiné projevil v mechanistickém chápání podnětu, v tezi vnějšího lineárního řízení chování člověka a nemalou měrou také v kvalitativním stírání rozdílů mezi člověkem a zvířetem (viz mechanické přenášení výsledků studia učení a motivace z laboratoří zvířat na člověka). K pozitivismu jednotlivé fáze vývoje behaviorismu nemají stejně blízko, snad nejbližší vztah k němu zaujal operacionismus, který přímo realizoval základní postuláty scientismu, zejm. pozorování, kvantifikaci psychických jevů, jejich objektivaci. Pragmatismus byl pro některé behavioristy osobním vyznáním.

V pracích, vznikajících v novějších fázích behaviorismu, které jsou již silně kontaminovány vlivy dalších psychologických směrů, zejm. gestaltismem, humanistickou psychologií, ale i rodícím se počítačovým

paradigmatem, jsou obsaženy nebo dokonce rozvíjeny myšlenky konekcionismu a konstruktivismu. Tyto myšlenkové proudy jsou dílčími podobami novodobého scientismu.

Pro první fázi behaviorismu je příznačná orientace na zjišťování objektivně platných souvislostí a úsilí založit psychologii na přísně vědeckém základě. Je nesporným kladem behaviorismu, že v době svého vzniku přesunul těžiště pozornosti na studium jevů, které v psychologii té doby byly pouze okrajově zkoumány - tj. na chování člověka. Onen Watsonův obrat umožnil, aby v psychologickém poznání, kde dosud vládla introspektivní metoda a s ní spojené mentalistické pojmosloví (v Americe byl rozšířen strukturalismus a funkcionalismus) se dostaly na první místo zkoumání právě jevy chování. Využívalo se přitom dosti exaktních, byť z dnešního hlediska primitivních metodických postupů.

Raný behaviorismus se ovšem dopustil vážnější chyby, když z odporu vůči introspekci a mentalistickým termínům vůbec a z touhy po objektivitě redukoval předmět psychologie na studium chování, aniž by přihlížel ke složité podmíněnosti tohoto jevu. Nejen, že neuvážil závislost chování na vnitřních (včetně geneticky daných) podmínkách, ale mechanisticky chápal i podmíněnost vnějšími faktory. A tak v celé další historii behaviorismu lze sledovat hledání nových postupů, jimiž by se dala postihnout vnitřní podmíněnost chování a hledání nových výzkumných projektů, v rámci nichž by analýza chování generovala co nejvíce informací o vnitřních proměnných (tj. intervenujících a hypotetických proměnných).

Kromě této orientace je rovněž metodologicky cenná snaha rozložit organismus na kontrolovatelné proměnné a hypotetické konstrukty. Prostřednictvím tohoto pojmového aparátu se behavioristé dostávají téměř za 50 let své existence k oněm pojmům, které původně pro jejich nevědecký charakter z psychologie vyloučili. Takovými, svým původem introspektivními, pojmy jsou např. pojmy typu "obraz", "plán", s nimiž se setkáváme v behaviorismu 60. let (v tzv. subjektivním behaviorismu). Tyto pojmy jsou však už svým metodologickým základem jiné (většinou byly vytvořeny při konstrukci kybernetických strojů) a v důsledku toho generují ve srovnání se svým původním metodologickým základem nové hypotézy.

I přes tyto nedostatky teoretického a metodologického rázu, jež si behavioristé posléze sami uvědomovali (viz fáze behaviorismu, které lze z hlediska celkového pohledu chápat jako hledání nejvhodnější metody k uchopení předmětu vědy - zvl. fáze mentálního operacionalismu která zcela ztroskotala), přinesl behaviorismus řadu poznatků, jimiž se natrvalo zapsal do dějin psychologického poznání. K takovým poznatkům patří především důkladná analýza učení (zvláště S-R teorie učení), mechanismy operantního a instrumentálního podmiňování, teorie motivace (zvl. incentivní modely motivace), studium a popis chování, techniky behaviorální terapie, klasifikace molárních i molekulárních pojmů, rozpracování kvantitativních technik a metod zpracování dat, techniky studující vztahy psychofyziologické povahy; neméně důležité jsou poznatky o stavbě psychologických laboratoří a konstrukci speciálních psychologických přístrojů. Nejméně zpracovaným tématem byla problematika citů, které byly většinou redukovány na dění ve svalech a ve viscerálních orgánech.

V procesu vývoje se behaviorismus stále více soustřeďoval na analýzu vnitřních podmínek vnějšího chování. V souladu s tím se vedle vnějšího chování začalo studovat i chování vnitřní (např. symbolické chování, emocionální chování apod.). I toto vnitřní chování bylo však analyzováno experimentálně, prostřednictvím složitě a důmyslně aplikovaných projektů výzkumu, přísně odlišujících jednotlivé druhy proměnných.

Na vývoj behaviorismu lze nahlížet též jako na vývoj metodologie studia těžko dostupných jevů, jejich charakteru a vzájemných vztahů. Takto rozpracovaná metodologie překročila rámec pouhé psychologie; nabyla obecnější platnosti, stala se základem metodologie studia jevů "černé schránky", dostupných na

základě analýzy tří tříd proměnných a jejich vzájemných vztahů: proměnných na straně vstupu, proměnných na straně výstupu a vnitřních (vysouzených) proměnných.

Někteří behavioristé (zejména Watson) byli radikální, jiní tolerantní k názorům odlišným od ryze behavioristických. Tolerancí vynikal např. J.F. Dashiell (1888-), který často zdůrazňoval syntézu a koordinaci mezi různými směry psychologického výzkumu. Pro vývoj behaviorismu je zvláště významná jeho kniha "Fundamentals of Objective Psychology" z roku 1928. Podobně Tolman varoval studenty, aby rigidně nelpěli na jakémkoli psychologickém systému (rukopis "Principles of Purposive Behavior" z 31.12.1951). Emocionální lpění na systému může podle něho brzdit pokrok v psychologickém myšlení na mnoho let.

V současné době lze zaznamenat v americké psychologii značné stírání hranic mezi jednotlivými směry a školami. Velká část americké psychologie je i nadále behaviorálně orientovaná, avšak čistý behaviorismus je pojem spíše historický.¹⁾

Behaviorismus byl zpočátku téměř výlučně americkým směrem; kritika introspektivní metody vyvolala v život též novou objektivní psychologii, reaktologii i fyziologii vyšší nervové činnosti, reakce Evropy na behaviorismus však nebyla bezprostředně pozitivní. V západní Evropě se v podobě svých prvních vývojových fází behaviorismus neujal. Složitější vývojové fáze behaviorismu, zejm. projekty výzkumu, však ovlivnily evropské psychologické myšlení a řada z nich se stala součástí inventáře evropských psychologických laboratoří.

Do československé psychologie se americký behaviorismus dostal díky V. Příhodovi, který v Americe pobýval, behaviorismus si osvojil a šířil jeho ideje i u nás. K tomu, aby se behaviorismus u nás ujal, nebyly však vhodné podmínky. Před II. světovou válkou československá psychologie jakožto součást středoevropské kultury do značné míry odmítala americkou psychologii pro její malou filozofickou zakotvenost a těsné sepětí s pragmatismem. Po roce 1948 byl vývoj všech věd u nás silně ideologicky deformován a psychologie byla prakticky redukována na učení o vyšší nervové činnosti. V šedesátých letech, kdy dochází u nás k politickému uvolnění, ke kritice pavlovismu, otevírají se i možnosti, být značně omezené, kontaktu se světovou psychologií. Americká psychologie však i nadále zůstává v plné šíři nedostupná. I přes tuto skutečnost a navzdory všem dalším ideologickým tlakům lze považovat studie některých psychologů za příspěvky ke světové behavioristicky orientované psychologii. Jde zejména o výzkum sexuálního chování zvířat, realizovaný J. Madlafouskem a J. Látem, dále o některé experimentální práce V. Břicháčka a dalších. Z behavioristů si v naší psychologii nejvíce obliby získalo učení E.L. Thorndika a B.F. Skinnera.

¹⁾ Je nutno říci, že zařazování mnoha amerických psychologů do nějakých "čistých" psychologických škol je velmi problematické a relativní. K tomu se vyjadřuje E.G. Boring (v dopisu D.T. Youngovi z 12.7.1921) takto: Osobně si myslím, že psychologické školy nejsou tak neslučitelné, pokud je neberete v jejich naivní podobě. Samozřejmě nemůžete syntetizovat Titchenera a Watsona, ale můžete ledacos dosáhnout v oblastech mezi nimi. Právě když jsem si na východě Spojených států začínal myslet, že jak introspektionismus, tak behaviorismus jsou mrtvé směry, a pak jsem přijel do Kalifornie - shledal jsem, že každý mluví o behaviorismu. Myslel jsem si, mám-li být jedním nebo druhým - tak jsem introspektionistou, protože náležím k Wundtovcům, ale řekli mi, že jsem dobrým behavioristou.

Literatura:

- Břicháček, V.: B.F. Skinner (1904-1990). *Československá psychologie* 1991, č. 2, str. 165-166
- Leigland, S. (Ed.): *Radical behaviorism: Willard Day on psychology and philosophy* Reno, Nevada 1992
- Lorenz, K.Z.: *O biologii učení*. Praha, Academia 1974
- Skinner, B.F.: *Walden two*. N.Y. 1948
- Skinner, B.F.: *Science and human behavior*. N.Y., London 1953
- Skinner, B.F.: *The technology of teaching*. N.Y. 1968
- Todd J.T., Morris E.K. (Eds.): *Modern perspectives on John B. Watson and classical behaviorism*. Westport, Connecticut, London 1994
- Tolman, E.Ch.: *Purposive behavior in animals and men*. N.Y., London 1932
- Tolman, E.Ch.: *Behavior and psychological man. Essays in motivation and learning*. Berkeley, Los Angeles 1958
- Watson, John B.: *Psychology from the standpoint of a behaviorist*. Philadelphia, Pa. 1919
- Wann, T.W. (Ed.): *Behaviorism and phenomenology. Contrasting bases for modern psychology*. Chicago 1964
- Wozniak, R.H. (Ed.): *Experimental and comparative roots of early behaviorism*. London, Tokyo 1993
- Wozniak, R.H. (Ed.): *Theoretical roots of early behaviorism: functionalism, the critique of introspection, and the nature and evolution of consciousness*. London 1993

OD RANÉHO GESTALTISMU K NEOGESTALTISMU

1. Podmínky vzniku gestaltismu

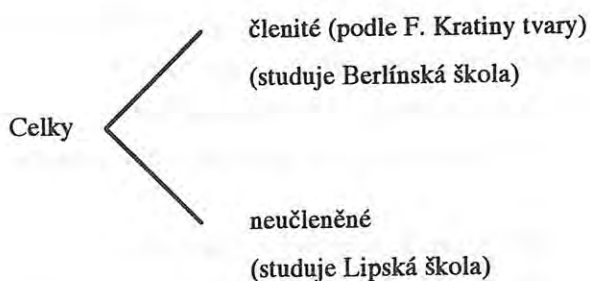
Německé slovo "Gestalt" se těžko překládá. Překladovými slovy jsou tvar, útvar, konfigurace, vzorec nebo struktura, z nichž každé vystihuje část významu slova Gestalt, ale žádný sám nevystihuje přesně význam německého termínu.¹⁾ A tak se Gestalt stal součástí univerzálního psychologického slovníku. Dávno před vlastním vývojem gestaltismu jakožto psychologické školy Goethe použil tohoto termínu způsobem, který do určité míry anticipoval jeho pozdější užití gestaltisty.

K pochopení vzniku gestaltismu je nutné si uvědomit, že tento směr byl anticipován:

1) Výkladem vjemových totalit zásahem vyšších psychických funkcí. Helmholtz vykládá vjemové konstanty na základě nevědomých soudů (někdy se hovoří též o podvědomé korekci), G.E. Müller rozpracoval teorii koherenčních procesů (za koherenční proces považoval pozornost - viz níže), W. Wundt teorii tvůrčí apercepce.

2) Některými výsledky výzkumů wűrzburské školy, zvl. pracemi Karla Bűhlera (1879-1963), který dospěl na základě experimentů k závěru, že v myšlení existují určité symbolické akty, které se projevují jako "vědomí vztahu", "vědomí pravidla mezi vztahy", "vědomí uspořádanosti", a to vše spolu s vědomím nezávislým na

¹⁾ V české psychologické literatuře se setkáváme s rozlišováním termínů celek, tvar a celost (celistvost). Celek je nadřazený pojmu tvar; jeho obsah se obtížně vymezuje. Je nositelem vlastností, které se nedají vysvětlit z částí. Příznačnou charakteristikou pro něj je jeho uzavřenost, ohraničenost a vnitřní vazebnost mezi jednotlivými v abstrakci oddělitelnými částmi. Celky mohou být na různé úrovni (např. celky vjemové, prožitkové, osobnostní, kulturní, národní apod.); vztahy mezi nimi jsou souřadné, nadřazené a podřazené. Celky se dělí na neučleněné (jejich obsahy jsou difúzní) a členité (jejich obsahy lze artikulovat do relativně stálých členů - částí). Příkladem neučleněného celku je zážitek velké únavy, kvalita známosti, zážitek vysokého vzrušení apod. Členité celky nazýváme tvary: příkladem tvaru je percipovaná geometrická figura, slyšená věta apod.

Psychologickým studiem členitých celků se zabývá Berlínská škola. Kratina ji nazývá tvarovou psychologií. Studium neučleněných celků, těžko rozdělitelných do částí (tj. celků, jejichž obsahy jsou navzájem difúzní, prolínivé), je centrem pozornosti Lipské školy.

Celostí je míněna vlastnost věcí (nebo systémů), vystihující specifické chování určitého celku, které je odlišné od chování jeho částí i od chování jiných celků. V celostní psychologii je celistvost chápání jako základní rys duševního života, který se projevuje jak na úrovni dispozic, tak na úrovni zážitků.

představě. K analogickým závěrům dospěli i ostatní členové wűrzburské školy. Na základě těchto syntetických aktů vymezil Bűhler předmět myšlení, jehož intencionální charakter nově zakládá i studium jeho vlastností. Tímto vymezením předmětu myšlení Bűhler anticipoval psychický celek (Gestalt).

3) Nedostatky asociační psychologie byly kritizovány buď pouhým odmítnutím některých jejích tezí (tak např. E.R. Jaensch kritizoval hypotézu o "čistém počítku", jež předpokládala, že počíteč je začátkem psychického procesu, a poukázal na to, že naopak počíteč je výsledkem analýzy, je konstrukcí), nebo snahou nově řešit nedostatky asociační psychologie. Výsledky takovýchto úsilí jsou pokusy překonat slabiny asociační psychologie. Vešly do dějin vývoje psychologického myšlení jako dílčí teorie. K nim počítáme především: produkční teorii štyřskohradecké školy, koherenční teorii a konstelační teorii E.G. Műllera, komplexní teorii O. Selze.

Produkční teorie vznikla v kruhu psychologů štyřskohradecké školy [Meinong (1853-1920), Benussi (1878-1927), Witasek] a logicky navazuje na Meinongovu teorii předmětu. Jádrem teorie je pojetí tvarů, které jsou chápány ve smyslu "ideálních předmětů", vznikajících sice na počítkovém základě, avšak specifickým psychickým zpracováním, který štyřskohradečtí nazývají produkčním procesem. Tento proces je introspektivně neevidovatelný (probíhá nevědomě), nelze ho tedy popsat, ale lze na něj usuzovat. Produkční teorie předpokládá též platnost konstantní domněnky, kterou rovněž nelze introspektivně dokázat; proto zavádí Benussi do celého výkladu nevědomé soudy (analogicky jako Helmholtz). Na neprůkaznost a spekulativní ráz produkční teorie upozornil ve své kritice K. Koffka (1915). Dalším pokusem o překonání prostého asocianismu byla koherenční teorie G.E. Műllera (1850-1934). G.E. Műller, profesor experimentální psychologie v Gűttingenu, publikoval v roce 1923 teorii, podle níž jednoduchým asociačním vztahům jsou nadřazeny koherenční faktory, které usnadňují soudržnost počítků a jejich sounáležitost k figuře, k určitému tvaru. Syntetizující funkci připisuje G.E. Műller pozornosti, která sjednocuje koherenční faktory a pořádá počítky buď v souřadném nebo následném pořadí. Tuto teorii zkritizoval W. Kűhler (1926); podobně jako Koffka při analýze produkční teorie poukazuje i Kűhler na spekulativní charakter koherenční hypotézy a uvádí řadu příkladů, svědčících o neprokazatelnosti funkce koherenčních faktorů.

Konstelační hypotéza G.E. Műllera a komplexní teorie O. Selze (1888-1943) byly rozpracovány při studiu myšlení. G.E. Műller formuloval konstelační hypotézu, aby vysvětlil záměrnost myšlení. Úkolová představa určuje směr myšlení, navozuje příznivou konstelaci reprodukčních tendencí tím, že je zesiluje nebo potlačuje, a tak se podílí na utváření myšlení. Nedostatky konstelační hypotézy, která se osvědčuje pouze při reproduktivních úkolech myšlení, a mechanický charakter v přístupu ke studiu myšlení v pracech G.E. Műllera prokázal O. Selz.

Ve své teorii komplexních procesů (1913) Selz nově vyložil dynamiku myšlení. Velkou roli připisuje anticipační tendenci, která zajišťuje účelný a smysluplný výběr obsahů. Selz také odmítl asociační mechaniku a zdůraznil význam účelnosti a smysluplnosti při realizaci myšlení; i části asociací jsou podle Selze doplňovány v závislosti na anticipačním komplexu, nikoli pouhou mechanickou asociací. Organickým principem pohybu myšlení je cílová představa, jež těsně souvisí se smyslem. Selz svým pojetím dynamiky myšlení snad nejvíce překonal tehdejší asociační psychologii, kterou však zcela neopustil. Jeho komplexní teorie je pokusem o postižení celostní souvislosti.

4) Konceptualizací tvarového problému. Christian von Ehrenfels (1859-1932), Brentanův žák, studoval melodie a vizuální obrazce¹⁾ a dospěl k závěru, že melodie se jako celek při transpozici nemění, i když se mění jednotlivé tóny melodie (1890). Nelze ji tedy vysvětlit jako souhrn jednotlivých izolovaných počitků (tónů), nýbrž jde - podle něj - o zcela nové, specifické vlastnosti celku. Ehrenfels je nazval "tvarovými kvalitami" (Gestaltqualitäten) a vytkl jejich základní vlastnosti:

- nadsumativnost - celek je více než součet částí;
- transponovatelnost - celek si ponechává za určitých podmínek specifické vlastnosti, i když se všechny jeho části změní. (Ehrenfels: "Über Gestaltqualitäten", Vierteljahrsschrift für wissenschaftliche Philosophie, 1890, XIV, s. 248-292.)

Ehrenfels byl po řadu let profesorem filozofie na německé univerzitě v Praze. V roce 1896 byl jmenován mimořádným profesorem a roku 1899 se stal profesorem řádným.

Felix Weltsch píše o něm v eseji otištěném po Ehrenfelsově smrti v České mysli (1932, s. 265-273). Tohoto popisu se také do značné míry přidrží Max Brod v knize "Život plný bojů" (Praha, Mladá fronta, 1966 a Nakladatelství Franze Kafky, 1994, podle německého originálu "Streitbares Leben", Můnchen: Kindler Verlag, 1960). Slavnostní spis ke stému výročí jeho narození vydal F. Weinhandl v r. 1960 pod názvem "Gestalthaftes Sehen".

5) Dánský filozof a psycholog Harald Höffding (1843-1941) formuloval zákon paměťového vybavování, jímž postuluje preferenci celku nad částmi. Podle něj část jeví tendenci vybavit celek. Tento zákon Höffding řadí vedle klasických asocianistických zákonů podle styčnosti v čase a prostoru a považuje ho za nejdůležitější. Přehled pokusů řešit tvarový problém na přelomu 19. a 20. století uvádí tab. 3.

Tab. 3

ANTICIPACE TVAROVÉHO PROBLÉMU

1863	H.v. Helmholtz	výklad vjemové konstanty na základě nevědomých soudů
1885	E. Mach	výklad vnímání geometrických tvarů
1890	Ch. von Ehrenfels	percepce melodie
1911	W. Wundt	anticipace tvarového problému: teorie tvůrčí apercepce voluntaristický apercepcecionismus
1907	K. Bühler	vymezení předmětu myšlení
1914	F. Benussi St. Witasek	teorie produkčních procesů
1913	O. Selz	teorie komplexních procesů
1923	G.E. Müller	teorie koherenčních procesů

¹⁾ Nedůvěru k asocianistickému výkladu vnímání geometrických figur projevil též Ernst Mach (1838-1916), který r. 1885 na semináři fyziků a matematiků kritizoval asocianistický výklad rozdílů ve vnímání čtverce a kosotčverce. Významné jsou též dvě jeho práce: "Die Gestalten der Flüssigkeiten" (1871) a "Beiträge zur Analyse der Empfindungen" (1886).

2. Berlínská gestaltistická škola¹⁾

Zakladateli gestaltismu byli Max Wertheimer, Kurt Koffka a Wolfgang Köhler. Wertheimer byl objevitelem, druzí dva jeho objev později rozpracovali. Čtvrtým významným gestaltistou, poněkud mladším, byl Kurt Lewin. Všichni zdůrazňovali princip vztahového determinismu, tj. že vlastnosti částí závisejí od vztahu částí k celku, částečné kvality závisejí na místě, úloze a funkci části v celku.

a) Filozofická a jiná ideová východiska berlínské školy

Filozofickým východiskem gestaltismu byla Husserlova fenomenologie, avšak nikoli eidetická metoda, ale metoda transcendentální a Husserlova výzva "zpět k věcem", nauka o intencionalitě a konstituci předmětu. Konstituce předmětu je sice v učení gestaltistů vykládána jako imanentní a absolutní akt vědomí, avšak zkušenosti z experimentů vedou gestaltisty k odmítnutí Husserlova učení. Na rozdíl od něj uznávají závislost fenomenálního světa na světě reálném, objektivně existujícím. Tato závislost nemá kauzální charakter, ale pouze strukturální. V důsledku toho gestaltisté i přes kritiku Husserla²⁾ setrvávají na stanovisku karteziánského dualismu. Na gestaltisty působila také fenomenologie C. Stumpfa. Teoretická fyzika, zvl. teorie elektromagnetického pole, stimulovala gestaltisty nejen ke konstrukci experimentů, ale též k pojmosloví a vyjadřování se. Objev elektromagnetického pole a jeho zákonitostí (Faraday, Maxwell) způsobil, že se současná fyzika odklání od fyziky Newtonovy. V tomto smyslu moderní fyzika projevuje analogii s gestaltistickým přístupem ke studiu psychiky. Elektromagnetická pole tvoří strukturu. Náboj, jehož nositelem je částice, je považován za zdroj pole, vlastní strukturu tohoto pole však již neurčuje, ale naopak - struktura pole určuje účinky jednotlivých nábojů. "V nové řeči pole záleží především na popisu pole mezi oběma náboji, a nikoli na popisu nábojů samých, máme-li popsat jejich účinky."³⁾ Na rozdíl od Newtonových zákonů, které spojují události "zde" s podmínkami "tam", vyjadřují proto Maxwellovy rovnice závislost pole "zde a nyní" na poli bezprostředně blízkém v právě předchozím okamžiku.⁴⁾ Gestaltisté přebírají tento pojem a vytvářejí vlastní pojem fyzikálního pole, který vztahují na všechny přírodovědné celky. Již Ehrenfels v knize o kosmu psal o silách, vytvářejících gestalt, a silách antigestaltových, gestalt rušících.

Fenomenální svět se objevuje uprostřed tohoto fyzikálního světa a projevuje dva aspekty: aspekt čistě kvalitativní a aspekt strukturálně-funkcionální. Tento druhý aspekt podléhá "principu evoluce". Podle Köhlera musí mít nejdůležitější strukturální a funkcionální vlastnosti fenomenálního světa také základ ve fyzikálním světě. Zde je koncipován princip izomorfie, který plyne z principu evoluce. Svět fenomenální ke světu trans-

¹⁾ Harry Helson (1889-1977), jenž získal svůj doktorský titul u Boringa na Harvardu, prostudoval gestaltismus podrobně a zachytil vývoj gestaltismu věrně. Jeho práce byla publikována jako série článků v časopise *American Journal of Psychology* roku 1925 a jako monografie roku 1926. Této monografii se přidružujeme při líčení začátků gestaltismu. Pro zachycení dalšího vývoje považujeme za věrohodnou knihu Michaela Wertheimera, syna Maxe Wertheimera ("A Brief History of Psychology", 1979). Také z ní zde čerpáme. Další důležité zdroje informací uvádí M.G. Ash v kap. "Fragments of the Whole". *Documents of the History of Gestalt Psychology in the USA, FRG and GDR*, in "Historiography of Modern Psychology: Aims, Resources, Approaches". Editors J. Brožek and L.J. Pongratz, Toronto: C.J. Hogrefe, 187-200.

²⁾ viz W. Köhler: "Werte und Tatsachen". Berlín-Heidelberg-N.York 1968, str. 31-32.

³⁾ A. Einstein, L. Infeld: "Fyzika jako dobrodružství poznání". Praha 1961, str. 106.

⁴⁾ Srovn. východiska současné gestaltterapie - uvědomění "zde a nyní" při řešení problémové situace pacienta.

fenomenálnímu je ve vztahu izomorfie. Köhler hovoří o izomorfii fyzikálních a duchovních struktur.

Köhlerovo řešení vztahu fyziologie a psychologie dospívá rovněž k izomorfii kortikálních a fenomenálních struktur. Vznik kortikálních struktur vysvětluje Köhler izomorfii se strukturami okolního fyzikálního světa. Jeho filozofickým základem je tedy epistemologický dualismus.

b) Základní psychologické myšlenky berlínské školy

i) Pojem Gestaltu

Podle gestaltpsychologie jednotlivé izolované počítky a jakékoli psychické elementy nejsou primární a psychické celky, z nich vytvořené, nejsou vytvořeny asociací nebo syntézou, nýbrž naopak. Psychiku původně reprezentují celky, v nichž jednotlivé elementy jsou již určitým způsobem zařazeny a uspořádány.

Gestaltisté předpokládají, že existence celku a existence částí není absolutně nezávislá, nýbrž relativní. Celek je dán prostřednictvím svých částí a naopak: části mohou existovat jen tehdy, existuje-li celek.

Mezi celkem a jeho částmi existuje tedy specifický vztah, který gestaltisté nazývají strukturou, gestalt. Celek, jeho části jako nově vzniklé vlastnosti jednotlivých obsahů a vztahy mezi nimi, struktura sama, jsou v podstatě jedno a totéž; jejich rozdíl je dán ustanovením vzájemně podmíněné existence, která je rozděluje na jedno a mnohé, jeden celek a více částí. Tato vzájemně podmíněná existence čili struktura je v podstatě dána tak, že každému jednotlivému psychickému obsahu je vymezeno místo či vlastnost, které zaujímá vzhledem ke všem ostatním obsahům. Gestaltisté proto definují strukturu, celek, gestalt jako "takovou sounáležitost jevu, v níž každý člen nese jiný, v níž každý člen má svůj charakter prostřednictvím jiného členu a spolu s jiným členem."¹⁾

V gestaltech existuje trvalé napětí mezi celkem a jeho částmi a gestalty mohou proto existovat jen pokud toto napětí trvá. Pro gestalty je tedy charakteristická určitá konstitutivní dynamika vztahů. Tyto vztahy jsou v podstatě dvojího druhu: strukturující a strukturované. Jejich uspořádání podléhá určitým zákonům, tzv. gestaltzákonům nebo gestaltfaktorům. Nejobecnějším vyjádřením těchto zákonů je tzv. princip pregnance, podle něhož struktura - gestalt - tenduje k dokonalosti. Struktura tedy vykazuje tendenci k pravidelnosti, symetrii, uzavřenosti, jednotnosti, vyrovnanosti, maximální jednoduchosti apod. Strukturní vztahy organizované podle zákonů podmiňují vlastnosti tzv. fenomenální struktury, tj. funkcionální a genetickou dominanci celku oproti částem.

ii) Vnímání a myšlení v pojetí berlínské školy

Gestaltisté se soustředili především na řešení dvou základních témat - vnímání a myšlení. Obě témata řešili experimentálně, přičemž částečně používali pojmosloví tehdejší fyziky, zvl. teorie elektromagnetického pole.

V oblasti vnímání zavedli pojem vjemového pole, figury a pozadí a formulovali řadu gestaltistických faktorů, které se podílejí na vyčleňování figury z pozadí. Jde o faktor stejnosti, podobnosti, kontrastu, společného osudu, "dobré křivky" a faktory známosti, minulé zkušenosti, aktuálního zaměření a další. Výchozí diskem byly gestaltistické věty o strukturální, fenomenální i genetické preferenci celku nad částmi, principy organizace vjemového pole, strukturační a restrukturační aktivita subjektu.

¹⁾ K. Koffka: "Die Grundlagen der psychischen Entwicklung", 1925, str. 100

Základy ke gestaltistickému pojetí a výkladu myšlení byly položeny klasickými pracemi W. Köhlera a M. Wertheimera, na které navazovaly studie K. Dunckera a posléze výzkumy neogestaltistů, zvl. E. Heiderových, N.R.F. Maiera, R. Meiliho, S. Székelyho, W. Metzgera aj. Gestaltistický výklad myšlení vychází z odporu vůči asocianistickému výkladu myšlení a tradiční logice, které myšlení chápou pasívně. Asocianisté se snaží v myšlení stanovit prvky, tj. soudy a vztahy mezi jejich členy - tj. operace. Naproti tomu gestaltisté chápou myšlení jakožto proces řešení problému; problémová situace je počátečním vzhledem strukturována a v procesu jejího řešení dochází k restrukturaaci vztahů uvnitř tohoto pole. Podle Wertheimera procesy myšlení jsou determinovány strukturální dynamikou situace. "Obecně řečeno existuje situace S_1 , v níž vlastní myšlenkový proces začíná, a po několika krocích S_2 , kdy tento proces končí, je problém vyřešen. Tento proces je přechodem, změnou S_1 do S_2 . S_1 srovnána s S_2 je strukturálně nekompletní, obsahuje mezery nebo strukturální poruchy, kdežto S_2 je v tomto smyslu strukturálně lepší, mezera je adekvátně vyplněna, strukturálně mezera zmizela, S_2 je mnohem kompletnější v protikladu (ve srovnání) s S_1 Jestliže je problém uvědomován, S_1 obsahuje strukturální napětí a tlaky, které se rozkládají v S_2 . To znamená, že skutečný charakter kroků, operací a změn mezi S_1 a S_2 vzniká z povahy vektorů, ustanovených v těchto strukturálních proměnách a nasměrovaných ke zlepšení situace, k jejímu strukturálnímu vyrovnání Tento vývoj je determinován tzv. principem pregnance, tendencemi k dobrému gestaltu, jednotlivými gestaltzákony."¹⁾

Wertheimerova práce *Productive Thinking* je nejlepším zdrojem informací o gestaltistickém pojetí a výkladu myšlení. Tematicky ji lze dělit do dvou částí: první obsahuje popis myšlení uplatněného při řešení algebraických, geometrických a sylogistických úloh (např. uplatnění myšlení při výpočtu obsahu rovnoběžníku, při řešení sylogismu apod.); druhá část podává gestaltistický výklad objevů Gaussovy křivky, Galileova zákona setrvačnosti a popis Einsteinova myšlení, které vedlo k objevu teorie relativity.

Einsteinovo myšlení je výborně vystiženo mj. také proto, že Wertheimer a Einstein byli důvěrní přátelé (v Evropě i Americe), měli podobné myšlení a chování, na což zejména upozornil starší syn Wertheimerův Valentin, když řekl, že při několika návštěvách Einsteina v Americe, po otcově smrti, mu tento otce svými způsoby a myšlením velmi připomínal. Max Wertheimer a Einstein se často navštěvovali a pěstovali komorní hudbu. Einstein hrával první housle a Wertheimer na violu. To rovněž svědčí o vzájemném vnitřním spříznění.

Poslední kapitola Wertheimerovy práce "Tvůrčí myšlení" je věnována rozboru Einsteinova myšlení. Wertheimer analyzuje jednotlivé fáze jeho úvah, jež byly součástí i dlouhodobého řešení problému, který Einsteina od mládí přitahoval a který posléze vedl ke speciální i obecné teorii relativity. Wertheimer zakládá strukturální analýzu Einsteinova myšlení na rozhovorech, které s Einsteinem měl; jeho postřehy prokládá svým osobitým výkladem funkce jednotlivých kroků v celkovém řešení vymezeného problému.

Einstein nepatřil k vynikajícím studentům, ale již jako gymnazista byl plně zaujat fyzikou a matematikou a v těchto oborech nad spolužáky vynikal. Otázkou rychlosti světla byl zaujat již od svých 16 let a problém řešil dlouhodobě. V procesu řešení uplatňoval Einstein techniku otázek a odpovědí, kterou kombinoval s technikou axiomů, přičemž ryze myšlenkové postupy konfrontoval s důkazovým materiálem získaným experimentálně.

Einstein v rámci své sebereflexe sdělil Wertheimerovi řadu pozoruhodných postřehů: mj. zdůraznil, že myšlenky se u něho zřídka kdy vyskytly ve slovní podobě - "s verbalizací jsem se musel dodatečně namá-

¹⁾ M. Wertheimer: "Productive Thinking", 1945, str. 194

hat" - a za nejdůležitější faktor myšlení považuje Einstein zaměření. Jeho rysem myšlení bylo neustále si prověřovat i experimentálně ověřená fakta a pochybovat, zda je mu předkládané pojetí (od jiných autorů) jasné. Předkládal-li sám něco posluchačům, třeba jen v myšlenkách, vždy si kladl otázky, které se snažil zodpovědět. V průběhu řešení problému Einstein prožíval napětí a byl někdy i rozmrzelý.

Vývoj Einsteinova myšlení v souvislosti s objevem speciální teorie relativity lze podle Wertheimera shrnout do těchto fází:

1. Einstein byl zaujat otázkou rychlosti světla, když je pozorovatel v pohybu;
2. zároveň se zabýval otázkou "absolutního klidu";
3. pokusil se zodpovědět otázku, zda rychlost světla je v Maxwellových rovnicích proměnná, a dospěl k negativnímu závěru;
4. zjistil, že Michelsonův experiment souhlasil s jinými údaji;
5. vzal v úvahu Lorentz-Fitzgeraldovu hypotézu.

Na základě konfrontací těchto experimentálních a teoretických výsledků současné fyziky kladl si Einstein otázky, jdoucí k podstatě problému. Soustředil se nejdříve na strukturu takových pojmů jako jsou rychlost, měření, prostor, čas, světlo apod. A vždy o všech tvrzeních pochyboval. (Kladl sám sobě otázky, například je mu určitá myšlenka jasná; rovněž tak nové nápady sepisoval ve formě dialogu s posluchači.)

Pro rozvoj nové fyziky bylo důležité, že do klasických pojmů Einstein zavedl pojem simultánnosti a subjektivní soustavu pozorování. Rozhodujícím krokem však bylo pojmut rychlost světla jako invariant (v důsledku toho Einstein reinterpretoval Lorentzovy rovnice).

Ve vášnivě touze mít jasno, Einstein uvedl ve vztah rychlost světla a pohyb systému; to vše konfrontoval s teoretickou strukturou problému v tehdejší fyzice. A právě tento moment byl pro rozvoj moderní fyziky a zvláště speciální teorie relativity rozhodující.

c) Čelní představitelé berlínské školy

Max Wertheimer (1880-1943) byl významným žákem Christiana Ehrenfelse a přítelem fyzika Alberta Einsteina. Narodil se 15. dubna 1880 v Praze v Rabínské (nyní Maislově) ulici č. 16 (popisné 217), nedaleko Staronové synagogy. Bydlel také Na poříčí č. 25 a pak v č. 6. V Praze chodil do gymnasia i studoval 5 semestrů práva a 3 semestry filozofie na univerzitě. Navštěvoval přednášky profesora Ehrenfelse, který tehdy v Praze působil. Pak studoval na univerzitě v Berlíně a ve Würzburgu, kde získal roku 1904 doktorát filozofie. Tam působil profesor Külpe. Wertheimerovy zájmy kolísaly mezi právy, filozofií a psychologií. V roce 1912 se stal soukromým docentem na univerzitě ve Frankfurtu. Roku 1916 přešel do Berlína a r. 1929 se vrátil zpět do Frankfurtu jako profesor. I v době svých přednášek v Německu jezdil do Prahy. Experimentálně objevil tzv. *fi* fenomen (vjem zdánlivého pohybu světelných bodů). Rozvinul hledisko Ehrenfelsovo a s W. Köhlerem a K. Koffkou se stal zakladatelem Berlínské školy gestaltpsychologie (1911). V roce 1933, po nástupu nacismu k moci, emigroval s celou rodinou z Německa. Uchýlil se nejdříve do Mariánských Lázní. Odtud ještě téhož roku odcestoval přes Rakousko, Švýcarsko a Francii do USA. V New Yorku pracoval v New School for Social Research až do konce svého života. Proslul tam jako vynikající učitel psychologie.

Roku 1910 si Wertheimer uvědomil větší význam faktu, že diskontinuítní vizuální stimulace může být nositelkou vnímání kontinuálního pohybu. Vjem nekoresponduje věrně fyzikálnímu podnětu, ale organizuje se jako celek. Celky předcházejí logicky a "geneticky" před částmi a dávají částem význam. Vlastnosti

celků determinují, jakou úlohu budou části hrát. Jeho příspěvek o experimentálním studiu vnímání a pohybu byl publikován roku 1912.

Vypráví se, že Wertheimer jel vlakem z Vídně na dovolenou na Rýn, když ho napadla myšlenka¹⁾ o významu zdánlivého pohybu pro psychologii. Byl jí tak nadšen, že vystoupil z vlaku ve Frankfurtu, kde se původně nechtěl zastavovat. Zašel do hračkářství, koupil malý stroboskop a začal s ním v hotelovém pokoji jen tak prozatímně pro sebe experimentovat. Pak se obrátil na Friedricha Schumanna z univerzity ve Frankfurtu, ten mu ukázal nově zkonstruovaný tachistoskop a pozval ho, aby zůstal a pracoval.

Köhler a Koffka byli v té době (1910-1911) ve Frankfurtu a zůstali tam až do skončení pokusů pro publikaci roku 1912. Sloužili Wertheimerovi většinou jako pokusné osoby. Koffka ani Köhler si prý neuvědomovali význam Wertheimerovy práce, dokud nebyla dokončena. Téhož roku vyšel jeho příspěvek o myšlení u primitivních národů, ve kterém Wertheimer argumentoval, že myšlení není asocianistické, ale konfigurační. Ostatní jeho časné publikace se rovněž týkaly psychologie myšlení.

Roku 1923 Wertheimer publikoval velmi významný článek o organizaci percepce. Argumentoval v něm ve prospěch nonempirického názoru. Roku 1925 tři z jeho dřívějších prací byly uveřejněny knižně. Téhož roku také vyšel kratší článek o gestaltpsychologii, který shrnoval dosavadní výzkum.

Novější práce ukazují šířku aplikací gestaltpsychologie, zahrnují analýzu etiky, pravdy a demokracie. Kniha o "Tvořivém myšlení" ("Productive Thinking") vyšla posmrtně roku 1945. V ní autor detailně analyzoval myšlení a řešení problémů. Problém existuje, kdykoli něco není jasné, jedno k druhému se nehodí, je mezera. Ta vede ke snaze dopátrat se jasnosti, objevit, jak jedno se k druhému hodí a jaký to dává smysl.

Mezi rokem 1936 a 1941 se Abraham S. Luchins, tehdy mladý a oddaný student Wertheimerův, účastnil Wertheimerových seminářů. Ptal se, argumentoval a diskutoval o problémech před, během a po seminářích, které za Wertheimera měly často charakter Sokratovských sympozií, plné duchovního hledání. Luchins neúnavně zaznamenával to, co Wertheimer řekl a co se přihodilo kolem seminářů. Později zrevidoval své poznámky a vydal je s Edith Luchinsovou (1970, 1978).

Na seminářích probíral Wertheimer různé náměty: vedle psychologie myšlení a vnímání též psychologii umění, zejména hudby a sociální psychologii. Kromě omezeného počtu řádných studentů zaplnilo seminární místnosti mnoho posluchačů - Američanů i Evropanů, kteří byli přitahováni Wertheimerovou reputací.

Některé z diskusí obsahovaly základní pojem Wertheimerovy sociální psychologie - pojem "My", který uvedl následujícím způsobem. Když se A a B zamilují, vzniká "My", které je středem jednání. Není to součet A a B. V jejich životě vzniká nový svět. Když se zamilují, A a B rozvíjejí novou oddanost, vzniká nová jednotka "My". Některé "My" skupiny jsou natolik silné, že jednotlivci, kteří formují tuto skupinu, jsou v ní zcela pohlceni, ostatní skupiny jsou slabé. Je ovšem možné spojovat prakticky všechno bezvýznamným "a". Takové spojení "a" nedává však žádné právo vyslovit se o jednotě celku.

Kurt Koffka (1886-1941) získal doktorát filozofie u Stumpfa v Berlíně, potom působil na německých univerzitách ve Freiburgu i Berlíně, Würzburgu a v Giessen. O gestaltpsychologii publikoval v Zeitschrift für Psychologie a uveřejnil svůj první článek o gestaltpsychologii v angličtině - v Psychological Bulletin. Jeho název byl "Perception: An Introduction to the Gestalt-Theorie". Hlavním důvodem, proč gestaltpsychologové soustředili svoje systematické publikace na vnímání, spočíval v tom, že Wundtova psychologie, proti níž ge-

¹⁾ Wertheimer pozoroval "fí-fenomén" na nádraží ve Frankfurtu r. 1910 na železničním signalizačním zařízení.

staltisté rebelovali, získala nejvíce podpory ze studií o počtcích a vjemech, a právě proto gestaltpsychologové zvolili vnímání za oblast hlavní kritiky Wundta. Článek zdůrazňoval zejména neudržitelnost tzv. "konstanční hypotézy" (tj. že vztah mezi podněty a vjemy je konstantní) a dokládal tuto kritiku řadou experimentálních nálezů.

Ve dvacátých letech se Koffka přestěhoval do USA. Roku 1927 přijal profesuru na Smith College, kde zůstal až do smrti, prováděje různé experimentální studie se svými studenty.

Spolu s Wertheimerem a Köhlerem založil časopis *Psychologische Forschung*, ve kterém byly uveřejňovány články gestaltistů ve dvacátých a třicátých letech. Roku 1921 uveřejnil vlivnou knihu o psychologii dítěte. "Die Grundlagen der psychischen Entwicklung". Eine Einführung in die Kinderpsychologie. Roku 1935 publikoval Koffka systematické pojednání o gestaltpsychologickém přístupu "Principles of Gestalt Psychology". Na této rozsáhlé publikaci je pozoruhodné, že na jedné straně obsahuje filozofické teze a východiska, na straně druhé řadu autorem komentovaných experimentů. - Při stavbě celého díla se Koffka drží procesuálního hlediska, avšak do psychických procesů zařazuje rovinu statiky a dynamiky duševního dění.

V této práci rozpracovává rovněž pojem subjektivního prostředí, subjektivního prostoru, a doplňuje tak Uexküllův pojem *umweltu* o další druh, který je zvláště pro psychologii užitečný.

Wolfgang Köhler (1887 v Revalu /Tallin/, Estonsko - 1967) jako Koffka získal titul doktora filozofie u Stumpfa v Berlíně. Tam také setrval ještě několik let. Köhler a Koffka přišli na univerzitu do Frankfurtu právě před tím, než Wertheimer začal své experimenty o vnímání pohybu.

Roku 1913 byl Köhler vysazen na pobřeží Tenerife, jednoho z Kanárských ostrovů, kde měla Pruská akademie věd antropoidní stanici. Zůstal na ostrově a pracoval s kolonií šimpanzů celou první světovou válku. Potom se vrátil na univerzitu do Berlína. Roku 1917 se objevila v němčině jeho kniha "Intelligenzprüfungen an Menschenaffen". Tato velmi čtivá kniha o inteligenčních testech u antropoidních opic byla založena na řadě přednášek o experimentech na Tenerife, které, podle jeho přesvědčení, ukázaly význam vhledu a porozumění při řešení problémů.

Roku 1920 Köhler publikoval knihu "Die physischen Gestalten in Ruhe und im stationären Zustand", ve které popsal fyzikální gestalty v chemii, elektřině a biologii a argumentoval ve prospěch teze, podle které analogická pole, jež se vyskytují ve fyzikálních jevech, by také mohla existovat v mozkových procesech. Později propracovával dále tuto doktrinu isomorfismu, prvně uvedenou Wertheimerem v článku roku 1912 o vnímání a pohybu. Doktrina isomorfismu tvrdí, že psychické jevy a mozkové procesy, podkládající tyto jevy, mají podobné vlastnosti jako gestalt. To byla alternativa nervovým spojům, které ovládaly fyziologické myšlení po staletí.

Roku 1934 přijel Köhler do USA, a to poté, když napsal smělý dopis do německých novin proti nacismu (*Deutsche Allgemeine Zeitung*, 28.4. 1934, "Gespräche um Deutschland"). Vyučoval na Harvardu a od roku 1935 ve Swarthmore College, ke konci života se usídlil v Dartmouth College. Mezi jeho knihami vynikly "The Place of Value in a World of Facts" (1938) a "Dynamics in Psychology" (1940). Ve čtyřicátých a padesátých letech uveřejňoval výsledky experimentální práce o zrakových iluzích. Přednášel také na evropských univerzitách.

Gestaltisté vydávali odborné časopisy, v nichž publikovali řadu empirických a experimentálních prací. Časopis "Psychologische Forschung" vycházel od r. 1921 (red. Wertheimer, Koffka, Köhler a W. Gruhle) - do r. 1938, kdy byl v důsledku politických změn v Německu zakázán.

Kurt Lewin (1890-1947) nar. v Mogilnu (Polsko), ukončil univerzitní studia ve Freiburgu (v r. 1909); absolvoval též několik semestrů na univerzitě v Mnichově. V r. 1916 obhájil doktorskou disertaci na univerzitě v Berlíně, kde již jako instruktor Psychologického institutu (řízeného Karlem Stumpfem) od r. 1910 působil. V r. 1921 se stal Lewin soukromým docentem Psychologického institutu a spřátelil se s Köhlerem a Wertheimerem.

Lewin nejdříve experimentálně navázal na Achovy studie, prokazující determinující tendenci v procesu myšlení. Od této problematiky se dostal k psychologii motivace. V časopise *Psychologische Forschung* otiskl řadu prací, většinou experimentálně orientovaných. Nejznámější jeho monografie z té doby je z oblasti volní regulace "Wille, Vorsatz und Bedúrfnisse", která je na tu dobu průkopnická. Jiná jeho studie - "Untersuchungen zur Handlungs- und Affektpsychologie" - podnítila řadu jeho žáků k diskusím a vyvolala experimentální orientaci na poměrně složité psychické jevy.

V r. 1922 napsal Lewin studii "Der Begriff der Genese in Physik, Biologie und Entwicklungsgeschichte", v níž projevil již svůj osobitý filozofický přístup k uchopení vědeckých problémů. Druhou takto orientovanou prací je Lewinova studie z roku 1933 "The Conflict between Aristotelian and Galileian Modes of Thought in Contemporary Psychology". Tato významná studie analyzuje dva typy myšlení - aristotelský a galileovský. Rozdíl mezi těmito dvěma způsoby myšlení není v používání matematického aparátu a v tendenci k exaktnosti; jde spíše o změnu obsahu než o změnu formy. Galileovská fyzika přenáší svůj zájem z předmětu na proces. To ovšem neznamena, že povaha objektu se stává nedůležitou, ale to, že situace nabývá té samé důležitosti jako objekt. Pouze pomocí konkrétního celku, který zahrnuje objekt a situaci, jsou definovány vektory, jež určují danou událost. Do popředí se též dostává otázka dynamiky, která v aristotelském pojetí nebyla rozlišována od statiky. V aristotelské fyzice je druh a směr fyzikálních vektorů určen předem povahou objektu. V moderní fyzice naopak existence fyzikálního vektoru vždy závisí na vzájemném vztahu několika fyzikálních skutečností, zejména vztahu objektu a jeho prostředí (včetně subjektu).

Tab. 4

ROZDÍL MEZI ARISTOTELSKÝM A GALILEOVSKÝM ZPŮSOBEM MYŠLENÍ

	Aristoteles	Galileo
1 Pravidelné je:	zákonité	zákonité
často se vyskytující je:	zákonité	zákonité
individuální případ je:	náhodný	zákonitý
2 Kritéria zákonitosti jsou:	pravidelnost častý výskyt	nejsou požadovány
3 To, co je společné u historicky se objevujících případů je:	výraz pravé povahy věcí	náhodné, pouze historický podmíněné

Jedním z názorných příkladů, na němž lze rozpor mezi aristotelským a galileovským typem myšlení demonstrovat, je podle Lewina diskuse dědičnost versus prostředí. Tato diskuse ukazuje, že problém je dosud chápán aristotelsky, neboť pojmy zcela oddělují objekt a situaci a odvozují dynamiku z izolovaného objektu samotného. Dynamika procesů má být vždy odvozena ze vztahu konkrétního individua a konkrétní situace. Pro rozvoj každé vědy a zvláště pro konstituování moderní psychologie je nutno nastoupit cestu Galileova obratu ve vědě. I psychologie musí zamítnout - podle Lewina - aristotelsky koncipované termíny a vytvořit

takové referenční rámce při pojetí svých problémů, v nichž by se po metodologické stránce přiblížila fyzice galileovského typu.

Všechny tyto studie charakterizují první období Lewinova tvůrčího života. Další fázi rozmachu lze lokalizovat do období jeho pobytu v Americe (1932-1947).

Lewin byl přátelský, srdečný a dobře vycházel téměř s každým, kdo se s ním seznámil. Titul PhDr. získal na univerzitě v Berlíně. Po skončení první světové války se vrátil do Berlína. Navštívil několikrát USA a v roce 1933 se rozhodl tam zůstat. Po několika menších úvazcích včetně úvazku na Cornellově univerzitě se stal řádným profesorem na univerzitě v Iowě, kde pracoval především v oblasti psychologie dítěte a sociální psychologie.

V roce 1945, když proslul svou prací o malých skupinách, byl požádán, aby vedl nové středisko Research Center for Group Dynamics na Massachusetts Institute of Technology. Přišel tam se skupinou žáků. A bylo to právě na MIT, kde se jeho škola skupinové dynamiky proslavila. Lewin měl vynikající žáky, kteří po jeho smrti pokračovali jeho způsobem, a to nejen na MIT, ale též na univerzitě v Kansasu a Michiganu.

Jeho práce o malých skupinách a o analýze chování dítěte využívaly dynamické principy gestaltismu, známé nověji jako "teorie pole". Lewin se pokoušel porozumět osobám a situacím, jak je tyto osoby vidí ve svém životním prostoru s různými psychologickými bariérami a vazbami, sympatiemi a antipatiemi vůči lidem, věcem a činnostem. Uvedené pojmy společně s tenzemi (takovými, které vznikají při nevyřešení problému) a vektory (takovými, jako motiv nebo tendence provést něco určitého a ne jiného) převedl do tzv. topologických symbolů, se kterými bylo možno matematicky pracovat. Vždy se snažil transformovat určitá více či méně deskriptivní data do matematické podoby v geometrickém rámci.

Lewin uveřejnil celou řadu vlivných knih včetně "Dynamic Theory of Personality" (1935) a několik o své topologické a vektorové psychologii ("Principles of Topological Psychology" z roku 1936). K nim logicky lze přiřadit posmrtně vydanou publikaci "Field Theory in Social Science" (1951), v níž jsou shrnuty výzkumy skupinové dynamiky a některé důležité články uveřejněné v letech 1942-1947.

Lewin je silně ovlivněn pojmem pole, který se v té době rozpracovával pod vlivem Maxwellovy teorie elektromagnetického pole. Ve své teorii motivace Lewin vychází z teze, že chování člověka (B) je funkcí životního prostoru. Tento prostor je tvořen okolním prostředím (E) a podmínkami jedince (P). Lze tedy psát:

$$B = f(P, E)$$

Jedince chápe Lewin jako systém, v rámci něhož lze rozlišit vnitřní centrální subsystém a vnější (tj. motorický a percepční) subsystém. Integrita těchto subsystémů a jejich artikulovanost je závislá na vývojové úrovni jedince.

Pro charakteristiku prostředí uvádí Lewin tři znaky: kognitivní strukturu, pozici jedince v životním prostoru a silové pole. Kognitivní struktura je členěna z hlediska psychologické minulosti, přítomnosti a budoucnosti; pozice jedince určuje směr chování. Síly se vytvářejí mezi jedincem a jeho cílem. Objekty, jež jsou nositeli pozitivních hodnot, jsou obdařeny valencemi pozitivními; podobně odpuzující objekty nesou záporné valence. Určující pro stanovení valencí jsou podmínky člověka, zvl. potřeby a napětí na nich závislé. Lewin rozlišuje potřeby reálné (ty jsou determinovány biologicky) a quasi-potřeby, jež jsou determinovány rozhodnutím.

Na základě složité interakce těchto jevů koncipuje Lewin svou teorii motivace, v níž vztahy mezi vnějšími objekty a jedincem modeluje prostřednictvím skalárů a vektorů.

V souvislosti s teorií motivace rozpracoval Lewin teorii konfliktů. K základním typům konfliktů patří:

1. konflikty mezi dvěma pozitivními cíli;
2. konflikty mezi dvěma podněty, z nichž jeden působí pozitivně a druhý negativně;
3. konflikty mezi dvěma averzivními podněty.

Lewin svými koncepcemi člověk-prostředí ovlivnil formování ekologické psychologie (1944), podnítil nejen řadu konkrétních výzkumů, ale má i pokračovatele v rozvíjení svých teorií (L. Festinger, N.E. Miller aj.).

Lewinovi žáci

Myšlenky Lewinova psychologického systému se staly předmětem živých diskusí již na univerzitě v Berlíně, kde Lewin působil. Hypotézy odvozené z Lewinovy psychologie byly experimentálně verifikovány přímo Lewinovými žáky. K nejúspěšnějším z nich patřily Bluma Zeigarniková, Marie Ovsiankina a Věra Mahlerová.

Zeigarniková získala v r. 1927 doktorát u Lewina v Berlíně. Laboratorně prokázala jev, který nese nyní její jméno (Zeigarnikové efekt). Jde o studium tendence, kterou navozuje nedokončená úloha (přerušení řešeného problému). Tato tendence se neustále prosazuje do vědomí. V důsledku nesplněného úkolu vzniká napětí, které přetrvává v dané experimentální situaci. Své výsledky publikovala Zeigarniková v práci "Über das Behalten von erledigten und unerledigten Handlungen" v r. 1927.

Rovněž Marie Ovsiankina byla svým původem Ruska a studovala počátkem 30. let u Lewina v Berlíně. Soustředila se na kvantifikaci spontánních pokračování v řešení přerušeného problému (úkolu).

Věra Mahlerová získala doktorát v r. 1933 v Berlíně; emigrovala do Izraele, kde přednášela psychologii na univerzitě v Tel-Avivu. Rozpracovala pojem substituce, který je blízký Freudovu pojmu sublimace ("Ersatzhandlungen verschiedenen Realitätsgrades", 1933) a Lewinovu pojmu quasi-potřeba. Podle Lewina se substituční aktivita realizuje pouze tehdy, když vnitřní cíl je dostatečnou měrou upoután substituční aktivitou.

K Lewinovým žákům patří též F. Hoppe, který se zasloužil o rozpracování pojmu aspirační úroveň (Anspruchsniveau). V práci "Erfolg und Mißerfolg" (Psych. Forschung 1930, 14, str. 1-62). Pojem Anspruchsniveau není v německé psychologii jednotný. Rozumí se jím jak nároky na sebe, tak nároky na jiné. Hoppe jím rozumí úroveň budoucího výkonu, kterou chce člověk dosáhnout ve známém úkolu, když si vytvořil - ať už správnou, nebo nesprávnou - představu o úrovni minulého výkonu v analogickém úkolu.

d) Šíření myšlenek berlínské školy v Evropě a v Japonsku

K významnějším psychologům gestaltisticky orientovaným, kteří byli v kontaktu s berlínskou psychologickou školou, patřili zvláště:

a) D. Katz (1884-1953), žák G.E. Müllera z Göttingenu; emigroval do Stockholmu. Zabýval se analýzou vnímání barev; v literatuře je dodnes známý jeho "Psychologický atlas", publikovaný v německé verzi 1945 (Basel, vyd. Schwabe).

b) Dán E. Rubin (1886-1951), další žák Müllera, který popsal gestaltistické zákony vyčlenění figury z pozadí (viz blíže "Visuell wahrgenommene Figuren", 1921) a fenomenologicky analyzoval vzhled do problémové situace.

c) Belgičan A.E. Michotte (1881-1965) z Lovaně. Jeho produktivní práci lze rozdělit do tří období:

- první období (od r. 1905-1914), kdy Michotte je v kontaktu s wűrburskou školou. Pod vlivem N. Acha se věnuje výzkumu vůle;

- druhé období (od r. 1920-1939) Michotte pracuje na problematice struktury pohybu a činnosti (action), nejvýznamnějším jeho příspěvkem je analýza percepce příčiny, která je založena na fenomenologické metodě ("La perception de causalité" z r. 1946). V tomto období je pod silným vlivem berlínské gestaltistické školy a Husserla. Mechanismus percepce je chápán analogicky jako mechanismus Wertheimera a jeho fenomenu;

- třetí fáze (od r. 1939-1965), kdy autor dospívá k filozofickému zdůvodnění poznatků o kauzalitě.

d) Gestaltismus má v Německu přímé pokračovatele; nejdůležitější z nich byli Wolfgang Metzger (1899-1979) a Kurt Gottschaldt (1902-1991). Metzger byl při svých psychologických studiích silně ovlivněn myšlenkami berlínské psychologické školy, zvláště Wertheimerem, u něhož pracoval jako asistent. V r. 1932 se habilitoval spisem "Základní otázky psychologie vnímání". Tomuto tématu zůstává věrný po celý život. ("Gesetze des Sehens", 1935; přepracováním vznikla 800 stránková publikace "Der Aufbau der Sehwelt", 1975). V r. 1941 vydal práci "Psychologie", která dává přehled o Metzgerových výzkumech prováděných na dětech. - Vliv afektivního faktoru na výkon zpracoval v práci "Stimmung und Leistung".

e) Kurt Gottschaldt (1902-1991) působil na Humboldtově univerzitě a posléze na univerzitě v Göttingen. Zpočátku experimentálně studoval problematiku vyčleňování figur, později se zcela orientoval na vývojovou psychologii, psychologii osobnosti a vybraná témata sociální psychologie. Z jeho prací vynikají zejména "Der Aufbau des kindlichen Handelns" (2. vyd., 1954), "Theorie der Persönlichkeit und ihrer Entwicklung" (Z. Psychol., 1954).

f) Práce Gaetana Kanizsy z Univerzity v Terstu ("Organization in Vision: Essays on Gestalt Perception", N.Y.: Praeger, 1979) je dokladem gestaltistické tradice.

g) Principy gestaltismu se rozšířily též do Japonska. Stalo se tak zásluhou zejm. dvou japonských psychologů, kteří v Berlíně studovali - K. Sakumy (1888-1970) a U. Onoshimy. Od roku 1926 pak působili v Japonsku. V témže roce japonský žurnál psychologie otiskl řadu gestaltisticky orientovaných prací. Ve 30. letech vyšel Sakumův překlad Köhlerovy "Gestaltpsychologie". Z téže doby pocházejí gestaltisticky orientované japonské práce (Kubova "Gestaltpsychologie" a Onoshimovy přednášky z této oblasti). V Japonsku se rozvinul gestaltisticky orientovaný výzkum zejména v oblast percepce, prostorového vnímání a zdánlivého pohybu (viz blíže stať Nozawa - Iritani: "A Review of Gestalt Studies in Japan - Development of Studies on Form Perception", Psychologia 1963, č. 6, str. 22-45).

3. Lipská celostní škola

Podobně jako berlínská gestaltistická škola vznikla z odporu vůči asocianismu i v Lipsku se soustředila skupina psychologů, která rovněž odmítala rozklad duševního dění na prvky a zdůrazňovala prioritu celku. Hovoříme o celostní psychologii. Hlavním představitelem této školy byl F. Krueger (1874-1948), Wundtův žák a nástupce v Lipsku. Dalšími reprezentanty byli O. Klemm, H. Volkelt, F. Sander a A. Wellek

(1904-1972). Lipská škola vydávala časopis *Neue Psychologische Studien*. V prosazování celostních principů byla lipská škola ve srovnání s berlínskou školou zdrženlivější. Lipští studovali především neučleněné celky, kdežto berlínští věnovali pozornost členitým celkům, které Kratina nazýval tvary.

Podle Lipské školy¹⁾ jsou tvary jedním druhem celku: jsou to celky (neboli komplexy) uzavřené a učleněné (např. geometrické obrazce, akordy, melodie, slova, rytmičné a logické členitosti, aj.). Vedle nich jsou však také neučleněné, nediferencované celky (neboli komplexy). Příkladem neučleněných a nediferencovaných komplexů jsou zážitky nižších smyslů, zážitky časového vědomí, primitivního myšlení, zážitky při tělesných pohybech, zážitky vysokého vzrušení, silné únavy apod. Neučleněné (beztvaré) komplexy mohou však mít docela dobře vyhraněnou celostní kvalitu. Mluví-li Krueger o komplexních kvalitách, má na mysli celostní kvality neučleněné nebo málo učleněné. Komplexní kvality jsou podle Kruegera geneticky dřívější než tvary, svým charakterem jsou blízké citu, a to tím více, čím méně se komplex odráží od pozadí ostatního zážitkového proudu. Obojí komplexy (učleněné i neučleněné) zachovávají neustále komplexní charakter a vždy jsou zařazeny do vyšších celků, posléze i do souhrnného celku - zážitkového proudu, jehož celostní kvalitou je podle Kruegera cit.

Celostní psychologie zastává princip absolutní neskladebnosti prožívání a veškerého duševního života vůbec. Lipští odmítají dělení psychiky na části; podle nich takové pojmy jako je počitek, asociace, syntéza, dokonce i podvědomí nemají smysl; nevystihují totiž psychiku a jsou zbytečné. (O částech lipští hovoří pouze v souvislosti s hmotnými předměty.)

Podle celostní psychologie každá duševní bytost existuje jako jeden absolutně konkrétní celek. Tato duševní totalita individua je dále zasazena do vyšších sociálních celků, především rodiny a národa, a to vše je nakonec obsaženo v bohu jako jediném a úplně čistém celku, který nad sebou nemá žádný celek, ani sám sobě není podcelkem.

Duševní totalita obsahuje podcelky, které mohou mít další podcelky. Každý takový celek má jen jednu vlastní kvalitu, tzv. kvalitu celku, a dále buď uzavřenou nebo učleněnou, nebo neučleněnou a neuzavřenou, tzv. komplexní kvalitu. Učleněné a uzavřené komplexní kvality jsou vývojově pozdější.

Od gestaltpsychologie se ganzheitspsychologie odlišuje zejména v tom, že gestalty zkoumá jen jako jeden druh celku, navíc geneticky sekundární, a dále v tom, že zatímco gestaltisté ztotožňují gestalt se strukturou, celostní psychologové chápou strukturu jako dispozici, která slouží k výkladu zákonitostí psychiky. Struktury tak podle celostní psychologie představují reálné duševní síly, různě odstupňovatelné podle druhu, které se mohou vyvíjet.

Celostně orientovány byly v té době také Sternův personalismus, Diltheyova a Sprangerova Strukturlehre a Freudova psychoanalýza.

Genetický primát celku ve vývojové psychologii rozpracoval Heinz Werner (1890-1964) v práci *"Einführung in die Entwicklungspsychologie"* (1926). Podle něj "kdekoliv probíhá vývoj, vždy postupuje od stavu poměrné celistvosti a nedostatku rozlišení ke stavu narůstajícího rozrůznění, členitosti a hierarchického sjednocení".

Nejvýznamnějším stoupencem lipské gestaltistické školy je Felix Krueger (1874-1948). Z hlediska celostní psychologie rozpracoval téma citů; podle něj je cit všeobíhající duševní kvalita, která podmiňuje i

¹⁾ Interpretováno podle F. Kratiny (viz Kratina, F.: *"Studie z tvarové psychologie"*, Praha 1932, nakl. Orbis; str. 60 an.)

vnímání jednotlivých obsahů.

Z prací Friedricha Sandera (1889-1971) jsou známy studie o aktuální genezi tvarů, které byly opakovány v laboratořích Psychologického ústavu MU v Brně. Téma aktuální geneze tvarů se stalo v dalším vývoji psychologického poznání důležitým problémem vývojové psychologie a jeho řešení přispělo k otevření závažného metodologického přístupu. (Více k této tématice v běžných učebnicích vývojové psychologie.)

4. Gestaltismus v české psychologii

Ve vývoji československé psychologie se myšlenky a principy gestaltismu ujaly zejména na Masarykově univerzitě v Brně, kde působil prof. M. Rostohar (1878-1966) se spolupracovníky (F. Kratina, V. Chmelař, O. Glos, L. Kolářková, R. Konečný ad.). Těto skupině psychologů je společná antielementaristická tendence, jejímž projevem je kritika asocianismu a elementové metodologie v psychologii. Jde jim o vytvoření psychologie jakožto vědy studující subjektivní skutečnost, a to metodami, jimiž je zvláště individuální zkušenost uchopitelná a evidovatelná. M. Rostohar, který byl vůdčí osobností centra, se nejvíce věnoval propracování teoretických východisek. V jeho úsilí projevená celostní orientace byla vlastní i ostatním členům brněnského centra právě tak jako snaha koncipovat psychologii jako vědu o subjektivní skutečnosti, která však nebyla omezena na experimentálně získávaná data, ale měla též důkladně fundovanou teorii, z níž byla odvozena i pojmová analýza experimentálně řešených problémů.

Základní význam v Rostoharově teorii tvořily pojmy: struktura, celost, celistvost, tvar, útvar a komplex. Toto pojmosloví bylo převzato od německých gestaltistů, ale Rostohar vymezil obsah některých pojmů nově. Od Lipské školy se Rostohar nejvíce odklonil při výkladu pojmu struktura (viz tab. 5 na str. 64).

Pojem struktura byl u Rostohara iniciován Kruegerovým vymezením, částečně převzatým z Diltheyových prací. Psychologickou strukturou rozumí Dilthey učenou souvislost vnitřních stavů, která není projevem kauzálních zákonů přírody, ale souvislostí sui generis, kterou zažíváme a která je z vnitřní zkušenosti vyvoditelná. Tato psychologická struktura je podle Diltheye dispoziční a teleologická. Krueger (1924) sice nesouhlasí s Diltheyovou teleologickou orientací, ale jinak se s jeho pojetím struktury ztotožnil. Akcentuje však dispoziční pojetí struktury. Rostohar, byv ovlivněn filosofickým studiem reálných předmětů u Meinonga (i když se s ním názorově rozešel) a též identifikací s Masarykovým kritickým realismem, u něhož se habilitoval, odmítal dispoziční tj. transfenomenální pojetí struktury (považoval je za vyspekulované) a chápal strukturu jako reálnou fenomenální danost. Tím se značně odlišuje od lipských psychologů, kteří zejména prostřednictvím Volkelta a Kruegera prosazovali pojetí dispoziční. Struktura podle Volkelta není zažitá skutečnost, ale skutečnost, jež je konstruovaná a k zážitkům přimyšlena (srovnej též Chmelařovo zhodnocení Rostoharova díla, 1938).

Podle Chmelaře (1938) se Rostoharovo pojetí struktury blíží pojetí berlínských psychologů, neboť i oni vymezovali strukturu jako reálnou zkušenostní danost. Toto přiblížení je však pouze zdánlivé, neboť: 1. v myšlení Berlínské školy byl implicitně obsažen vliv Husserlův a názory tehdejší fyziky, zejména Maxwellovo pojetí fyzikálního pole (viz výše), jimiž Rostohar ovlivněn nebyl, a 2. berlínští chápou strukturu jako psychickou celost, s čímž Rostohar souhlasí jen částečně. Podle Ferd. Kratiny je u berlínských struktura totéž, co tvar, tvarová kvalita (viz F. Kratina, 1932, s. 28).

Rostohar strukturu podřazuje pod pojem celost (viz jeho tvrzení "Každá struktura je celost, ale ne každá celost je strukturou", Rostohar, M., 1937, 28), která je mu jednotou psychických daností, kdežto

Tab. 5

PŘEHLED VZTAHŮ MEZI ZÁKLADNÍMI TERMÍNY V ROSTOHAROVĚ PSYCHOLOGII
A JEJICH SROVNÁNÍ S VYMEZENÍM TERMÍNŮ U LIPSKÉ ŠKOLY

	M. Rostohar	Lipská škola
Celost	aktuálně zažívaná jednota psychických daností ; popisný termín	celek; vykazuje vlastnosti, které nejsou vysvětlitelné z částí; zážitky, které lze uspořádat z hlediska jejich vzájemného poměru; nejvyšší nadřazený pojem v pojmoslovné soustavě Lipské školy
Celistvost	vlastnost pořadající danosti, které přináležejí určité celosti	rys duševního života charakteristický jak pro aktuální, tak i pro dispoziční duševno, které je strukturované
Tvar	případ celosti zažívaný především při psychickém zpracování prostorových podnětů; popisný termín	případ celku; základní vlastnosti: uzavřenost, členitost
Útvar	případ tvaru, jenž je nahlížen jako výsledek tvořivé činnosti člověka	s uvedeným termínem nepracuje
Struktura	případ celosti, vystihující její dynamiku; spolu s tvarem a komplexem tvoří podřazené pojmy celosti; dynamický termín	dispoziční výkladový termín
Komplex	případ celosti, vztahující se na zažívání jednoty psychických daností, jež jsou obtížně členitelné; popisný termín	případ celku, jehož znakem je neučlenitelnost (např. zážitky nižších smyslů, duševní napětí apod.)

strukturu, jako pojmu dynamickému, Rostohar připisuje jen celost jednoty tvořivé, tj. celost nazíranou z aspektu tvořivého aspektu (1937, 199).

Celost¹⁾ je u Rostohara chápána jako jednota psychických daností, což demonstruje na příkladu melodie, která je podle něj jednotou "několika vnímaných tónů" (Rostohar M., 1937, 198). Celostmi jsou tvary, struktury a různé komplexní zážitkové danosti. Od celosti je třeba odlišit celistvost, čímž se označuje "vnitřní reální souvislosti jednotlivých daností, pro něž danosti tvoří určitou celost²⁾ (Rostohar, M., 1937, 198).

Zatím co Kratina přebírá terminologii berlínských a se sobě vlastní formulační vytříbeností navrhuje, aby jejich termín "Gestalt" byl překládán termínem tvar a termín "Gebilde" termínem útvar (Kratina, 1935), Rostohar s entusiasmem, který byl jeho vitalitě vlastní, proniká k podstatě psychologických entit, jež tyto termíny označují, a považuje tvar za abstraktní celost, která se vyznačuje specificky konstantními vlastnostmi. Ve srovnání s útvarem je podle něj pojem tvar pojmem statickým, termín útvar však označuje zážitky, které jsou uchopovány z genetického hlediska a jsou výsledkem tvoření. Příkladem tako-

¹⁾ Analogicky v němčině *Ganzheit* a *Ganzheitlichkeit*.

²⁾ Téma celost a její vlastnosti poutalo Rostoharovu pozornost (1937, 198), viz též jeho referát o Alleschově studii (1942, 30).

vého útvaru je melodie.

Pojem struktura, který je vymezen u Rostohara jako případ celosti (1935, 87), je však odlišným od pojmu tvar především tím, že odpovídající termín struktura označuje dynamické celosti, kdežto tvar vlastnosti statické a abstraktní.

Dalším statickým pojmem je komplex, který neužívali lipští psychologové jednotně (zvláště Krueger, 1926), i když je pro jejich koncepci pojmem podstatným (viz též Rostoharova kritika Kruegera, 1937)¹⁾ Jednou se jím rozumí totéž, co celek, po druhé neučleněný celek, tedy druhový pojem vzhledem k celku; jehož souřadným pojmem je tvar²⁾. V době vzniku Lipské školy byl termín komplex zatížen významy, kterými byl obdařen ve starších teoriích: jde zvláště o pojetí komplexu u G.E.Müllera v jeho koherenční teorii, kterou kritizoval W. Köhler (1935), nebo Selzovo pojetí komplexu ve smyslu výkladového pojmu pro spořádanost myšlenkových procesů (podle Kratiny, 1932, 61). Není-li jednoznačně vymezen pojem komplex, není ani shoda v pojetí komplexní kvality. Krueger jím rozumí celostní kvality neučleněné nebo méně učleněné, jiní lipští psychologové používají tohoto termínu jako synonyma termínu celostní kvality. Ve srovnání s tím Rostohar chápe termínem komplex psychickou celost, pod kterou spadají všechny celosti neprostorového charakteru. Prostorově strukturované celosti označuje Rostohar termínem tvar.

Gestaltisticky jsou orientovány práce Ferd. Kratiny ("Studie z tvarové psychologie", Praha 1932, "Úvod do celostní a tvarové psychologie", Brno a Praha, 1935, "Psychologie", Brno, 1946). Většina gestaltisticky orientovaných prací brněnské skupiny psychologů byla zveřejněna v časopise "Psychologie", který byl od roku 1935 do roku 1950 vydáván v Brně. Do roku 1948 byl redigován prof. M. Rostoharem, poslední ročník byl řízen prof. V. Chmelařem. V 50. letech v důsledku nástupu komunistické ideologie u nás měl být časopis přetvořen v marxistický časopis, nazvaný "Reflexologie" (J. Švancara, 1991), ale nakonec k tomu nedošlo a časopis zanikl úplně.

¹⁾ Rostohar kritizuje Kruegera, že takovýmto vymezením není komplex náležitě odlišen od tvaru, neboť oba jsou učleněné psychické celosti. Komplex je podle Rostohara statický pojem, svérázný druh celosti, který na rozdíl od tvaru není individualizovaný. Dále Rostohar zastával názor (a v tom se částečně shodl s lipskými), aby tvar byl omezen pouze na prostorové, zejména optické tvary.

²⁾ Tak např. Volkelt ztotožňuje komplex a celost, Krueger naproti tomu užívá termínu komplex nejdříve k označení psychické celosti, přičemž tvar i komplex je celost, ale komplex je na některých místech Krügerových prací difúzní celost, tj. je to celost neučleněná, na jiných místech celost učleněná, ale liší se od učleněného tvaru co do kvality, stupně a působnosti celistvosti.

Literatura:

V. Chmelař: Rostoharovy psychologické názory. *Psychologie*, 1938, 114-167.

F. Kratina: Studie z tvarové psychologie. Praha, Generální komise nakl. Orbis, 1932.

F. Kratina: Úvod do celostní a tvarové psychologie. Brno, Praha, Ústřední spolek jednot učitelských, 1935.

M. Rostohar: Struktura v duševním životě. *Psychologie*, 1935, 89-113.

M. Rostohar: Psychické celosti a celostní psychologie. *Psychologie*, 1937, 198-205.

M. Rostohar: Psychologie jako věda o subjektivní skutečnosti. Brno, 1950.

J. Švancara: Mihajlo Rostohar - tradice brněnské školy. *Československá psychologie*, 35, 1991, 2, 168-170.

Ze slovenských psychologů je to především A. Jurovský, který vysoce oceňuje gestaltpsychologii (viz zvláště jeho 4. vydání "Psychologie", Turčiansky Sv. Martin, Matica Slovenská, 1949, str. 63).

5. Neogestaltismus

Jakmile se učení gestaltistů dostalo do kontaktu s americkým behaviorismem, nastalo vzájemné ovlivňování jednoho myšlenkového směru druhým. Vzniká nová vývojová fáze gestaltismu - neogestaltismus, který má ovšem opět vliv na vývoj gestaltisticky orientovaných idejí i v evropské psychologii. Pro toto vývojové období je příznačné:

1. oslabení vlivu fenomenologické filozofie na konceptualizaci gestaltistických myšlenek a odklon od hypotéz izomorfie fenomenálního s transfenomenálním světem;
2. aplikace principů rozpracovaných v gestaltistické teorii vnímání a myšlení na problematiku mezilidských vztahů, analýza motivačních proměnných apod. (viz zvl. učení Heidera, Asche, Lewina, Goldsteina aj.);
3. další zpracování a rozvinutí gestaltistických myšlenek zvl. ve výzkumu vnímání a myšlení (viz zvl. učení Helsona, Gibsona, Heidbrederové, Dunckera aj.);
4. zdůraznění aktivity subjektu v procesu řešení problémové situace. (Tak např. pro gestaltisty představuje myšlení proces řešení problémové situace s vyloučením zkušenosti a osobnosti subjektu; naproti tomu neogestaltisté více akcentují zkušenost a i samotný proces restrukturační problémové situace chápou jako funkci zkušenosti.)

Ze základních představitelů neogestaltismu uvádíme alespoň tyto:

Fritz Heider (1896-1988), rakouský psycholog (doktorát získal ve Štýrském Hradci v r. 1920). Emigroval do USA, kde se na Smithově koleji v Northamptonu setkal s Kurtem Koffkou, který jeho orientaci značně ovlivnil. Od r. 1947 působil na univerzitě v Kansasu.

Gestaltistické myšlenky aplikoval zvláště při studiu interpersonálních vztahů. Intenzivněji se touto problematikou zabýval od 40. let a své názory zpracoval v práci "The Psychology of Interpersonal Relations" (1958). Kniha je vlastně jednou z prvních publikací pojednávající o interpersonální percepci. Heider se domnívá, že formování vztahů sympatie mezi dvěma jedinci se děje na základě podobnosti. Ta umožňuje, aby se lidé spojovali, vytvářeli "harmonii" - řečeno gestaltistickou terminologií - tendovali k vytváření "dobrého tvaru". Takové gestalty se mohou vytvářet i tehdy, když si jedinci nejsou podobní, ale jejich vlastnosti se buď doplňují, nebo jejich chování sleduje shodný cíl.

Harry Helson (1898-1977) se v letech 1924, 1925 setkal s Kurtem Koffkou, který přednášel na univerzitě v Cornelli. Pod jeho vlivem se nadchl pro gestaltismus a opublikoval základní stati o vzniku tohoto směru a jeho teoretických východiscích (v časopise American Journal of Psychology, 1924, 1925). Články později přeložil k obhajobě jako svou disertaci.

Rozvoji psychologie přispěl koncepcí adaptační úrovně, kterou nejdříve opublikoval v časopise (1947), později knižně v práci "Adaptation Level Theory: An Experimental and Systematic Approach to Behavior" (1964).

Jde o homeostatickou teorii, kterou Helson původně vysvětloval percepci, později ji rozšířil na výklad interpersonálních vztahů a osobnost. Helson předpokládá, že percepční reakce na podnět je složitou funkcí, v níž subjekt nepůsobí jen na podnět, ale také ostatní kontextem svázané podněty, které ve vztahu k základnímu podnětu vytvářejí pozadí, a ostatní faktory zkušenosti organismu.

Adaptační úroveň, která se v důsledku interakce všech přítomných i minulých podnětů v procesu přizpůsobení organismu okolí vytvoří, umožňuje vysvětlit homeostázu v chování. Pokud jsou podněty blízké adaptační úrovni, reaguje člověk na ně indiferentně. Stimuly pod a nad adaptační úrovní vedou k odlišným odpovědím. Tzn., že Helson na podkladě gestaltisticky pojatých proměnných vysvětlil, že podněty nemají na osobu konstantní vliv a že záleží na jejich vztahu k adaptační úrovni.

Kurt Goldstein (1878-1965), svým původem Polák, vystudoval v r. 1903 psychiatrii v Breslau. Žil v Německu, kde od r. 1906-1916 pracoval na psychiatrické klinice univerzity v Královci, od r. 1916 vedl Neurologický institut ve Frankfurtu nad Mohanem. Po příchodu na univerzitu do Berlína (1930) se kontaktoval s gestaltisty a byl jimi silně ovlivněn. V roce 1933 se vystěhoval do Holandska, kde v r. 1934 v Amsterdamu vydává práci "The Organism: A Holistic Approach to Biology Derived from Pathological Data in Man". Později emigroval do USA, kde působil na několika univerzitách. Jeho přínos spočívá:

1. V zdůraznění jednoho - podle Goldsteina - nejdůležitějšího lidského pudu, pudu sebeaktualizace. Goldstein tomuto "drivu" podřazuje všechny ostatní motivační proměnné (vytvářejí s ním "dobrý tvar"). Tímto termínem a pojetím motivace ovlivnil Goldstein A.H. Maslowa (1908-1970), s nímž byl v kontaktu na škole pro sociální výzkum Columbijské univerzity. (Maslow ovlivněn i jinými gestaltisty, koncipoval jednu ze základních humanistických teorií motivace a založil humanistickou psychologii.)

2. Ve studiu afází pacientů s mozkovými lézemi a v analýze jejich poruch abstraktního a konkrétního myšlení (ve spolupráci s Martinem Scheererem).

K nejúspěšnějším americkým žákům Kurta Lewina patří Leon Festinger (1919-1989). Doktorát získal u Lewina (1942) na univerzitě v Iowa, kde spolu s Lippitem rozpracovával myšlenky sociálního prostoru. Působil na univerzitě v Iowě až do smrti Lewina, pak na univerzitě v Michiganu, kam se přechodně přesunulo centrum gestaltistických výzkumů. V r. 1968 nastupuje Festinger na univerzitě ve Stanfordu, kde patří k hlavním představitelům gestaltistického centra psychologických a sociálně psychologických výzkumů.

V roce 1957 vydal práci "A Theory of Cognitive Dissonance", v níž rozpracoval originální kognitivní teorii motivace, která podnítila řadu výzkumných projektů. Ve své teorii Festinger vychází z těchto základních hypotéz:

1. mezi kognitivními tvary (prvky, soudy, hypotézami) se mohou vyskytovat disonující (nesouhlasné) obsahy;
2. jedinec tuto disonanci nesnáší; disonance vytváří tlak, směřující k její redukci;
3. tyto tlaky motivují jedince, aby disonující obsahy potlačil, zracionalizoval a vůbec zaujal obranný postoj k dalším informacím podporujícím tyto disonantní obsahy. Snahou jedince je dosáhnout konsonance (souladu) mezi obsahy. Jedinec se rovněž vyhýbá i situacím, které by dosaženou konsonanci mohly narušit.

Festingerova teorie kognitivní disonance našla rozsáhlé uplatnění nejen při studiu chování jedince, ale i sociálních skupin.

Gestaltisticky orientovaná Edna Heidbrederová (1890-1985) poukázala na osobnostní podmíněnost myšlenkové operace abstrakce. Podle ní myšlenkové zaměření zvláštních, výjimečných operací vede často (v důsledku specificky formované motivace) k neobvyklému vhledu do problémové situace, který může generovat i nové vztahy, případně nové poznatky. Heidbrederová poukazuje na to, že lidské poznání je rozvíjeno nejen nadprůměrně nadanými lidmi, ale i lidmi, jejichž intelektová kapacita je sice vynikající, ovšem nezbytnou podmínkou vzniku nového vhledu je výjimečná motivační výbava (podmíněná např. i frustrací některých potřeb apod.). Z jejích spisů je známá kniha "Seven Psychologies" (N.Y., 1993), která shrnuje historii základních psychologických směrů 20. století.

James J. Gibson (1904 - 1979) je počítán ke gestaltistům, poněvadž svým dílem snad nejvíce navázal na myšlenky K. Koffky a protože odmítal asocianistický výklad vnímání, pojetí počítku, jakož i pojetí pasivního subjektu. Ve výkladu percepce, které se celý život věnoval, se však natolik odklonil od myšlenek gestaltismu, že si lze klást otázku, nakolik je toto zařazení oprávněné.

J. J. Gibson preferoval analýzu vnímání v závislosti na výzkumech v přirozeném prostředí. Při výkladu vnímání zavádí řadu nových termínů (pojetí percepčních systémů) a některé pojmy chápe jinak, např. pojem informace. Ve vjemovém procesu nejde - podle něj - o zpracování informace, ale o její snímání, k čemuž je subjekt vybaven percepčními systémy. Prostřednictvím těchto systémů, které jsou chápány jako soubor orgánů, subjekt aktivně prozkoumává prostředí. Podněty, jak je známe z klasické experimentální psychologie, nejsou podle Gibsona pro vnímání relevantní. Vnímání je odvozeno od nerovnoměrného podráždění buněk na sítnici světlem. To je zdrojem vnímání. Podle toho, jak se mění poloha subjektu (vnímání totiž probíhá za pohybu subjektu, proto východiskem jeho výkladu není pozorování z místa, ale pohyb subjektu v prostředí), mění se i vjemové pole, jeho uspořádanost. Tato kvalita vjemového pole se podílí na strukturovanosti podnětů, která právě svým stupněm či kvalitou uspořádanosti dráždí receptory. Pravidelnost v uspořádání podnětů je způsobena opakovaně se vyskytujícími vztahy mezi podněty. Tyto pravidelné a opakující se vztahy mezi podněty jsou - podle Gibsona - invarianty. To je další, obtížně vysvětlitelný pojem.

Na neposledním místě pracuje Gibson s termínem "affordance", který bývá překládán jako nabídka, který již použili Koffka a Köhler. Köhler jím rozumí možnosti, které předměty subjektu nabízejí. Analogicky Koffka hovoří o tom, že předměty nabývají ve vztahu k subjektu charakter "výzvy", jejíž aktualizace je však závislá na hierarchii potřeb. Podle Gibsona prostředí dává subjektu k dispozici tyto "nabídky" (tj. možnosti uspokojení potřeb), subjekt tyto nabídky vnímá, prostředí se mu tedy jeví ne jako soubor předmětů, ale jako množství nabídek, přes něž se vlastně prosazuje informace o významu daných předmětů. Chápat svět jako svět nabídek - to je pojetí, které je rozpracováno ve fenomenologii a zvláště u Heideggera.

Gibson se během svého života dopracoval k originální koncepci vnímání, zastává přímé, bezprostřední vnímání, nezávislé na minulé zkušenosti a dospívá k ekologické dimenzi vnímání, proto také na něj navazuje jedna větev americké ekologické psychologie (T. Natsoules). Svou filosofií, invarianty existují, nejsou závislé na stupni uspokojení potřeb a nevznikají v interakci motivace subjektu a jeho okolí, jak tvrdil K. Lewin, je stoupencem realismu. Pro pojetí systému, jehož součástmi je jak vnímatel, tak prostředí, lze Gibsona považovat za stoupence holistického přístupu v psychologii. Pro svůj přístup k odlišení prezentačního a intencionálního předmětu v procesu vnímání jsou jeho teorii připisovány fenomenologické rysy.

Z dílčích problémů Gibson analyzoval konstantnost tvaru, velikosti a vzdálenosti; s Mowrerem studoval determinanty horizontály a vertikály. Tímto výzkumem byl stimulován H. Witkin, který je autorem kognitivního stylu osobnosti "na poli nezávislý - na poli závislý".

Výklad Gibsonova díla je značně náročný, a to právě pro neobvyklost používání termínů a originální přístup k pojetí percepce, proto také patří k nejčastěji diskutovaným současným autorům. Z jeho knih uvádíme alespoň tyto. "The Perception of the Visual World", 1950, "The Senses Considered as Perceptual Systems", 1968, "The Ecological Approach to Visual Perception", 1979, "Ecological Optics", 1961. Většinou byly přeloženy do němčiny a do ruštiny. Přispěl též do Kochova Kompendia "Psychology: A Study of Science", 1959, statí "Perception as a Function of Stimulation".

Gibson bezesporu patří k nejpozoruhodnějším postavám psychologie dvacátého století, jak odborně tak povahově. Byl nejen skvělým odborníkem ale též milým společníkem. Při návštěvě u něho v r. 1971 na Cornellově univerzitě v Ithace nám věnoval nejen čas, ale i bohatou literaturu ze své životní produkce. V české literatuře zpacoval Gibsonův odkaz v oblasti teorie zrakového vnímání Štikar (1991).

Solomon E. Asch (1907 -), varšavský rodák, emigroval do USA, kde v roce 1932 na Columbijské univerzitě získal doktorát. Myšlenky gestaltistické psychologie rozvinul v sociální psychologii ("Social Psychology", 1952). Do experimentální sociální psychologie přispěl výzkumem skupinového tlaku a studiem konformity.

Rudolf Arnheim (1904 v Berlíně -) aplikoval principy gestaltismu při výkladu estetického a uměleckého vnímání. Od r. 1933 působil v Římě, v r. 1940 se vystěhoval nejdříve do Londýna, později emigroval do USA; v letech 1968-1974 přednášel na Harvardu. K významným pracím patří: "Art and Visual Perception" (1954), "Film as Art" (1957), "Toward Psychology of Art" (1966), "The Dynamics of Architectural Form" (1977). Z teoretických prací je přínosná studie "Visual Thinking" (1970), v níž Arnheim vychází z teze, že myšlení je ve své podstatě percepčního původu a že již v samotné percepci lze identifikovat mechanismy chápání. Další jeho práce "Entropie und Kunst" (1979) je orientována na teorii informace. Z Arnheimovy tvorby čerpá Machotka (1979). Více o Arnheimově pojetí vztahu gestaltismu a umění viz Henckmann a Lotter (1995).

V roce 1978 bylo v Nebrasce uspořádáno sympozium "Gestalt Psychology: Germany to America". Na něm vystoupily osoby, které osobně znaly zakladatele gestaltismu, a vylíčily detailně události před migrací gestaltistů z Evropy a po ní v Americe. O Maxu Wertheimerovi referoval jeho syn Michael Wertheimer, o Köhlerovi M. Henleová, o Koffkovi M. Harrowerová a F. Heider, o Lewinovi R. Barker.

TAB. 6 VÝZNAMNÍ PŘEDSTAVITELÉ GESTALTISMU

Berlínská škola:	Max Wertheimer (1880-1943) Kurt Koffka (1886-1941) Wolfgang Köhler (1887-1967) Kurt Lewin (1890-1947)	
	Lewinovy žákyně:	Bluma Zeigarniková Maria Ovsiankina Věra Mahlerová
	Lewinova větev v Americe: (viz též neogestaltismus)	Leon Festinger (1919-1991)
Lipská škola:	Felix Krueger (1874-1948) Friedrich Sander (1889-1971) Hans Volkelt (1886-1964) Albert Wellek (1904-1972)	
Pokračovatelé v Německu:	Heinz Werner (1890 - 1964) Kurt Gottschaldt (1902 - 1991) Wolfgang Metzger (1899-1979)	
Neogestaltismus:	E. Ch. Tolman (1886-1959) Fritz Heider (1896-1988) Harry Helson (1898-1977) Kurt Goldstein (1878-1965) Edna Heidebrederová (1890-1985)	

6. Zhodnocení gestaltismu a neogestaltismu

Gestaltismus patří k velkým směrům psychologie 20. století. Vzniká ve dvacátých letech v podstatě jako psychologická škola soustředěná v Berlíně a záhy se rozšiřuje do celého světa. Je reakcí na asocianismus, který po vzoru přírodních věd rozkládal jevy na prvky. Kritika této elementové metody posléze vyústila v gestaltistické hnutí.

Filozoficky vychází gestaltismus z Husserlovy fenomenologie, kterou však nemůže experimentální prací potvrdit, a proto ji opouští. V pracích některých gestaltistů lze dále vysledovat i vliv Kantovy filozofie - zvláště vět o apriorismu; rovněž tak vliv Spinozova psychofyzického paralelismu je patrný. V gnozeologii, a tedy i při výkladu poznávacích procesů, uplatňují gestaltisté antielementové hledisko. Jako specifické východisko rozpracovává gestaltismus teorii izomorfie fenomenálního s transfenomenálním světem, která v podstatě předpokládá dualismus. - Pozitivistický ideál vědy je projevem snahou gestaltistů orientovat se na exaktní vědu - fyziku; z ní gestaltisté přebírají některé pojmy jako např. pojem síly, pole, gradientu a další. Učení o poli rozpracované ve fyzice Faradayem, Maxwellem a Einsteinem silně ovlivnilo gestaltistickou psychologii. Gestaltisté byli tím natolik ovlivněni, že usilovali analogickými principy podat výklad dynamiky studovaných jevů, např. tak studovali dynamiku motivace, dynamiku vztahu člověka k životnímu poli, dynamiku skupiny ad.

Ve shodě s Brunswickovými schémata vývoje psychologického myšlení je jádrem pozornosti gestaltistů především vztah mezi distálními a proximálními podněty a jejich psychickým (centrálním) zpracováním, dále též výstavba vnitřních a proximálních proměnných. Obecným východiskem tohoto studia jsou gestaltistické teze o izomorfii světa psychického se světem fyziologickým a se světem fyzikálním. Tyto teze sehrály značnou roli ve vývoji psychologického myšlení a jsou pak nověji rozpracovány jako předpoklady studia mentálního modelování. Odpor vůči elementové psychologii je vyjádřen prostřednictvím teorému o genetické a strukturální převaze celku nad (před) částmi.

Přínos gestaltismu v obecné psychologii spočívá především v exaktně založeném výzkumu vnímání (vysvětlení zdánlivého pohybu, ří fenoménu, analýza řady jevů z oblasti vjemové konstance, vysvětlení geometrických figur, klamů a iluzí apod.), v teorii myšlení (jako řešení problémů) a v popisu myšlenkových úkolů. Gestaltisté shromáždili značné množství konkrétního materiálu (provedli řadu výzkumů na poli empirického a experimentálního studia vnímání a myšlení) a osvětlili některé zákonitosti vnímání a myšlení v metodologicky nově ustavených podmínkách. Zdůrazňovali asociační vztahy, ale jen ty, prostřednictvím nichž mohli vymezit síť vztahů časoprostorových struktur, tedy asociace podobnosti nebo kontrárnosti. Odmítli však uznat asociace založené na pouhé koincidenci. Akcentují smysluplnost podnětu, která je určena aktivitou subjektu (sekundární asociační zákony). Svým výzkumem tak rozšířili obecnou psychologii o komplexnější formy zkušenosti, které byly zanedbány asocianisty a behavioristy.

Gestaltisté odmítli teorii učení založenou na opakování (tzv. S-R teorie učení) a zdůraznili význam chápání vztahů (pochopení) pro učení. Poukázali též na to, že konfigurace podnětů ovlivňuje procesy učení (jsou autory S-S teorií učení). Na tomto modelu učení rozvinuli v psychoterapii originální přístup, usilující mj. také o vytvoření či obnovení rovnováhy pacienta se svým prostředím.

Metodologicky nově postavená výzkumná témata z oblasti vnímání a myšlení zavdala podnět k založení nových problémových okruhů zkoumání. Takovým je např. studium výrazu a formy jevů, které našlo uplatnění i v užité psychologii (viz psychologie reklamy) a v psychologii umění (studium výrazu uměleckých děl, ustavení podmínek studia estetického vnímání a jeho psychické stránky). Některé poznatky

gestaltistického učení, zvláště v psychologii umění a psychologii reklamy mohly být rozvinuty teprve díky aplikacím teorie informací v psychologii.

Významný je přínos Lewinovy větve gestaltismu, která bývá některými historiky považována za samostatnou gestaltistickou školu. Na rozdíl od berlínských se Lewin soustředil na důkladné studium motivace, kterou chápal nově, interakčně. Lze pozitivně hodnotit, že jeho učení stimulovalo rozvoj kognitivních teorií motivace. Cenné jsou též experimentální výsledky Lewinovy školy, z nichž některé se staly samozřejmou součástí vědecké psychologie (viz např. jev Zeigarnikové).

Řadou gestaltisticky provedených experimentů byla prokázána platnost vztahu celek-část; odmítnutím redukce celku na součet jeho částí přerostlo gestaltistické hnutí a stalo se součástí metodologie věd přírodních, věd o člověku a společnosti.

Gestaltismus, zvláště jeho explikační modely psychických jevů, byl zprvu předmětem kritiky jak ze strany asocianisticky orientovaných psychologů a fyziologů, zejm. I.P. Pavlova, tak i ze strany J. Piageta a současné teorie myšlení, založené na informačním přístupu (Newell, Simon aj.).

I.P. Pavlov se soustředil ve své kritice na detailní rozbor Köhlerových pokusů s opicemi. Poukázal na to, že pojem "vhledu", na základě něhož vykládá Köhler řešení problémové situace, je pojmem nevědeckým, mlhavým a nedovoluje odhalit skutečnou psychologickou podstatu řešení problémů. Pavlov na základě svých pozorování a experimentů se zvířaty poukazuje na to, že v průběhu řešení problémové situace se u opice vytváří dočasný spoj, který je ovšem funkcí pokusu a omylu. Později byly takové termíny jako "dočasný spoj", "centrální excitace", "centrální inhibice" kritizovány a dnes jsou považovány za spekulativní konstrukty.

Piaget prokázal, že povaha některých struktur je aditivní. Takovými jsou například matematicko-logické struktury. V těchto případech se struktury vytvářejí skládáním a neplatí o nich funkční a genetická věta o dominanci celku nad (před) částmi.

Jednou z nejnovějších kritik gestaltismu je kritika podaná Newellem a Simonem. Tito autoři vypracovali teorii řešení problému na základě teorie informací s přihlédnutím k rozhodovacím procesům. V ní preferují pojmy zpracování informace, přenos informací, hypotézy a strategie, které se v řešení uplatňují, a kriticky odmítají takové gestaltistické termíny jako je např. strukturace a restrukturace vztahů v problémovém poli. K tomu dodejme, že jde v podstatě o starý spor mezi asocianismem a gestaltismem, neboť Newellův a Simonův přístup v podstatě asocianismus rehabilituje.

Americká psychologie reagovala na vznik gestaltismu a jeho učení výrazně na oxfordském kongresu psychologie (1923), což byl první psychologický kongres po 1. světové válce. V té době byly již v Americe rozšířeny přednášky a články K. Koffky a W. Köhlera, které se tam dostaly jednak v souvislosti se studijní cestou těchto autorů do Ameriky, jednak prostřednictvím R. M. Ogdena (1877-1959), který v Německu studoval. Psychological Bulletin též v roce 1922 opublikoval zásadní stať K. Koffky. První reakce v Americe byla dosti rozpačitá, a to především z těchto důvodů: za prvé proto, že behaviorismus byl centrem pozornosti; za druhé proto, že asocianismus, v důsledku jehož kritiky gestaltismus vznikl, nebyl v USA příliš rozšířen a byl překonáván behaviorismem.

Teprve díky emigraci německých psychologů se rozšířilo toto učení mezi americkými psychology. Principy gestaltismu (oproti filozofickým předpokladům, občas i s kritikou, vyplývající z nejasností v chápání některých obtížnějších pojmů jako je např. Gestalt) byly asimilovány behaviorismem 40. a 50. let (viz vznik neogestaltismu, neobehaviorismu) a podle některých autorů (K.B. Madsen) se spolu s principy

neobehaviorismu, později i humanistické psychologie a kognitivismu prezentují jako složky současné integrované psychologie.

Literatura:

- Helson, H.: The Fundamental proposition of Gestalt psychology. *Psychological Review*, 1933, str. 13-32
- Henckmann, W., Lotter, K.: *Estetický slovník* (Přeložil D. Prokop). Praha, 1995
- Homola, M.: *Dějiny psychologie*. FF UK Olomouc, 1990
- Koffka, K.: *Die Grundlagen der Psychischen Entwicklung*. Osterwieck am Herz, 1925
- Koffka, K.: *Principles of Gestalt psychology*. London, 1935
- Köhler, W.: *Intelligenzprüfungen an Menschenaffen*. Berlin, 1921
- Köhler, W.: *Dynamics in psychology*. New York, 1940
- Köhler, W.: *Gestalt psychology*. Mentor Books, 1947
- Köhler, W.: Gestalt psychology in 1962. *Psychologia*, 1963, str. 3-6
- Köhler, W.: *The place of value in a world of facts*. New York, 1966
- Köhler, W.: *The task of Gestalt psychology*. Princeton, New York, 1969
- Kratina, F.: *Studie z tvarové psychologie*. Praha, 1935
- Kratina, F.: *Úvod do celostní a tvarové psychologie*. Praha, 1935
- Kratina, F.: *Psychologie*. Brno, 1947
- Luchins, A.S.: Mechanization in problem solving. The effect of Einstellung. *Psychological Monographs*, 1942, 54, Whole no 248
- Machotka, P.: *The nude. Perception and personality*. New York, 1979
- Metzger, W.: Zur Geschichte der Gestalttheorie in Deutschland. *Psychologia*, 1936, str. 11-21
- Ohlsson, St.: Restructuring revisited I. a II. *Uppsala Psychol. Reports* No. 347 - 348, 1983
- Pardel, T., Koščo, J.: Opozícia geštalťstov - pokus o prekonanie "elementovej" psychológie vedomia. In: *Predmet a systém psychologických vied*. Bratislava, 1975, str. 54-66
- Prentice, W.C.H.: The Systematic psychology of Wolfgang Köhler. In: Koch, S. (Ed.): *Psychology: A study of science*. Vol. I. Sensory, perceptual, and physiological formulation. New York, McGraw-Hill, 1939, str. 427-455
- Sarris, V.: Max Wertheimer in Frankfurt. Katalog. Memorial Exhibition. Frankfurt a. M., N.Y. 1988
- Sato, K.: Gestalt psychology in Japan. *Psychologia*, 1963, str. 7-10
- Štikar, J.: *Obrazová komunikace*. Praha, 1991
- Weinhandl, F.: *Gestalthaftes Sehen. Zum 100. Geburtstag von Christian von Ehrenfels*, Darmstadt, 1967
- Wertheimer, M.: Über Schluss-prozess im produktiven Denken. In *Drei Abhandlungen zur Gestalttheorie*. Erlangen, 1925
- Wertheimer, M.: *Productive thinking*. Enlarged edition. Tavistock publications, 1959

HUMANISTICKÁ PSYCHOLOGIE

1. Podmínky vzniku humanistické psychologie

Od vzniku behaviorismu se v psychologii XX. století udržovaly v průběhu jejího vývoje více či méně výrazné kontrastní pozice v přístupu ke studiu psychiky a v pojetí předmětu psychologie. Jednu z těchto pozic je možno nazvat behavioristickou a druhou psychoanalytickou. Vedle toho se v psychologii udržovala ještě třetí pozice, zvaná humanistická. Převažovala a dosud převažuje pozice behavioristická, vyznačující se akcentem položeným na studium chování pomocí objektivních vědeckých metod; její metateorií byl v podstatě logický empirismus zdůrazňující, že přírodní vědy, mezi něž byla řazena i psychologie, jsou založeny na odvozování zákonů z empirických výpovědí za pomoci logických pravidel; její filozofickou základnou pak byl neopozitivismus. Behaviorismus založený na naturalistickém pojetí i lidské psychiky a na jejím zjednodušeném modelování omezeném na studium chování, přinesl především množství dílčích poznatků. Mnohé výsledky však, jichž behaviorismus dosáhl studiem chování zvířat, bylo problematické aplikovat na člověka. Významný publicista A. Koestler (1980) v knize nazvané příznačně "Chudoba psychologie" nazval behaviorismus nadsazeně, "monumentální banalitou", hovoří o "pseudovědě nazvané behaviorismus" a o "krysomorfní psychologii". Konstatuje, že mechanistické a deterministické pojetí světa převládající v sociologii a ve vědách o chování nemá už reálný základ a stalo se anachronismem viktoriánské doby. K formulaci těchto tvrdých odsouzení přispěla známá krize fyziky v polovině dvacátých let, když poznatky z výzkumu subatomárních částic zpochybnily do té doby platný newtonovsky mechanistický a karteziánský dualistický obraz světa a zejména pak dogma přírodovědecké objektivity. Podle Koestlera začátkem šedesátých let v dějinách psychologie končí epocha odlidštění člověka: slova jako cíl, vůle, sebeprožívání, vědomí, vhled, která byla ze slovníku tzv. behaviorálních věd jako "nevědecká" vyloučena, se znovu triumfálně prosazují, nikoli jako abstraktní filozofické pojmy, ale nezbytné "deskriptivní nástroje".

Podle anglického psychologa J. Cohena (1957) dochází k jakési renesanci psychologicky pojaté psychologie. Zmíněný psycholog vydal v uvedeném roce knihu s názvem "Humanistic psychology", která v německém překladu pořízeném o několik let později vyšla s charakteristickým názvem "Psychologie psychologicky pojatá". Cohen zde ukázal, jak se psychologie s nástupem behaviorismu odcizovala svému nejvládnějšímu předmětu i poslání studovat a chápat lidský duševní život, když rezignovala na studium prožívání a stala se quasi-přírodní a zoocentrickou vědou o chování. Ostatně tak jako se lidský fenomén promítl do fyzikálních pozorování, promítl se i v objektivisticky provozovaném behaviorismu. J. von Neumann (podle J.W. Haywarda, 1990) si položil otázku, ve kterém bodě měření kvantových procesů se vlnění mění v částice, a dospěl k závěru, že změna stavu souvisí s vědomím pozorovatele, který "nechává zavinout elektrony-vlny v elektrony-částice".

R. Rosenthal (1966) z americké univerzity v severní Dakotě předložil jedné skupině svých spolupracovníků "chytré" a druhé skupině "hloupé" krysy, ačkoli byly všechny stejně průměrně inteligentní, a zjistil později, že v experimentech s učením měly "chytré" krysy lepší výsledky než "hloupé" krysy. "Pro historika vědy je zajímavou otázkou, jak se mohlo stát, že zrovna v době - kolem r. 1920 - kdy mechanistické teorie klasické fyziky byly opuštěny, byla přijata v tak rozdílných kulturách jako jsou Spojené státy a Sovětský svaz, představa člověka jako automatu vsazeného do provozu rigidních reflexních řetězců. Nakonec se atomy chování prokázaly stejně tak prchavé a klamné jako částičky hmoty fyziků" (A. Koestler, 1989, s. 48).

Návrat k antropocentricky orientované psychologii, v níž dominuje téma prožívání a rehabilitace introspekce, souvisí tedy s krizí behaviorismu a jeho metateoretického a filozofického rámce, logického empirismu, který z důvodů, jimiž se zde nebudeme zabývat, přežil krizi přírodovědeckého modelu věd jako ideálu vědecké spolehlivosti získávání fakt a vytváření teorií.

Humanistická psychologie vznikla v USA v kroužku psychologů, v jehož čele byl významný představitel klinické psychologie A.H. Maslow. Vedle něho zakládajícími členy tohoto hnutí, které ohlásil Maslow článkem v odborném časopise (1956)¹⁾ byli: Ch. Bűhlerová (manželka významného německého psychologa K. Bűhlera), J.F.T. Bugental, C.R. Rogers a další méně známí američtí psychologové. Za dobu zrození humanistické psychologie považuje H. Quitmann (1991) léta 1961-1962: v r. 1961 začal pod vedením A. Suticha vycházet *Journal of Humanistic Psychology* a v r. 1962 byla založena *American Association of Humanistic Psychology*, v jejíž čele stanul A.H. Maslow. V r. 1963 bylo na Rice-university uspořádáno symposium o behaviorismu a fenomenologii, "kontrastních základech moderní psychologie".²⁾ Hnutí humanistické psychologie se rychle rozšířilo, nejen v USA, ale i z této země do Evropy, kde mělo svého předchůdce v již zmíněném anglickém psychologovi, profesoru univerzity v Manchesteru, J. Cohenovi (1957).

Vliv idejí humanistické psychologie nabýval na síle, takže v r. 1968 byl Maslow zvolen prezidentem *American Psychological Association*, významné společnosti, při níž byla v témže roce založena sekce pro humanistickou psychologii. Počátkem šedesátých let byl v kalifornském Big Sur založen Esalen-Institut (L. Murphy a R. Price), kde se zpočátku rozvíjel trénink senzitivity a praxe psychoterapeutických "encounter-groups" a později též studium jógy, zenu, meditace a tzv. esoterních psychologických systémů. Za přímé předchůdce humanistické psychologie jsou považováni G.W. Allport (1961), H.A. Murray (1959), ale také Ch. Bűhlerová a za "otce" humanistické psychologie je jednoznačně považován K. Goldstein (1934 něm., 1939 angl.) autor "organismické teorie sebeuskutečňování". J.F.T. Bugental (1964) srovnává vznik humanistické psychologie s objevením Ameriky, C.R. Rogers (1963) srovnává její teorii osobnosti s teorií ne-euklidovského prostoru a uvádí, že tato teorie osobnosti bude pro "konvenční psychology" stejně šokující, jako byla šokující teorie ne-euklidovského prostoru pro konvenční fyziky.

Podle Ch. Bűhlerové (1987, s. 915 n.) žádný z dosavadních směrů v psychologii nerozumí zdravé a tvořivé osobnosti, neboť její životní cíle a hodnoty nesměřují k homeostáze, jak to učí psychoanalýza a další směry, nýbrž k sebeuskutečňování, nebo "sebenaplnění" (K. Bűhler). A.H. Maslow nazval humanistickou psychologii "třetí cestou" (resp. "silou") v psychologii XX. století - za dosavadní dvě považoval psychoanalýzu a behaviorismus - a předpověděl jí velký rozkvět.

Podle H. Quitmana (1991, s. 14 n.) souvisí vznik a vývoj humanistické psychologie s vývojem společensko-ekonomických poměrů v USA, zejména pak s "humanistickým duchem hospodářské reformy New Deal", s humanismem amerického pragmatismu, ale také s vlivem evropského existencialismu a fenomenologie. Maslow (1968) prohlásil, že největší vliv na jeho psychologické myšlení měl právě existencialismus. Hospodářskou reformu New Deal zavedl prezident F.D. Roosevelt již v r. 1933, který v ní prosadil dalekosáhlou humanizaci ekonomické a sociální politiky; znamenala prosazení se pragmaticko-humanistické orientace ve vnitrostátní politice. Tyto humanistické tendence v USA posílily vlny emigrantů z Evropy, prchajících před

¹⁾ Maslow A.H.: *Toward a Humanistic Psychology*. In: *Review of General Semantics*, 13/1956

²⁾ Wann T.W. (Ed.): *Behaviorism and phenomenology: contrasting bases for modern psychology*, Chicago-London, 1964

nacisty. Objevil se příklon k literatuře, výtvarnému umění, hudbě a s tím se objevil i intenzivnější zájem o otázky hodnot a smyslu života. Do USA pronikal po druhé světové válce existencialismus a současně zde sílil vliv východních esoterních systémů (zen-buddhismu, taoismu). Do USA emigrovali gestaltisté M. Wertheimer, W. Köhler, K. Koffka a K. Lewin, psychoanalytici W. Reich, E. Fromm, O. Rank, K. Horneyová, dále F. Perls, K. Goldstein, Ch. Bűhlerová a další antropocentricky a fenomenologicky orientovaní psychologové se smyslem pro filozofické a axiologické aspekty a se smyslem pro širší humanisticko-společenský rámec psychologického tematizování, resp. pro filozoficko-antropologicky orientovanou psychologii. V r. 1959 bylo v Cincinnati v americkém státě Ohio uspořádáno sympozium o "existenciální psychologii" a v r. 1970 bylo v Amsterdamu uspořádáno první mezinárodní sympozium o "fenomenologické psychologii". O dva roky později vychází v USA stěžejní dílo o fenomenologii v psychologii a v psychiatrii (H. Spiegelberg 1972.¹⁾ Ch. Bűhlerová (1987) zdůrazňuje v historii humanistické psychologie významný vliv nového pojetí psychoterapie C.R. Rogerse²⁾, v němž je vztah lékař (resp. autorita) pacient nahrazen vztahem osoby vůči osobě. A.H. Maslow (1968) výslovně uvádí, že: "logický pozitivismus byl selháním zejména pro klinické psychology a pro psychology osobnosti", kdežto evropský existencialismus se radikálně konfrontoval se situací, která vyvstává z mezery mezi lidskými snahami a lidskými hranicemi, mezi tím, čím člověk je a tím, čím by rád byl a čím by být mohl; osoba je jak skutečností, tak i možností. Dále bylo nutné převzít určité poznatky filozofické antropologie, zkoumající životní situaci člověka v širších souvislostech a v hlubším ponoru, na rozdíl od laboratorního modelování "reakcí", i když se tu, jak Maslow neopomíná uvést, objevilo určité "přepsyologizování" a "podsociologizování" problémů. Ch. Bűhlerová a M. Allenová (1973, s. 19) v pasáži o historických kořenech humanistické psychologie uvádějí, že se tato psychologie obrací proti těm psychologickým směrům, které zdůraznily mechanistické pojetí chování a přírodovědecké pojetí psychologie: "V humanistické psychologii se sešli mnozí psychologové různého původu, aby ukázali, že lidský život a chování jsou rozsáhlým systémem, v němž podstatnou roli hrají hodnoty, cíle a smysl. Doufají, že budou moci dokázat význam těchto faktorů vědecky platnými metodami a pojmy. Tento myšlenkový přístup přivádí psychologii znovu do úzkého vztahu k filozofii, to znamená, že bude znovu kladen důraz na systematické myšlení o lidské existenci ve světě".

Obecně lze říci, že humanistická psychologie je reakcí na krizi behaviorismu, reakcí, která vyrůstala z podhoubí tradic humanistického myšlení a ve styku s vlivem fenomenologicky orientované psychologie. V jistém smyslu je návratem ke klasickému pojetí psychologie jako vědy o prožívání a k jejím metodologickým základům tohoto pojetí, tj. k introspekcionismu. Tento návrat ke starým formám však dostává současně nové zaměření, resp. nový obsah v tom, že tematizuje psychologické aspekty existenciálních problémů člověka dvacátého století a spojuje zjišťovací hlediska s normativními. Humanistická psychologie musí zahrnovat filozofii, názor na to, co je život a co může být, je-li konstruktivně žít (Bűhlerová a Allenová, 1983). Humanistická je tato psychologie právě v tomto normativním hledisku na psychologii lidské existence a v něm spočívá její pokrok, ale také úskalí, o němž budeme hovořit. K.B. Madsen (1970) přiznává humanistické psychologii podíl na revoluci v teorii vědy, který je výsledkem dlouhodobého vývoje psychologie; každá vědecká teorie má filozofický protějšek v metateorii; každý psycholog má určitý předobraz člověka, i když to výslovně ne-

¹⁾ Spiegelberg H.: *Phenomenology in psychology and psychiatry; A historical introduction*, Evanston 1972

²⁾ Viz jeho *Manifest humanistické psychologie (Několik důležitých objevů)*, *Výchova a vzdělávání*, 1990-91, 1, 3, 59-62

připouští, který ovlivňuje výzkum a vytváření teorií. Tento obraz člověka vychází z určité filozofie a "vědecké teorie jsou částí celkového kulturního kontextu". Lze připustit, aby filozofie člověka byla základem rozsáhlé psychologické teorie: "vědecké hypotézy a teorie jsou produktem myšlení, jsou však inspirovány intuicí, která našla svůj výraz ve filozofii a jiných činitelích kultury a je přezkoumávána empirickými metodami." Filozoficko-antropologické východisko humanistické psychologie znamená, mimo jiné, pokus o překonání abstraktního schématu stimulus-organismus-reakce celostním pohledem na psychologické stránky lidského bytí. Humanistická psychologie má proto úzký vztah k filozofickým systémům existencialismu a humanismu, chápe člověka jako vědomého aktivního tvůrce své existence a liší se v tomto smyslu od reaktivního modelu člověka jak byl vypracován v psychoanalýze a behaviorismu.

Existenciální situace člověka poznamenaná přibývajícím odcizováním se sobě samému, druhým lidem, společnosti, jeho zvěčňováním, byrokratizace lidského bytí, odlidšťování člověka v podmínkách velkoměstského života a industrializované společnosti, jakož i další psychologicky významné aspekty lidské existence současnosti kladly psychologii nové úkoly a podněcovaly ji k nové orientaci. Revolučnost tohoto nového pojetí předmětu a úkolů psychologie spočívá právě v tom, že je návratem k tomu, co bylo zavrhováno jako nevědecké, ke konceptům, které byly prohlašovány za subjektivistické, a k teoriím, které byly s despektem označovány za "filozofické". Byl-li behaviorismus svým způsobem první revolucí v psychologii, je humanistická psychologie jakousi kontrarevolucí, která není ovšem návratem k psychologii na rozhraní devatenáctého a dvacátého století, nýbrž návratem k antropologickým konstantám psychologických aspektů lidského bytí, které, jako např. láska, vědomí smrtelnosti, pocity osamělosti, potřeby růstu atd., se nevešly do laboratoří, ani do položek dotazníků pro měření postojů. Tento obrat v současné psychologii je pak podtržen dnes již téměř všudypřítomnou ideou humanismu: "humanističtí psychologové jsou v první řadě lidé a teprve v druhé řadě vědci", a proto si humanistická psychologie nečiní nárok na objektivitu, ačkoli humanisticky orientovaní psychologové jsou též pozorovateli a interprety lidského chování a jejich úkolem je přispívat k účinnosti psychotherapie a výchovy (Maslow 1966). V tomto výroku je obsažen základní rozpor či paradox humanistické psychologie: chce pomáhat současnému člověku najít jeho lidskou identitu, jejíž určení je ostatně velmi sporné, ale současně chce tohoto cíle dosáhnout cestami, jimiž se "odlidštěný život" a "falešné já", stejně jako "touha po životním smyslu", "potřeba seberealizace", tvořivosti a další sice objevují jako dominanty existenciálního prostředí, ale jimiž se tyto problémy neřeší, neboť nejsou jen psychologické povahy, jsou-li produktem existenciálních podmínek bytí.

2. Principy humanistické psychologie

Za základní teoretické východisko humanistické psychologie je pokládán "holistický koncept organismického sebeuskutečňování". K. Goldsteina, rozpracovaný v jeho díle "Organismus".¹⁾ Pokusíme se zde jen o stručný nástin Goldsteinova pojetí, které, jak již bylo naznačeno, vychází z holistického, resp. gestaltistického pojetí vztahů organismus-prostředí. To se vyjadřuje uplatňováním základních gestaltistických principů v chování organismu, resp. v tendenci uskutečnit optimální, "pregnantní" relaci organismus-prostředí, která vytváří "gestalt", tj. určitý optimální funkční vztah mezi organismem a jeho životním prostředím. Chování organismu je organizováno způsobem, jemuž je analogický gestaltisticky pojatý princip utváření figury a pozadí

¹⁾ Dílo vyšlo nejprve německy v Holandsku (1934) a anglicky (1939) v USA, kde se posléze tento německý psychiater jako exulant usadil.

ve vnímání. O tom, co se stává v chování organismu figurou, tj. činnostní dominantou, rozhoduje jeho aktuální motivace: jako figury pak vystupují akty umožňující dosažení příslušného uspokojení, které současně vykazují určité obecnější tendence, resp. dynamické principy: 1. proces vyrovnávání (equalization) či centrizace (centering), 2. sebeuskutečňování (self-realization) či sebeaktualizace (self-actualization), 3. dospívání k dohodě s prostředím. Vnější "figuře" chování odpovídá vnitřní jednota ve fungování vnitřních složek organismu (jednota vnitřních funkcí). Maslow (1970) soudí, že tento "holisticko-dynamický přístup", který lze nazvat také organismický, překonává atomistické a kauzalistické pojetí fungování osobnosti a vytváření symptomů, neboť v "každém syndromu osobnosti existují jiné, než kauzální vztahy". Např. syndrom sebeúcty vykazuje tendenci změnit se jako celek (celkově). Goldstein je označován za neuropsychiatra a jeho pojetí se opírá o řadu poznatků z výsledků psychopatologických výzkumů, které provedl. Klíčovým pojmem, který má platnost obecnou a který inspiroval humanistickou aspektaci psychologie osobnosti, zejména u Maslowa, ale nejen u něj a nejen ve směru humanistického pohledu (A. Angyal 1941), je pojem seberealizace. Podle Goldsteina vyjadřuje tento pojem podstatný motiv jednání a současně nejvyšší cíl života: hlad, sex, moc, výkon a další specifické potřeby jsou jedinečnými projevy této nejpodstatnější tendence u člověka. Tendence k seberealizaci je obecným přírodním jevem u člověka individualizovaným vlivem jeho interindividuálně odlišných schopností a typizovaným jeho příslušností k tomu kterému kulturnímu prostředí. Potvrzuje to jev preference: lidé dávají přednost tomu, co odpovídá jejich schopnostem a možnostem. Tato Goldsteinova teze však neodpovídá zcela skutečnosti, neboť je známo, že zájem o určitou činnost neodpovídá vždy dispozicím pro vykonávání takové činnosti. (D.E. Super 1964).

Podle H. Quitmanna (1991, s. 80 n.) lze Goldsteinův příspěvek humanistické psychologii vyjádřit v následujících bodech: 1. analogicky s Heideggerem a Sartrem zastává Goldstein pojetí, že "volba" a "rozhodnutí" nepředstavují jen "možnost" lidské existence, nýbrž že "člověk se na základě své vevázanosti do světa, jakož i tendence svého organismu k sebeuskutečňování spatřuje postaven před "nutnost" stále vždy znovu volit a rozhodovat se"; 2. základní motiv lidského života je sebeuskutečňování, jemu jsou podřízeny všechny dílčí motivy; člověk je permanentně zaměřen na rozvoj svých vnitřních možností a tímto hlavním motivem je určován i směr vývoje od neuspořádaného k uspořádanému, přičemž se v procesu sebeuskutečňování jedná o jednotný, celostní proces; 3. podstatnou součástí tohoto procesu seberealizace je konfrontace s prostředím, která vede k "otřesům" a "katastrofám", ve styku s tímto vnějším prostředím zakouší organismus napětí; 4. v Goldsteinově teorii organismu jsou v podstatě integrovány dva gestaltistické principy: "fenomen figura-pozadí" a "tendence k dobrému útvaru"; na rozdíl od berlínské školy, která se při výzkumu těchto jevů omezovala na procesy vnímání a učení, snažil se Goldstein prokázat platnost těchto principů pro všechny funkce a projevy organismu; 5. Goldsteinovo vědecké východisko je zásadně fenomenologické, ačkoli stále zdůrazňoval, že jeho teorie má empirické základy; nicméně jeho analýzy nevycházejí z jednotlivých dat, která by pak byla uspořádána ve formě induktivního úsudku, nýbrž naopak, analýza začíná celkovým organismem, který je pak zkoumán ve vztahu ke svým částem, atomistický přístup je zřetelně odmítán. Podle Quitmanna je tedy Goldstein "otcem humanistické psychologie" a jeho nejvýznamnějším žákem byl F. Perls (1969), který je pokládán za zakladatele gestaltistické terapie. Goldstein přímo ovlivnil dílo zakladatele humanistické psychologie A.H. Maslowa (1954, 1970) o motivaci a osobnosti, jehož klíčovým konceptem je seberealizace osobnosti a které je klasickým pramenem humanistické psychologie. Na organismickou teorii sebeuskutečňování K. Goldsteina působily přímo tyto následující vlivy (podle Quitmanna 1991, s. 78): fenomenologie M.

Schelera, filozofie existence M. Heideggera a K. Jasperse, vitalismus H. Driesche a berlínská škola gestaltismu (M. Wertheimer, K. Koffka, W. Köhler a K. Lewin).

J.F.T. Bugental (1952) zformuloval následující základní postuláty humanistické psychologie, jejichž znění tu podáváme in extenso:

- Člověk jako takový je něčím více než sumou svých částí: mluví-li se v humanistické psychologii o "člověku", jde spíše o charakteristiku osoby a nikoli lidského organismu. "Předmětem humanistické psychologie je člověk v jeho nejlidštějším aspektu, nebo, jinak vzato, to, co nejvíce odlišuje člověka jako zvláštní druh".

- Člověk existuje v lidském prostředí: zvláštní povaha člověka se projevuje v jeho stálém setrvání ve svazcích s jinými lidmi. "Humanistická psychologie se vždy zabývá člověkem v jeho interpersonálních vazbách", tj. zkoumá člověka v jeho sociálním kontextu.

- Člověk je vědomý: centrem lidské zkušenosti je vědomí (consciousness), a to je kontinuální a víceúrovňové; vědomí (awareness) je základní složkou lidského bytí: člověk nepřechází od jedné izolované epizody ke druhé, ale je si vědom určité kontinuity událostí, nevědomí je složkou této kontinuity.

- Člověk disponuje výběrem: fenomenologicky vzato je výběr (volba) atributem zkušenosti: vědomý člověk si uvědomuje, že jeho volba má vliv na proud jeho vědomí a že je účastníkem vlastní zkušenosti; odtud se vyvozuje možnost člověka překračovat hranice vlastního stavu daného přírodou a schopnost měnit se.

- Člověk koná cíleně: volba člověka svědčí o cílenosti jeho jednání, což neznamená usilování o cíl za každou cenu, ale to, že člověk volí určitý směr činnosti: "Člověk koná intencionálně tím, že si staví cíle, tím, že hodnotí, tvoří, dává smysl své činnosti. Intencionálnost člověka vytváří základ, na němž buduje svou totožnost, což ho odlišuje od jiných druhů"; cílem člověka je jak zachovávat, tak i měnit (mechanistické pojetí člověka se opírá výlučně o redukci popudů a o homeostatické koncepce). "Humanistická psychologie soudí, že člověk touží po stavu klidu, avšak současně touží po různorodosti a nedostatku rovnováhy."

Podle Bugentala se dále humanistická psychologie zakládá na zájmu člověka o člověka, staví na humanistickém dogmatu, že jediné hodnoty vzešlé z lidské zkušenosti jsou skutečné, statistické metody a experimentální procedury pokládá jen za pomocné prostředky, proklamuje relativismus veškeré vědy ("každá věda je relativní a podléhá změnám") a zdůrazňuje fenomenologický přístup k lidské zkušenosti.

Shrneme-li nyní to, co bylo dosud řečeno o humanistické psychologii, můžeme její podstatu určit třemi charakteristikami: 1. jejím předmětem je lidská zkušenost, resp. prožívání existenciálních situací; 2. zjištěná fakta jsou interpretována v rámci humanistického přístupu; 3. základním tématem je vztah mezi tím, čím člověk je, a tím, čím chce být, přičemž potencialita jedince je chápána jako jeho individuální danost vycházející z reflexe schopností a možností. R. May (1966, s. 8) to nazývá "lidské dilemma" a chápe to jako něco, co vystupuje v lidské osobnosti jako schopnost zakoušet se současně jako subjekt a objekt, vědomí člověka je proces oscilace mezi obojím. May poukazuje na to, že Goldstein popisuje tento fenomen jako "schopnost člověka transcendovat konkrétní, bezprostřední situaci, jíž je neoddělitelnou částí a myslet v abstraktních termínech, tj. myslet v termínech možného" (May 1966, s. 11). Toto "lidské dilemma" je nezbytné jak pro psychologii jako vědu, tak i pro efektivní terapii a pro smysluplné žití: "v dialektickém procesu mezi těmito dvěma póly probíhá vývoj, jakož i prohlubování a rozšiřování lidského vědomí" (May 1966, s. 20). Dílo R. Maye, tohoto předního představitele humanistické psychologie, zejména jeho monografie o lásce a vůli (May 1969) je modelem této "třetí cesty" v psychologii, hlásící se ke svému existencialistickému dědictví. V uvedené monografii May identifikuje nejprve psychický život současného člověka jako "schizoidní způsob adaptace" a

jako "nový puritanismus" a analyzuje pak jejich projevy v konkrétních lidských vztazích. Novodobým puritanismem rozumí May v podstatě sex bez lásky a schizoiditou z úzkosti a zoufalství plynoucí egocentrismus spojený s nutkavým sebezdokonalováním a s kompulzivním sebeuspokojováním, které se posléze stane zdrojem strachu ze sebe sama. Připomíná to některé práce E. Fromma a zejména K. Horneyové (1951) analýzu "neurotické osobnosti" a "neurotických lásek" naší doby. Historické kořeny tohoto přístupu však reprezentuje již dílo předchůdce moderního existencialismu S. Kierkegaarda (1813-1855), který z protikladů lidské existence (svět-bůh, skutečnost-ideál, víra-vědění, dočasnost-věčnost) vysoudil jako základní životní pocit člověka úzkost a popsal její existenciální projevy, její funkci v dynamice osobnosti. V díle tohoto dánského "dědečka existencialismu" je zdůrazněna sebereflexe toho, co přináší existenciální situace; sebereflexe je současně východiskem: v úzkosti prožívá člověk vždy také "možnost svobody", neboť v tomto zážitku jsou nabídnuty různé možnosti jednání a současně výzva k rozhodnutí. Svoboda a rozhodnutí jsou tak Kierkegaardovi základními znaky lidské existence. Je tu tedy podána určitá "psychologie" člověka, vycházející z analýzy jeho existence. Na to navázali M. Heidegger (1927), K. Jaspers (1938), ale také M. Buber (1923) a další. J.P. Sartre (1943)¹⁾ vypracoval "existenciální psychoanalýzu", v níž se pokouší, jak říká, "dešifrovat" jak jsou charakteristické způsoby chování člověka zakořeněny v "bytí pro sebe", v základní ontologické danosti, která je současně základní psychogenní situací člověka. Tuto ontologii však nevykazuje tradiční metafyzika, nýbrž fenomenologicky založená analýza lidské existence. Podle R. Maye (1969): "Člověk je věznem situace, dokud si neuvědomí, co se v ní děje". Tím je znovu postaven před volbu, rozhodnutí. S tím souvisí možnosti ("prostor") pro taková rozhodnutí a psychologie se tak jeví také jako "nástin možností duše" (K. Jaspers podle W. Weischedela 1966, s. 204).²⁾

Toto základní paradigma: existenciální situace - psychologie není ovšem specifikem humanistické psychologie, je pouze základním zdrojem její inspirace a je zdrojem všech existencialisticky orientovaných systémů psychologie, jako je např. "daseinsanalýza" (L. Binswanger, M. Boss a další), v níž se kromě toho uplatňuje též metoda "chápání" či "porozumění" (verstehende Psychologie W. Diltheye, E. Sprangera a další), ale i metodologicky odlišných systémů, jako je např. neopsychoanalýza (E. Fromm, K. Horneyová) a specifických směrů (D. Laing 1965 a další). V humanistické psychologii je na toto výchozí paradigma ještě naroubováno humanistické hledisko. Avšak co toto hledisko vyjadřuje, není lehké určit. V čem je humanistická psychologie humanistická?

Humanismus je etický koncept ve smyslu určitého normativního antropologismu, velmi často konkretizovaný jen vágními formulacemi určitých morálních imperativů. A.H. Maslow (1954, s. 2 n.; 166) se vyjadřuje stejně nejistě: poukazuje pouze na "silnou praktickou a humanistickou tendenci" v řecké vědě a na humanistickou motivaci vědce pomáhat lidem, i když vědecká činnost může být primárně motivována i jinak; dále poukazuje na Frommovu, jak říká "revoluční koncepci" "humanistického svědomí", které, mimo jiné, souvisí s konceptem seberealizace. Humanismus humanistické psychologie je tedy třeba hledat v jejím klíčovém konceptu seberealizace, který budeme analyzovat v následující kapitole. V předmluvě ke své psychologii bytí pak neméně neurčitě Maslow uvádí, že "humanistický trend v psychologii" je revoluční v tom smyslu, v jakém významní myslitelé prováděli revoluce, což pak podle Maslowa znamená "nové cesty vnímání a myšlení, nové

¹⁾ Sartre J.-P.: *L'etre et le néant, repr. Paris 1948, s. 643-663*

²⁾ Weischedel W.: *Die philosophische Hintertreppe, München 1966. (Zadní schodiště filosofie, 1995)*

způsoby pojmání člověka a společnosti, nové koncepce etiky a hodnot, nová zaměření pokroku". V tomto smyslu pak humanistická psychologie poskytuje poznatky, které "vlastnímu životu a životu druhých lidí mohou propůjčit nový významný smysl". Krátce řečeno, humanistická psychologie je humanistická v tom, že podle mínění svých zakladatelů a současných reprezentantů identifikuje smysl lidského života, vyjádřený pojmem seberealizace, a svými poznatky přispívá k jeho naplnění. Tím je realizace lidského (humánního) potenciálu. To, co psychologii charakterizuje jako humanistickou, "je zájem o člověka a jeho rozvoj v moderním světě" (C.G. Rogers 1973, s. 15). Proto je současně chápána jako věda úzce integrovaná s filozofií člověka, jako věda úzce integrovaného empirismu a etického normativismu, který však nemá abstraktně spekulativní, nýbrž také empirický základ. V tomto smyslu reprezentuje humanistická psychologie poznání co člověk psychologicky je a co je pro něj dobré. A v tomto smyslu je psychologickým systémem, v němž jsou znovu zavedeny pojmy hodnoty, volby, rozhodnutí, seberealizace a další, které vyjadřují její výše uvedený úkol a předmět.

Podle E. Paskiewiczové (1983, s. 174 n.) je humanistická psychologie jako "třetí cesta" v psychologii nutně obrácena proti psychologickému mechanicismu a naturalismu a zejména proti scientismu, resp. logickému empirismu. Obrací se proto také proti koncepci zevnějšku určovaného člověka, odmítla "ontologii behaviorismu" a jeho "objektivní" metodologii. Paskiewiczová v tomto kontextu zdůrazňuje zejména názory C.R. Rogerse (1969), v nichž hraje rozhodující roli teze, že "příčiny chování tkví v jedinci a nikoli mimo něj". Rogers vysvětluje tuto tezi následujícím výrokem: "Člověk zásadně žije ve svém vlastním, subjektivním světě"; to znamená, že psychologicky reálný je svět v té poloze, v jaké je subjektem vnímán a interpretován a že primární psychologický význam má to, jak subjekt "svůj svět vidí", a nikoli to, jaký je, tak říkajíc objektivně. Toto "subjektivisticky" orientované psychologické pojetí situace, je vyjádřeno v termínu "fenomenologické pole". S tím je úzce spojen pojem "pojetí vlastního já" a oba tyto termíny jsou východiskem fenomenologicky orientované rozumějící psychologie, ale svým významem přesahují do intuitivisticky orientovaných psychologických systémů vůbec a jsou tedy základními termíny i pro humanistickou psychologii. D. Snygg a A.W. Combs (1949, s. 128 n.)¹⁾ používají termínů "fenomenologické prostředí" a "fenomenologické já"; první je do značné míry projekcí druhého: v psychice subjektu je pak tzv. skutečnost totožná s "osobitým světem jedince", tj. s interakcí já a prostředí, která je z hlediska subjektu vztahem "fenomenologického já" k "fenomenologickému prostředí". V interakci obou těchto činitelů se vytváří subjektivní svět významů a chování vůči vnějšímu světu je pak jen vyjádřením této interakce, které může mít řadu různých forem (exprese, substituce, adaptace a jejích zvláštních případů jako je např. autoprezentace či sebestylizace a další). Z toho je patrné, že psychologicky primárně relevantní je svět prožívání člověka, neboť v něm se konstituují významy vnějších objektů i akcí, které jedinec vykazuje. Vytváření významů může být ovšem interpretováno také behavioristicky jako podmiňování vztahů S-R, ale je to velmi abstraktní pojetí, které je neplodné pro pochopení reálných komplexních postojů člověka z hlediska jejich vytváření a fungování. Psychologicky adekvátnější je fenomenologický výklad v rovině tvorby a fungování hodnot. Koncept významu hraje v psychologii ústřední roli a již G.H. Mead (1934)²⁾ zdůraznil, že význam vyjadřuje prvotní a elementární kontakt jedince se světem. Důraz na subjektivní aspekt "psychologické skutečnosti" jako východiska pro fenomenologicky založené psychologické systémy a tedy i pro humanistickou psychologii vyjadřuje koncept vědomí, jak byl již výše naznačen. Tak je třeba také chápat výše uvedenou Rogersovu tezi vyjadřující jeden z hlavních postulátů humanistické

¹⁾ Snygg D., Combs A.W.: *Individual behavior*, New York 1949

²⁾ Mead G.H.: *Mind, self and society*, Chicago 1934

psychologie: člověk je potenciálně endogenně řízeným subjektem jednání, které je založeno na volbě hodnot. Paskiewiczová (1983, s. 177) to interpretuje takto: člověk má takové vlastnosti, že kdyby nebylo blokujiícího vlivu vnějších okolností, vývoj jedince by byl řízen zevnitř. Klasický behaviorismus se svým akcentem na podmiňování pomocí vnějších odměn a trestů vytváří vskutku obraz "vnějšně řízeného člověka" avšak v neobehaviorismu je to již překonáno konceptem "vnitřního zpevňování". Nicméně poukaz humanistické psychologie na psychoterapii a výchovu, aplikaci, která doznala již značného rozšíření.

3. Koncept seberealizace

Jak již bylo naznačeno, sbíhá se teoretická osnova humanistické psychologie v pojmu seberealizace, který byl již v biologické rovině pohledu vypracován K. Goldsteinem (1934, 1939). Tento pojem je také osou Maslowovy teorie motivace (Maslow 1954) a dalších teorií humanistických psychologů, není však nijak přesně definován, jak by to u centrálního pojmu mělo být. Maslow více či méně pouze naznačuje, že pojem seberealizace (resp. sebeaktualizace, který používá) vyjadřuje komplex potřeb růstu (growth), vývojově vyšších a specificky lidských motivů, v jejichž komplexu dominují kognitivní a estetické potřeby, ale také např. snaha po autonomii, kompetenci a další sociálně vztažné motivy.

Koncept seberealizace vypracoval Maslow v rámci tzv. hierarchické teorie potřeb, podle níž se vnitřní "naléhavost" potřeby uplatňuje v příslušném jednání až tehdy, jsou-li do jisté míry uspokojeny potřeby vývojově nižší. Nejnižšími, ale nejdůležitějšími jsou fyziologické potřeby, za nimi v hierarchii následují potřeby jistoty, dále potřeby lásky a náležitosti a potom potřeby úcty. Tyto potřeby vyjadřují určité nedostatky organismu a podmínek sociální existence člověka a v jejich uspokojování se uplatňuje princip redukce. Maslow označuje tento komplex potřeb termíny "deficiency needs", "basic needs", resp. "A-values". Po nich v hierarchii následuje komplex potřeb růstu, který Maslow označuje výrazy: "growth needs", "meta-needs", "B-values" (od slova being, bytí, tedy hodnoty bytí), resp. souhrnně jako sebeaktualizování. Jednotlivé prvky tohoto motivačního komplexu, který již nefunguje podle principu redukce popudu, ale naopak indukce, neboť každé uspokojení určitou potřebu růstu neredukuje, ale naopak indukce zvýšení její motivační naléhavosti, tvoří následující konkrétní potřeby:

- celosti (jednoty, integrace, tendence k vzájemné závaznosti, struktuře, uspořádání, transcendentní dichotomie);
- dokonalosti (způsobnost, kompetence, "just-right-ness", "just-so-ness");
- naplnění (ukončení, konečné platnosti, "it's finished", dosažení účelu, sudby);
- oprávněnosti (zákonnosti, pořádku, "fairness", správnosti, dosažení žádoucího);
- životnosti (plná funkční způsobnost, spontaneita, sebeřízení či sebeusměrňování, "non-deadness");
- hojnosti (diferencování, komplexita, složitost);
- jednoduchosti (čestnost, nahost, podstatnost, pevná struktura);
- krásy (formy, jednoduchosti, živosti, bohatosti, dokonalosti, jedinečnosti, plnosti);
- dobra (správnost, spravedlivost, blaho, čestnost, žádoucnost);
- jedinečnosti (individuality, novosti, nesrovnalosti);
- nenamáhavosti (lehkosti, bezvadné fungování bez velké námahy);
- hravosti (radost, zábava, humor, lehkost);
- pravdy, upřímnosti, skutečnosti (dokonalý, čistý, pravý);
- skromnosti (autonomie, nezávislost, "být sám sebou", "žít podle vlastních pravidel").

Tendence k seberealizaci se uskutečňuje až na určité úrovni uspokojení základních potřeb (Maslow 1954, s. 153); existují sice určité výjimky z tohoto obecného pravidla, ale "pokud má člověk hlad, žije toliko chlebem". Seberealizace je uskutečňování individuálních způsobilostí, je to "stávání se plně lidským" (becoming fully human), něčím, čím se jedinec může stát ("člověk chce být tím, kým může být"): "člověk musí zůstat věrný vlastní povaze" (Maslow 1954, s. 91 n.). Seberealizování se je podmínkou duševního zdraví: sebe-realizující se osobnost je zdravá osobnost. Seberealizující se osobnost se projevuje následujícími znaky (Maslow 1954, s. 203 n.): lepším vnímáním reality a klidnějším vztahem k ní, akceptováním sebe sama a druhých, spontaneitou, jednoduchostí a přirozeností, vnímavostí vůči problémům, objektivitou, potřebou privátnosti, autonomií (nezávislostí na kultuře a okolí), vůlí, aktivním jednáním, oceňováním základních životních hodnot ("sebeuskutečňující se lidé mají obdivuhodnou schopnost vysoce oceňovat základní dobra života a spojovat je se ctí, radostí, hrdostí i s extasí"), mystickými zkušenostmi a hraničními zážitky, pocitem sounáležitosti, interpersonálními vztahy, demokratickou strukturou charakteru, rozlišováním mezi prostředky a účely, dobrem a zlem, mají smysl pro filozofii, pro humor a jsou tvořiví.

Později podal Maslow (in Hung-Min Chiang, Maslow 1960, 1977) tzv. teorii "metamotivace", teorii "biologicky zakořeněných hodnot života", v níž se znovu vrátil ke svému konceptu seberealizace a v níž sebe-realizující se osobnosti negativně charakterizoval jako lidi, kteří se nikdy necítí svázáni úzkostí, kteří nejsou vykořeněni, izolováni, ani nemají ochromující pocity méněcennosti a nedostatečnosti a které pozitivně charakterizoval jako lidi, kteří mají pocit, že někam patří, jejich potřeba lásky je uspokojována, mají přátele, své místo a postavení v životě, úctu druhých lidí a vyznačují se rozumným pocitem sebeúcty a sebeoceňováním. Metamotivace je motivace vývojově vyššími potřebami růstu, tedy motivace k seberealizaci.¹⁾ K definici seberealizující se osoby je třeba dodat, uvádí Maslow, že je: dostatečně zdravá, má přiměřeně uspokojené základní potřeby, využívá kladně své možnosti a je motivována hodnotami, které ji vábí. Podle Maslowa jsou všichni seberealizující se lidé oddáni nějakému úkolu, povolání, nějaké "milované práci", jde u nich o odevzdanost, zasvěcení se něčemu, "poslání", obětování se, o něco nadosobního, nesobeckého. Jako příklad uvádí lidi, kteří mluví o své práci jako by se pro ni narodili, a ženu, která se oddala svému úkolu být matkou, manželkou a hospodyní a pokládá za své poslání vychovat děti, učinit manžela šťastným atd., svůj úděl miluje beze zbytku, po ničem jiném netouží a využívá k tomu všechny své schopnosti. U některých žen může být nejvyšším sebeuskutečněním, alespoň na čas, mít dítě. V ideálním případě se "chci" ztotožňuje s "musím" a není to pocíťováno jako povinnost, ale jako určitý druh slasti. Proto je také seberealizace neukojitelná a zakládá v tomto smyslu trvalou motivaci. Objeví-li člověk své určení a realizuje se v něm, lze to podle Maslowa nazvat "taoistickou volbou". Je to introjekce a zosobnění určitých hodnot, které jsou nacházeny na konci různých cest a introjekce zde znamená, že "vlastní já se rozšířilo, aby pojalo aspekty světa a tedy překonalo odlišnost mezi vlastním já a ne-já". Jde tu o hodnoty, které Maslow označuje jako "B-hodnoty" (hodnoty života), které korespondují s "morálně-volnými vlastnostmi" a které jsou "stejněměrně vnitřní i vnější". Patrně všichni lidé jsou potenciálně do určitého stupně "metamotivováni" a tato metamotivace je nutnou podmínkou k dosažení plného lidství či růstu osobnosti a z jejich deprivace plyne "úbytek lidství", "metapatologie" (nedostatek vnitřních hodnot či "frustrovaný idealismus"). Životních hodnot není člověk zbavován jen svým okolím, které mu přináší překážky a zklamání, ale může je i vnitřně potlačovat a bránit se jim, má-li např. pocity méněcen-

¹⁾ Maslow používá synonymně pojmy seberealizace a sebeaktualizace a také pojmy motivace, hodnota, cíl a potřeba jako synonyma. Zásadně však používá termín "self-actualization".

nosti. Životní hodnoty mají spojení s "nižším" živočišným bytím a jsou nadkulturní: "tak zvaný duchovní (nebo transcendentní či axiologický) život má zřejmě původ v biologické povaze druhů. Je to druh vyšší živočišnosti, jejímž prvotním předpokladem je zdravá nižší živočišnost" (Maslow). Uspokojování životních hodnot přináší "nejvyšší radost či štěstí", jakýsi "metahedonismus". Je třeba odlišovat postoj k životním hodnotám a jejich motivačně imperativní ráz: "metamotivační pocity" lze vyjádřit slovy jako: oddanost, zbožňování, uctívání, fascinace atd. a je nutné rozlišovat mezi "říší nedostatků" a "říší bytí", tj. mezi praktickým a ideálním, věčným. Na úrovni metahedonismu není žádný rozpor mezi radostí a povinností, pravda, krása atd. jsou pocíťovány jako závazky. Životní hodnoty vyjadřují dokonalý život, a proto "jsou něčím, pro co má cenu žít a zemřít" a vyjadřují smysl takových cest, které, mimo jiné, nabízí náboženství. To je stručná charakteristika "životních hodnot", které jsou obsahem seberealizace (Maslow in Hung-Min Chiang, Maslow 1977, s. 38 n.).

Je pozoruhodné, že Maslow, který svou odbornou kariéru začal jako asistent klasického behavioristy E.L. Thorndika a po určitou dobu se zabýval přírodovědecky komponovanými experimenty, nakonec dospěl k jakési metapsychologii lidské motivace silně propojené s náboženstvím. Nicméně jeho teorie motivace našla velmi rozsáhlé uplatnění právě v nejpraktičtějších oborech aplikované psychologie, zejména v sociální psychologii práce, v psychologii řízení, v psychologii organizace a jinde. Ale byla také podrobena zdrcující kritice. Nejostřeji ji odsoudil G. Huizinga (1970, s. 95): na základě empirického přezkoumání Maslowovy teorie lze tuto "odložit ad acta" a chápat ji jako "relikt z heroického období psychologie", neboť nebyla potvrzena. Jiní označují Maslowovu psychologii jako "lyriku" a poukazují na to, že ukázal sice na rozšířenou nespokojenost s akademickou "psychologií kryš", ale neukázal žádnou schůdnou a prověřenou cestu, jíž by bylo možno dosáhnout žádoucích změn; jeho pojetí seberealizace je "prázdná formule, do níž může být zabaleno vše, co je o člověku pozitivně tvrzeno", více na problémy poukazoval, než nacházel jejich řešení, "ukázal cíle, ale cestu k nim jen naznačil"; Maslowova teorie je normativní systém pro praxi nezpůsobilý, pokud koncept seberealizace nebude precizován a nebudou empiricky prozkoumány podmínky jeho fungování (G. Wiswede 1980).¹⁾ Nicméně nechyběly pokusy ze strany "praktiků" o rekonstrukci, resp. revizi Maslowovy teorie motivace (D. McGregor 1960, C.P. Alderfer 1969), ani snahy prokázat empiricky její dílčí platnost (D.T. Hall, K.E. Nougain 1969 a jiní). Širší uplatnění našla v psychoterapii. Později doplnil Maslow (1968) svou teorii seberealizace, kterou založil na klinických zkušenostech, o "epizody sebeuskutečňování", které lze najít v životní historii tvořivých lidí, a prohlásil, že seberealizace je spíše věcí stupně a častosti, než záležitostí principu "všechno nebo nic". J.F.T. Bugental (1965) zhruba ve stejném významu s pojmem seberealizace zavedl pojem autentičnosti, jímž vyjadřuje "způsob existence ve světě" vyznačující se harmonií mezi existencí člověka a světa: "jsme autentičtí v tom stupni, v jakém setráváme ve shodě s veškerým bytím (světem)". Autenticita tedy znamená bezkonfliktnost a v tomto smyslu nemůže být tedy ničím psychicky pozitivním, neboť konfliktnost je podněcující vlastnost osobnosti a podmínkou jejího rozvoje.

Systematicky je rozpracována teorie sebeaktualizace u C.R. Rogerse (1961), který v ní vytvořil také základnu pro svou psychoterapeutickou praxi ("client-centered-therapy"), původně nazývanou "nedirektivní". Rogers patří mezi přední humanisticky orientované psychology, jeho teorie však bývá označována jako fenomenologická, protože klade důraz na zkušenosti jedince, jeho pocity a hodnoty, tj. na jeho "vnitřní život" a má blízko k existenciální psychologii (C.S. Hall, G. Lindzey 1978). Rogers ve své teorii sebeaktualizace vy-

¹⁾ Wiswede G.: *Motivation und Arbeitsverhalten (Organisationspsychologische und industriesoziologische Aspekte der Arbeitswelt)*, München, Brusel 1980, s. 99 n.

cháží z téměř třicetileté klinicko-terapeutické praxe a vytvořil ji, jak již bylo poznamenáno, pro potřeby této praxe. Proto je tato teorie "osoby" ("person") označována jako teorie "plně fungující osoby", jedince, který se vyznačuje těmito znaky: otevřeností vůči zkušenosti, tendencí k sebeaktualizaci (seberealizaci) a k harmonickým sociálním vztahům. Rozhodujícími aspekty tohoto "plného fungování" jsou tedy: přijímání zkušeností různého druhu, exprese a komunikace vlastních hodnot, což je také předpokladem relativně bezporuchové sociální interakce. Teorie vychází z několika klíčových konceptů:

- organismus: individuum jako subjekt zkušenosti;
- fenomenologické pole: subjektivní pojetí skutečnosti jako výchozí determinanta chování (individuální zkušenost, jen zčásti vědomá);
- subcepce ("subception"): nevědomé zkušenosti (dojmy);
- sebepojetí ("self-concept"): "vnímané vlastnosti sebe samého" jako součást fenomenologického pole, ego - vztažné zkušenosti

Základní téze Rogersovy teorie zní takto: 1. Chování je funkcí kognitivní reprezentace životního prostředí v mysli osoby a její tendence k rozvíjení sebe sama; 2. Psychologicky rozhodující relací je vztah zkušeností organismu a sebepojetí (symbolizované zkušenosti), který se může vyznačovat rovnováhou nebo nerovnováhou; 3. Snaha po sebeaktualizaci je biologicky daná tendence, zahrnující uspokojování potřeb, ale také rozvoj všech fyzických a psychických schopností a vývoj k autonomii, sebeurčení a sebeúctě; jde tu o biogenní sklon být stále dokonalejší. Principiálně jde o sekvenci následujících událostí:

akceptování zkušeností organismu (impulsů a pocitů)	→	realistické smýšlení	→	orientace na sebeaktualizaci
--	---	-------------------------	---	---------------------------------

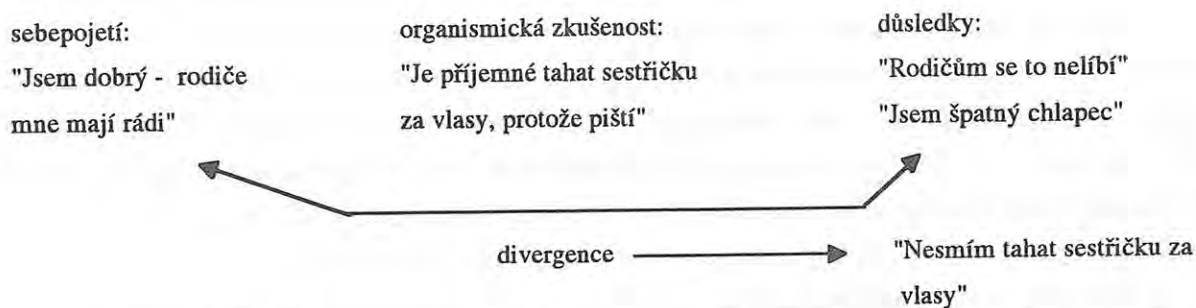
nebo:

neakceptování zkušeností organismu	→	úzkost	→	orientace na sebeobranu
---------------------------------------	---	--------	---	----------------------------

Klíčovým konceptem tu je akceptování / neakceptování zkušeností organismu, tj. vyrovnání se se zážitky z impulsů a pocitů, což do značné míry umožňuje jejich symbolizace, která je v souladu s hodnotovou orientací jedince (osoby). Obrazně řečeno, existují zážitky, které člověka jaksi "zaskakují" (např. určité sexuální impulsy u silně nábožensky založené osoby, která je může symbolizovat jako "hříšné"). Jde tedy o integraci zážitků, nebo o konfrontaci s nimi (vnitřní konflikt) a tedy o větší či menší míru "otevřenosti vůči zkušenostem". Jinak řečeno, jde o sebepojetí více či méně shodné nebo neshodné se zkušenostmi organismu, tj. s biogenními zážitky, které vystupují především jako sexuální a agresivní impulsy a s nimi spojené pocity.

Rogers v souvislosti s výše uvedeným pojetím vypracoval určitou teorii vývoje hodnotové orientace, v níž je rozhodující transformace biogenních hodnot, jejich společným jmenovatelem je slast, v přijatý systém hodnot a hodnocení, v němž se uplatňují především sociální imperativy. Zdrojem této transformace je rodinná výchova. Dítě jí podléhá proto, aby si udrželo lásku rodičů, kteří ji zajišťují sankcemi (nechová-li se dítě v souladu s jejich požadavky, trestají je a to u dítěte vyvolává úzkost). K aktualizaci sebe sama směřuje organismus a také jáství, vystupující jako sebepojetí; obě tyto tendence jsou v menším či větším souladu či rozporu, jsou více či méně konvergentní či divergentní. Dítě se musí naučit vzdát se určitých tendencí organismu,

např. agresivních, protože jejich projevy se rodičům nelíbí a trestají je (Rogers to ilustruje na příkladu chlapčka, který tahá svou sestřičku za vlasy a rodiče, kteří to pozorují ho za to trestají, třeba napomínáním nebo třepnutím přes ručičky.) Z těchto sociálních interakcí se vyvíjí sebehodnocení, které je jádrem sebepojetí a zkušenosti jsou tu současně symbolizovány, tj. v podstatě verbalizovány a tak kategorizovány jako aprobované nebo dezaprobované. Příklad neshody sebepojetí se zkušenostmi organismu:

Dezaprobované tendence bývají vytěšňovány, vznikají zábrany, případně pokusy o kompenzace a náhradní uspokojení, ale to je spojeno s falšováním reality, resp. s deformovanou symbolizací (např. ženatý muž může mimomanželský, čistě sexuální vztah, verbalizovat jako "lásku"). Právě v takových případech se uplatňuje subcepce, mechanismus obrany sebepojetí, který způsobuje, že uvědomováno je jen to, co je v souladu se sebepojetím (nicméně subcepcí potlačené dojmy mohou vést k nevědomým maladjustivním aktivitám).

Dítě chce být takové, jakým je chtějí mít jeho rodiče, nikoli takové jaké je a tento rozpor mezi organismem (přirozenými sklony) a sebepojetím (určitými normami) vystupuje v jisté míře po celý život. Pokud jsou tyto rozpory výrazné, dochází k orientaci na sebeobranu. To pak má určité interpersonální důsledky, neboť ovšem i v sociálním chování se projevuje orientace osoby a to buď na seberozvoj, nebo na sebeobranu:

- ten, kdo se cítí být ohrožen svými např. sexuálními impulsy, bude kritický vůči těm, jejichž chování vnímá jako sexuální;
- ten, kdo své vlastní sexuální impulsy akceptuje, bude tolerantní vůči těm, kteří je vyjadřují.

Vztah organismických impulsů a pocitů k sebepojetí vytváří tedy více či méně vnitřní jednotu, resp. určitou míru vnitřní konfliktnosti, která se projevuje navenek určitou mírou vnější sociální konfliktnosti.

Sebeпоjetí, jehož podstatou je sebehodnocení (sebeoceňování) je závislé na vztažném sociálním okolí (tj. na významných osobách sociálního prostředí, jimiž jsou zpočátku rodiče, později další osoby, na nichž jsme citově závislí, které mají autoritu, kredit atd.).

Prokazuje to, mimo jiné, výzkum, který provedl A.E. Bergin (1962). Dospělí muži, kteří byli předmětem výzkumu, podávali oceňování své mužskosti. Potom dostali informaci, že jiné osoby je oceňovaly tak, že to bylo v rozporu s jejich sebeoceněním. Tyto osoby byly jedné skupině prezentovány jako důvěryhodné, druhé skupině jako nedůvěryhodné. Ocenění, která podaly důvěryhodné osoby vedla ke změně sebeocenění zkoumaných mužů, kdežto ocenění nedůvěryhodných osob sebeocenění zkoumaných mužů nezměnilo.

"Plné fungování osoby" (tj. "zkušeného organismu") závisí tedy na ztotožnění jáství s organismem (sebeпоjetí s organismickými pocity a impulsy), tj. akceptování různých zkušeností (dojmů) jako přirozených, neohrožujících. Kritériem ohrožení je divergence zážitku a sebepojetí. Sebeпоjetí neshodné se zkušenostmi vytváří tendenci neshodnou se sebeaktualizací. To vede k orientaci na sebeobranu.

V psychickém poměru člověka ke skutečnosti se uplatňuje jedna z následujících dominant: orientace na sebeaktualizaci, nebo orientace na sebeobranu (ta je spojena vždy s určitou mírou deformované

interpretace skutečnosti). Rozhodujícím činitelem vnitřního duševního života i jeho vnějších projevů v jednání je jáství ("self"): jáství řídí chování tak, abychom se cítili dobře, abychom se uskutečňovali, nebo bránili své pojetí sebe sama. Přesně formuluje tuto podstatu Rogersovy teorie osoby H.-J. Fisseni (1991, s. 145): "Abychom rozuměli chování osoby, musíme poznat způsob jakým prožívá okolnosti a události; nikoli okolí o sobě, nýbrž jeho kognitivní reprezentace v osobě určuje její chování". A dále říká: "sebeuskutečňování je centrální motiv každého člověka. Vztahuje se k biologickým potřebám, které musí být uspokojovány, k tělesným a sociálním způsobilostem, především ale k vývoji samostatnosti, sebeurčení, sebeúcty". Také sebeobrana je určitým způsobem sebeuskutečňování (udržování sebepojetí), ale bez možnosti rozvoje. Probíhá přitom stále srovnávání toho co jedinec prožívá s jeho sebepojetím: přiklání se k tomu, co poznává jako žádoucí a odvrací se od toho, co pokládá za nežádoucí, resp. za překážku sebeuskutečňování. Principiálně tu jde o proces hodnocení, jehož podstatou jsou emoce, které signalizují co je a co není žádoucí. Důležité je - a to je také cíl psychotherapie - integrovat v sebepojetí i ty zkušenosti, které jsou spojeny s úzkostnými pocity, nebo restrukturovat sebepojetí v souladu s určitými zkušenostmi.

Rozhodujícím aspektem lidského života, nahlíženo psychologicky, je utváření a fungování sebepojetí (obrazu sebe sama, sebehodnocení), které působí jako jakýsi filtr, který je více či méně hustý a způsobuje, že více či méně otevřené či uzavřené sebepojetí vede k více či méně plastickému či rigidnímu duševnímu životu. Jedinec je schopen bez nesnází přijmout různé zkušenosti a odmítá ty, které ohrožují jeho sebepojetí, resp. sebeaktualizaci. Odmítnuté zkušenosti jsou vytěšňovány a vymykají se vědomé kontrole. Žádoucí je zvětšovat otevřenost vůči impulsům a pocitům, což mimo jiné souvisí s jejich symbolizací a kategorizací. Avšak tady, jak již bylo naznačeno, se mohou uplatňovat sebeklamy a hodnotový relativismus.

Kritika Rogersovy teorie se koncentruje na jeho základní koncepty, zejména na jeho pojetí sebeaktualizace, např. že tu jde spíše o proces než o cíl, že "díličí identifikace" ztotožňuje s identifikací vůbec, např. ve formě "jsem mé tělo". Shrnutí celé řady kritických výhrad vůči této teorii podal J. Kollbrunner (1989, s. 455 násl.). Mnohé z těchto výhrad se vztahují i na pojetí sebeaktualizace u A. H. Maslowa, o němž jsme tu již referovali, neboť má mnoho společného s Rogerovským pojetím. Nicméně konkretizace konceptu sebeaktualizace je u různých autorů přece jen různá (Rogers, Maslow, Búhlerová, Bugental). Rogers sám (1973) zdůrazňuje, že koncept sebeaktualizace vyjadřuje spíše vývoj ke stavu nových možností rozvoje osoby, než pevný cíl být nebo stát se někým trvale v určité konkrétní charakteristice. Sporný je ovšem také Rogersův humanistický optimismus, že lidé jsou v podstatě dobří a mají před sebou dobré životní perspektivy. Toto úzké propojení humanistické psychologie s jistým normativismem - ten, zdá se, že je výraznější, než její empirická báze - resp. s etikou, založenou na intelektualisticky pojatém humanismu, z ní mnohdy činí více záležitost esejistickou, než střizlivě vědeckou. Rogersovu empirismu je vytýkáno, že je postaven na "naivním typu fenomenologie" (M.B. Smith 1950, podle C.S. Halla a G. Lindzey 1978), což znamená, že se tu příliš důvěřuje sebepozorování Rogersových "klientů" (pacientů). Sporné je také Rogersovo pojetí funkce nevědomí, které je shodné s Freudovým pojetím jen zčásti. Za velký přínos Rogersovy teorie, což zdůrazňují také Hall a Lindzey, je její důraz na motivační a vůbec zásadní funkci sebepojetí, které znovu obrací pozornost psychologů k problematice jáství.

4. Zhodnocení humanistické psychologie

Humanistická psychologie jako reakce na psychologický naturalismus, mechanicismus a scientismus selhávající ve snaze po hlubším a plnějším pochopení lidské psychiky je kontrapozicí stále ještě převládajícího behaviorismu. Její základna je zejm. ve filozofii existence a její požadavek po humanizaci psychologie, jak již bylo naznačeno, ukazuje spíše na to, co by v psychologii mělo být vykonáno a jakým směrem by měla být orientována společensky a lidsky efektivní psychologie. Paradigma humanistické psychologie však není plně akceptabilní, pokud nedospěje k větší shodě mezi empirismem a intuitivismem, k většímu souladu toho, co je v psychologii pozitivně zjištěno, a toho, co je filozoficky postulováno. Humanistická psychologie nemůže negovat vývoj dosavadní psychologie chování a nemůže jej ani plně nahradit. Poukázala na nutnost nepochybných korekcí a doplnění, ale zásadní rozpory dosavadních psychologií nepřekonala. V tomto smyslu zůstává humanistická psychologie spíše jen příslibem pro další rozvoj psychologie a sjednocování jejích cest, než definitivním vyznačením směru. Psychoanalýza a behaviorismus neznamenaají vědeckou deviaci, ale jen určitou jednostrannost, kterou se humanistická psychologie, nikoli bez problémů a vlastních vnitřních rozporů, snaží překonávat.

Nelze však přehlédnout velký podnět a vklad, které humanistická psychologie přinesla současné psychologii již tím, že poukázala na nutnost studovat lidskou psychiku v kontextu její komplexní existenciální podmíněnosti, na nutnost studovat psychiku člověka jako komplexní životní fenomén a člověka jako aktivně se utvářející bytost. Humanisticko-psychologický model člověka je v tomto smyslu jakýmsi protikladem modelu člověka jako mechanicky fungujícího počítače, ovladatelného zvenčí dosaditelnými programy. V tomto smyslu uvedla humanistická psychologie do vědy o lidské psychice opomíjené pojmy vyjadřující základní a významné intrapsychické fenomény, které jsou současně důležitými činiteli vývoje osobnosti. Patří mezi ně i klíčový pojem seberealizace, i když nebyl dosud uspokojivým způsobem vymezen tak, aby jeho funkce byly empiricky evidentní. Dosavadní vývoj humanistické psychologie je spíše obdobím pozoruhodných podnětů, než nepochybných poznatků, ale je velkým příslibem pro budoucnost psychologie.

Literatura:

- Bugental, J.F.T.: Challenges of humanistic psychology. New York 1967
- Bugental, J.F.T.: The search of authenticity: an existencial analytic approach to psychotherapy. New York 1965
- Bühler, Ch., Allen, M.: Einführung in die humanistische Psychologie, Frankfurt am Main - Berlin - Wien 1983
- Bühler, Ch.: Humanistische Psychologie. In: Arnold W., Eysenck H.J., Meili R. (vyd.): Lexikon der Psychologie, sv. 2, 3. vyd. Freiburg/Br. - Basel - Wien 1987, s. 915-917
- Cohen, J.: Humanistic Psychology, London 1957
- Fisseni, H.-J.: Persönlichkeitspsychologie, 2. vyd. Göttingen-Toronto-Zürich 1991
- Goldstein, K.: The organism: a holistic approach to biology derived from pathological data in man, New York 1939
- Hall, C.S., Lindzey, G.: Theories of personality, 2. vyd. New York - London - Sydney - Toronto 1970 (kap. Organismic theory, s. 298-337)
- Huizinga, G.: Maslow's need hierarchy in the work situation, Groningen 1970

- Hart, J.T., Tomlinson, T.M. (vyd.): New directions in client-centered therapy, New York - Atlanta - Dallas - Palo Alto 1970
- Hung-Min, Chiang, Maslow, A.H. (vyd.): The healthy personality, 2. vyd. New York 1977
- Jankowski, K. (vyd.): Przelom w psychologii, Warszawa 1978
- Koestler, A.: Die Armut der Psychologie: zwischen Couch und Skinner-Box und andere Schriften, Frankfurt am Main 1989
- Kollbrunner, J.: Das Buch der humanistischen Psychologie, Frankfurt am Main 1989
- Madsen, K.B.: Humanistic psychology and the philosophy of science, in Journal of Humanistic Psychology, 11/1971
- Maslow, A.H.: Motivation and personality, New York - Evanston - London 1954 (přepř. rozš. vyd. 1970 tamtéž)
- Maslow, A.H.: Towards a humanistic psychology, in Review of General Semantics 13/1956
- Maslow, A.H.: Toward a psychology of being, New York 1968
- May, R.: Love and will, New York 1969
- Newill, D.D.: Humanistic psychology, New York 1977
- Paskiewicz, E.: Struktura teorii psychologicznych: behaviorizm, psychoanaliza, psychologia humanistyczna, Warszawa 1983
- Quitmann, H.: Humanistische Psychologie, 2. vyd. Göttingen - Toronto - Zürich 1991
- Rogers, C.R.: Toward a science of a person, in Journal of Humanistic Psychology 2/1963
- Rogers, C.R.: On becoming a person, Boston 1961

TRANSPERSONÁLNÍ PSYCHOLOGIE

1. Podmínky vzniku transpersonální psychologie

Vznik transpersonální psychologie navazuje přímo na vývoj humanistické psychologie. Svědčí o tom výroky jejího hlavního představitele A.H. Maslowa (1968 a jinde), který prohlásil, že je již připravena další cesta v psychologii, tzv. "čtvrtá psychologie", která je "nadpersonální" a "transhumánní". Připomeňme si, že předchozími třemi "cestami" v psychologii byly (podle Maslowa): psychoanalýza, behaviorismus a humanistická psychologie. Transpersonální psychologie vznikla vlastně z diskusí mezi humanisticky orientovanými psychology, zejména mezi A.H. Maslowem, A.J. Sutichem, J. Fadimanem, psychiatry V. Franklem, St. Grofem a dalšími odborníky, mezi nimiž byli i významní fyzikové F. Capra a D. Bohm. Za vznik se pokládá rok 1968, kdy tyto diskuse vyvrcholily. V následujícím roce začal vycházet časopis *Journal of Transpersonal Psychology* za vedení A. Suticha. V utváření a vystoupení tohoto nového směru v psychologii, který zvýraznil revoluci provedenou v psychologii humanisticky orientovanými psychology, se uplatnila řada dalších vlivů, které souvisely s objevováním nových zkušeností, které byly souhrnně označovány za "mystické zážitky" nebo za rozšířené vědomí. Tyto, také tzv. "transpersonální zážitky" objevovalo jednak psychedelické hnutí (Th. Leary, R. Alpert) a jednak byly objevovány s přílivem zájmu o esoterní systémy, zejména východní - oba tyto vlivy, psychedelické hnutí a zájem o esoterní systémy spolu úzce souvisely (v psychedelických sezeních se četly a meditovaly různé esoterní spisy, jako např. Tibetská kniha mrtvých, a esoterní doktríny dávaly psychedelickým zážitkům specifický transcendentální obsah). Vlna "ex oriente lux" charakteristicky se objevující vždy v období vrcholící krize "západního vědomí" a západního systému hodnot, s sebou přinesla velký zájem o esoterní systémy, ale i okultismus, sblížování přírodních věd s esoterními systémy a vyvrcholila posléze v hnutí "New Age" usilující o spiritualizaci věd a života. V tomto objevování, či lépe řečeno, znovuobjevování, duchovní dimenze života se nepochybně projeví i důsledky z krize fyziky na konci dvacátých let našeho století: kartesiánsko-newtonovský obraz světa byl zpochybněn stejně tak jako stará rigorózní pravidla a předpoklady vědecké objektivity. Fyzik F. Capra (1982)¹⁾ napsal kapitolu o "newtonovské psychologii", v níž napadá mechanistické pojetí lidské psychiky, jmenovitě behaviorismus, ale i fyzikalistické aspekty psychoanalýzy. V dalším textu pak, opíraje se zejména o inspirativní vliv G. Batesona a esalenské školy vůbec, sleduje postupné pronikání spiritualismu do přírodních věd, vyslovuje souhlas s nutností obohatit vědecké poznání o poznatky esoterních systémů a za "bod obratu" západního myšlení pokládá právě tyto zásnuby věd a esoterních systémů.

Transpersonální psychologie vznikla tedy se znovuobjevením skrytých dimenzí lidského vědomí, resp. se znovuobjevením tzv. rozšířeného vědomí. Její představitelé se rádi odvolávají na výrok W. Jamese, nejvýznamnějšího amerického psychologa z přelomu tohoto a minulého století, který prohlásil, že: "naše normální bdělé vědomí - nazýváme je racionální vědomí - je jen zvláštní druh vědomí" a který tak vyslovil přesvědčení, že existují různé formy vědomí, lišící se podstatně od té, kterou pokládáme za jediné možnou. "I nejméně mystická duše musí být už přesvědčena o tom, že jsou mystické chvíle jakožto stavy vědomí docela zvláštní a že působí hlubokým dojmem na ty, kdož je mají".²⁾ Na formování transpersonální psychologie se,

¹⁾ Capra F.: *The turning point: science, society and the rising culture*, New York 1982

²⁾ James W.: *Druhy náboženské zkušenosti*, Praha 1930, s. 237

vedle již uvedených vlivů, podílel ovšem i vliv soudobé parapsychologie a lze říci, že oba tyto obory v jistých oblastech zkoumání spolu splývají. Fakt rozšířeného vědomí posléze potvrdily i zkušenosti několika astronautů z jejich kosmických letů (M. Collins, E. Mitchell 1972) a objevil se pojem "kosmické vědomí" (R.M. Bucke 1969). Zpočátku nebyla transpersonální psychologie ostřeji oddělena od humanistické psychologie, neboť v jejím jakémsi programovém prohlášení, které formuloval A.J. Sutich v prvním čísle časopisu *Journal of Transpersonal Psychology* (1969), se má transpersonální psychologie zabývat těmi lidskými psychickými způsobilostmi, které jsou opomíjeny jak psychoanalýzou, tak i behaviorismem, ale které, jak naznačuje výčet některých z nich (např. Maslowovy "metapotřeby" či "B-hodnoty" a další), jsou také předmětem zájmu humanistické psychologie. V současnosti toto propojení transpersonální psychologie na jedné straně s humanistickou psychologií a na druhé s parapsychologií dosud trvá a bude patrně i v budoucnosti zachováno.

2. Předmět transpersonální psychologie

Jak již bylo naznačeno, transpersonální psychologie se zabývá jevem tzv. rozšířeného vědomí, který vystupuje ve formách různých "mystických zkušeností", "zážitků transcendence", jako "vystupňované vnímání" atd. V jakém smyslu však jsou tyto jevy spojeny s termínem transpersonální, jímž je tento nový druh psychologie vymezován? Zdá se, že to nejlépe vyjádřil St. Grof (in R.N. Walsh a F. Vaughan 1988, s. 109 n.), který podal také jejich velmi přehledné třídění. Podle Grofa společným jmenovatelem "transpersonálních zkušeností" je "pocit rozšířeného vědomí za navykklé hranice já a za prostor a čas", tzn. že tu jde o nekonvenční zážitky, v nichž je jakoby překročen rámec toho, co nazýváme "objektivní realita", a to ve dvojím směru: ve směru empiricky chápáného zážitku já a ve směru empiricky chápáného časo-prostoru. Jde tu tedy o jakousi zážitkovou transcendenci, a proto se také někdy hovoří o "esoterní" nebo "transcendentální" psychologii jako o oboru, který se tímto rozšířeným vědomím zabývá. Spisovatel A. Huxley (1954)¹⁾ charakterizuje tyto zážitky takto: být vržen za hranice obvyklého vnímání je neocenitelným zážitkem pro každého člověka, zejména intelektuála; rozšiřuje zkušenost za kulturně zúžené horizonty očekávání. Stavy rozšířeného vědomí mohou být vyvolány užitím určitých drog (např. meskalinu), nebo určitých metod, které byly převzaty z jógy, sufismu, šamanismu a dalších esoterních systémů, z nichž každý má svou "esoterní psychologii", zahrnující, mimo jiné, metody či techniky rozšiřování vědomí. Grof klasifikuje transpersonální zkušenosti takto:

I. Rozšíření prostoru zkušenosti uvnitř vztažného rámce "objektivní skutečnosti":

A. Časové rozšíření vědomí: 1. embryonální a foetální zkušenosti, 2. zkušenosti předků, 3. kolektivní a rasové zkušenosti, 4. fylogenetické nebo evoluční zkušenosti, 5. zkušenosti dřívějších inkarnací, 6. prekognice, jasnozření, jasnoslyšení a "cestování v čase".

B. Prostorové rozšíření vědomí: 1. transcendování ega v mezilidských vztazích a zážitek "jednoty ve dvojnosti", 2. identifikace s jinými lidmi, 3. skupinová identifikace a skupinové vědomí, 4. identifikace se zvířaty, 5. identifikace s rostlinami, 6. jednota s životem a veškerým stvořením, 7. vědomí neorganické hmoty, 8. planetární vědomí, 9. mimoplanetární vědomí, 10. "out-of-body" zkušenosti, jasnozření a jasnoslyšení při těchto cestách, "cesty v prostoru", telepatie.

C. Prostorové zhuštění vědomí: 1. vědomí orgánu, tkáně, buňky.

¹⁾ Huxley A.: *The doors of perception*, New York 1954

II. Rozšíření prostoru vědomí za vztažný rámec "objektivní skutečnosti":

1. spiritistické a mediální zkušenosti, 2. zkušenosti ze setkání s nad-lidskými spirituálními bytostmi,
3. zkušenosti z jiných vesmírů a setkání s jejich obyvateli, 4. archetypické zkušenosti a "komplexní mytologické sekvence", 5. zkušenosti ze setkání s různými božstvy, 6. intuitivní chápání univerzálních symbolů, 7. aktivizování čaker a vzbuzení "hadí síly" (kundalini), 8. zážitek kosmického vědomí, 9. "zážitek suprakosmického a metakosmického prázdna".

K této klasifikaci je třeba poznamenat, že tu jde o kategorizaci komunikovaných zážitků (zkušeností), v níž se abstrahuje od ontologického pozadí těchto zážitků: hovoří-li se např. o zkušenostech ze setkání s mimolidskými bytostmi, ponechává se stranou otázka možnosti jejich "skutečné" existence.

Z uvedeného je tedy patrné, že se transpersonální psychologie zabývá transpersonálními zkušenostmi, resp. transpersonálními formami vědomí, přičemž transpersonální zde znamená "empiricky daný rámec zkušenosti překračující", resp. v užším smyslu, tu jde o zážitky překračující rámec empiricky určeného vědomí já. Je to ovšem vymezení značně zjednodušené, protože fakticky tu nejde jen o stavy, resp. úroveň vědomí, nýbrž také o vnitřní dispozice, které je podmiňují. Nicméně termín rozšířeného vědomí je již tak zafixován jako definiens transpersonální psychologie, že jej zde, s poukazem na jeho neúplnost respektujeme. W. Arnold (1978, s. 2349) hovoří o transpersonální psychologii jako o oné oblasti psychologie, která pojetím svého předmětu překračuje "konstituční oblast těla" a zahrnuje oblasti duše a ducha, ale blíže tyto oblasti nevymezuje. Zpočátku se za rozšířené vědomí pokládaly "psychedelické zkušenosti", které představitelé psychedelického hnutí T. Leary, R. Metzner a R. Alpert (1975, s. 13) vymezují neurčitě jako "cesty do nových oblastí vědomí", přičemž, jak dále uvádějí, rozsah a obsah těchto zkušeností jsou bez hranic a "jejich charakteristické znaky překračují slovy uchopitelné pojmy, dimenze prostoru a času, jakož i já a identitu". Droga sama nevyvolává "transcendentální zážitky", zdůrazňují dále, působí jen jako "chemický klíč" tím, že "otevívá duchovní vědomí" a "osvobozuje nervový systém od jeho obvyklých modelů a struktur": povaha transcendentálního zážitku závisí na "setting", tj. na osobnostní struktuře jedince a na jeho přípravě, nestačí spolknout drogu a čekat, je třeba určitého duchovního vyladění. Leary a jeho spolupracovníci používali "tibetský model", který umožňuje rozšíření vědomí na úroveň, která je označována jako "osvobození" nebo "osvícení" apod. Hlavním prostředkem byla četba a meditace Tibetské knihy mrtvých (Bardo Thedol): teprve v psychedelickém stavu se vyjasňuje její transcendentní obsah, který není postižitelný studiem této knihy v bdělém stavu. A.W. Watts (1972) a další pak se pokusili o popis některých forem a obsahů rozšířeného vědomí. "Mystický zážitek, ať už navozený chemikáliemi nebo jinými prostředky, umožňuje jedinci být otevřen senzibilní organické skutečnosti tak zvláštním způsobem, že ego je nahlíženo jako průhledná abstrakce, jíž vlastně je. Na jeho místě se objevuje (zvláště v posledních fázích drogového zážitku) silný pocit jednotného bytí s druhým ..." (Watts 1972, s. 106). V další fázi, kdy došlo k užšímu sblížení s "esoterními psychologickými systémy", např. jógy, zen-buddhismu, ale i klasického okultismu a dalšími, ustupují drogy jako prostředky navozování rozšířeného vědomí do pozadí a nastupují různé meditativní a jiné techniky, resp. meditace ve spojení s takovými technikami a škála transcendentálních zážitků se rozšiřuje. Fenomen rozšířeného vědomí se v myšlení řady vědců z různých oborů fixuje jako evidentní fakt a etabluje se nový vědní obor, transpersonální psychologie. Nicméně její předmět je vymezován dosud jen velmi obecně, dochází k ještě většímu prolínání s esoterními psychologickými systémy.

Ch. T. Tart (1978) v předmluvě k reprezentativnímu dílu o transpersonálních psychologiích, které redigoval, nepodává sám žádné přesnější vymezení předmětu transpersonální psychologie a spokojuje se jen s její velmi všeobecnou charakteristikou, kterou podal A.J. Sutich (1979). Předmětné dílo pak charakterizuje jako "pokus o přemostění mezery mezi ortodoxní psychologií západního světa řadou transpersonálních psychologií". Obsahem tohoto díla je pak pokus analyzovat a s doktrínami "ortodoxní" psychologie konfrontovat několik systémů "esoterních psychologií" (zen buddhismu, buddhismu, jógy, Gurdjeffova systému, sufismu, křesťanské mystiky a "západní magie"). Transpersonální psychologie se pokládá v podstatě za psychologii spirituálních zážitků, za psychologii vyšších forem duchovního života člověka, které ortodoxní psychologie ignorovala, nebo prohlašovala za patologické jevy (jako např. zkušenosti mystiků). Z nezájmu akademické psychologie o duchovní život člověka, resp. z jeho redukce na patologické projevy, vyplývá podle Tarta "agonie naší doby", která je z velké části důsledkem "spirituálního vakua"; "Naše kultura a naše psychologie potlačily spirituální povahu člověka, ale musely za pokus o toto potlačení zaplatit obrovskou cenu", výše zmíněnou. Transpersonální psychologie však nemá nahradit akademickou psychologii, uvádí dále Tart, má být pouze koexistentní této psychologii v tom smyslu, že zkoumá to, co akademická psychologie zanedbala, a snaží se tak překonat výše uvedenou mezeru. Nicméně problém, jak uvidíme ještě dále, je složitější. Současná psychologie, to je řada psychologických směrů s mnoha protikladnými koncepty a teoriemi, které se neshodují ani v základních aspektech vědeckého přístupu. Transpersonální psychologie zavádí nové téma, rozšířené vědomí, ale rozpory současné psychologie ještě více prohlubuje.

Pojem transpersonální zavedl místo pojmu spirituální R. Assagioli (1910), když ve své lékařské disertaci poukázal na to, že Freudovu konceptu podvědomí chybí koncept "nadvědomí". Pojem transpersonální pak zavedl ve své knize *The act of will* (New York 1973). Pojem nadvědomí je však ještě staršího data, avšak nebyl používán v psychologii, i když se tam někdy pojednávalo o různých druzích extáze. Jeden z mála známých předchůdců transpersonální psychologie, H. Mandel (1935) se však ve své "metapsychologii" pokusil o konceptualizaci nadvědomí, a to v rámci filozofického transcendentalismu. Pojem nadvědomí ztotožňuje významově dokonce s pojmem rozšířené vědomí či "stavy nadnormálního vědomí". Rozlišil různé druhy nadvědomí, např. "orgiastické", "asketické", "narkotické" nadvědomí a popsal různé somatogenní a psychogenní abnormality vědomí, které vystupují jednak ve směru zúžení a jednak rozšíření vědomí. Podle Mandela např. stav "samadhi", spojený s meditační jógou, odpovídá určitému systému myšlení (sâmkhya) a vědomí tu není "odbouráváno", nýbrž "vybudováno" na základě ztotožňování se s metafyzickým objektem, jehož předpokladem je "uklidnění vědomí" (citta prasâdana). Rozlišuje, mimo jiné, koncentrativně-meditativní typ nadvědomí-samadhi a zklidňující kvietistický typ, nirodha. Podle Mandela "dogmatika nadvědomí" poukazuje k metafyzickému, k víře v metafyzické a ke konceptualizaci v rámci "psychologicko-vitalistického panteismu." Koncept rozšířeného vědomí, jímž je definován předmět transpersonální psychologie, je nepochybně fenomenálně evidentní, ale jeho vymezení je velmi obtížné, a to tím spíše, že i vymezení pojmu vědomí je obtížné.

3. Koncept rozšířeného vědomí

Pojem rozšířeného vědomí je tedy definiens transpersonální psychologie a v tomto smyslu tvoří i osu jejího systému: vše, čím se transpersonální psychologie zabývá, směřuje k tomuto jejímu ústřednímu konceptu.

Pochopení tohoto konceptu rozšířeného vědomí, jeho vědeckého, ale i epistemologického smyslu usnadňuje teze, v níž je zobecněno dosavadní poznání akademické psychologie: "Nezávisle na tom, jaké

řešení se preferuje pro problém vztahu duše a těla, zda monistické nebo dualistické, zůstává obraz světa, který vyvstává z vnímání, přece jen konstrukcí. Jsme jen vnímaví pro zcela určité konstelace podnětů, což znamená, že náš, na smyslovém pojetí spočívající úsudek o světě je automatický předpoklad. To, co můžeme o světě zakoušet, je jen to, co na základě našich přírodě přizpůsobených kategorií do světa vkládáme. To, co se nám jeví jako realita, je námi samými podmíněná konstrukce reality. Nám dané podmínky naší smyslové zkušenosti - a to platí pro všechny naše smysly - definují pevné hranice našeho vnímání. To, co zakoušíme jako skutečnost, je jen skutečnost člověka" (E. Pöppel 1987, s. 146 n.). Jinak řečeno, to, co označujeme jako "skutečnost", má jen velmi relativní význam stejně tak jako to, co označujeme jako "normální vědomí". Pak je ovšem i problematické jak "objektivní" je pojetí "objektivního". Existují různé vývojové teorie vědomí, které většinou poukazují na jeho genetické souvislosti se způsobem bytí a na to, že vědomí je určitým produktem evoluce, resp. lidské praxe a že je to v podstatě verbalizovaná zkušenost, jejíž hranice jsou dány způsobem života. Tento základní fakt potom ovšem nevylučuje, že mohou existovat i jiné formy a obsahy vědomí vyjadřující zážitky jiných "skutečností". Konvenční rovnici skutečnost = zkušenost lze pak postavit další meta-skutečnost = meta-zkušenost, vedle empirického lze pak postavit transempirické, které je ovšem jen zvláštním, nekonvenčním případem empirického. V esoterních psychologických systémech je kromě toho zdůrazněno, že ve vyšších formách vědomí vystupuje také nová relace mezi tím, co označujeme za vědomí a za hmotu, totiž, že vědomí je aktivním činitelem hmotných změn, a to nikoli jen na úrovni fyziologické, nýbrž i hrubě fyzikální (psychokinese).

Nezávisle na vlivu esoterních psychologií se pokoušejí i někteří současní neurofyziologové, zejména J.C. Eccles (1953, 1977 a jinde), prokazovat rozhodující a řídící funkci "ducha" (duchovního činitele) v činnosti psychofyzického subjektu (člověka). G. Bateson (1979) prohlásil, že přírodní a společenské dění je nemyslitelné bez postulátu duchovního činitele, kterého nazývá termínem "Mind".¹⁾ Přírodověda tuto účelnou organizaci dění nazývá stydlivě "samoregulací", resp. "seberegulací". Mimo vědomí sebe sama (svého těla a své sociální jedinečnosti a psychické identity) a vědomí vnějšího materiálního světa a světa kultury lze tedy předpokládat možnost dalších forem a obsahů vědomí, v nichž mimo jiné, mizí znaky pro "empirické" vědomí tak charakteristické, jako je dualita subjekt-objekt a další. V esoterních systémech buddhismu, zen-buddhismu, taoismu a dalších vystupuje zcela specifické pojetí skutečnosti, blízké pojetí středověkých křesťanských mystiků, v nichž je tato skutečnost postavena do protikladu k iluzivní "skutečnosti" konvenčně pojatého vědomí. "Zakoušej iluzorní charakter všeho dualisticko-symbolického poznání a probuď se tím pro skutečný svět. Tento skutečný svět nemá protiklad a tak nemůže být definován nebo pojat, neboť všechny symboly, které by k tomu byly nutné, získávají svůj smysl jen ze vztahu ke svému protikladu. Tak je skutečný svět nazýván prázdnem nebo shůňatým nebo agnoia - a to znamená, že všechny výpovědi nebo myšlenky o skutečnosti jsou prázdné a nicotné ... Skutečnost není představitelná, ale přece jen zakusitelná Zakoušení skutečnosti tak znamená, že skutečnost a její vnímání jsou jedno a totéž" (K. Wilber 1987, s. 86). Citovaný autor, jeden z předních teoretiků transpersonální psychologie, vyjadřuje touto formulací gnoseologickou pozici orientálních esoterních systémů, která je také základním axiomem transpersonální psychologie, byť nikoli tak ostře postaveným: v rozšířeném vědomí se vykazuje trans-empirická skutečnost ve formě konvenčních symbolů, tj. především ve formě konvenční jazykové komunikace obtížně a neúplně sdělitelná. Základním problémem

¹⁾ V německých překladech Batesonových spisů se tento termín "Mind" (mysl) překládá termínem "duch" (Geist)

nyní je, zda toto rozšířené vědomí je či není patologickým stavem mysli; v každém případě je stavem abnormním. V tomto smyslu pak transpersonální psychologie rozlišuje několik druhů, resp. stupňů vědomí a nadvědomí (rozšířeného vědomí).

Podle R.A. Walshe, D. Elgina, F. Vaughana a K. Wilbera (in Walsh a Vaughan 1988, s. 39) podávají tradiční esoterní (spirituální) psychologie o vědomí následující podstatné výpovědi: 1. stav našeho normálního vědomí je daleko pod úrovní funkčního optima; 2. existuje řada "vyšších" stavů vědomí, které vyjadřují "pravý" stav lidského ducha; 3. tyto stavy lze navodit školením v určitých technikách jejich navozování; 4. řečové zprostředkování těchto stavů je nutně omezeno, tzn. jsou slovy jen omezeně sdělitelné. Uvedení autorů citují Tartův výrok, že stav našeho normálního vědomí je samsarický, tj. iluzivní, tj. neodráží skutečnost, nýbrž jen určitý model skutečnosti daný lidskými kognitivními dispozicemi.

Co tvoří obsah rozšířeného vědomí, je sdělitelné obvykle jen v případech, kdy je vyvoláváno použitím drog. A.W. Watts (1972) popisuje své zážitky jako transformaci předmětného vnímání v kaleidoskop barev a tvarů, s nímž jako by bylo spojeno jakési slovy nesdělitelné nahlížení podstat, v němž je jakoby rozpuštěn i pocit vlastního já. G. Ammon (1986, s. 187) popisuje zážitek rozšířeného vědomí, který byl vyvolán užitím peyotlu při ceremonii, kterou pořádal National American Church, a soudí, že existuje asi pět faktorů, které ovlivňují zážitky vyvolané halucinogenními drogami: fyzické okolí, skupinová dynamika situace, dávkování drogy, osobní životní historie, osobní postoj před situací. Více než peyotlový rituál působí meditace a "sociálně energetický" vliv skupiny (což je Ammonův specifický pojem pro psychosociální vliv skupinové činnosti). Peyotlové hnutí, sdružující asi 400 indiánských kmenů, představuje, podle Ammona, "největší sílu hnutí za občanská práva Rudého muže" v USA, ale ceremonie sama slouží i k léčení nemocí. To lze však vysvětlit vlivem sugesce. Peyotl má určité standardní účinky, např. barevné vize, které jsou vyvolávány alkaloidem mekskalinem, který vyvolává také estetické zážitky, svalové uvolnění, ztrátu smyslu pro čas a pocit přítomnosti v jiném světě (N. Mumey 1951). Ceremonii popsal již W. La Barre (1938), mexičtí Indiáni používají peyotlu již celá staletí a vytvořili "peyotlové náboženství". Ammon (1986, s. 211) uvádí, že učinil při těchto příležitostech zkušenost, že esteticko-morální pocity, jako pocit dobra se v jeho vizích materializovaly a že abstraktní koncept, jako je čas, dostal konkrétní tvar, jmenovitě např. poštovního lístku zobrazujícího minulost, který jako by se vynořoval z velké dálky z prostoru. Poukazuje dále na to, že již legenda o peyotlu, tradovaná u jistého indiánského kmene, v níž vystupuje téma sestupu do jámy, vypráví vlastně o přístupu k Matce, tj. poukazuje na "přístup k archaickým způsobům bytí a pocitů"; sám kult pak reprezentuje reprodukci situace "počátků vývoje já". Spatřuje v tom možnosti experimentálního přístupu k psychoanalytickému zkoumání já a nabídku terapeutického využití.

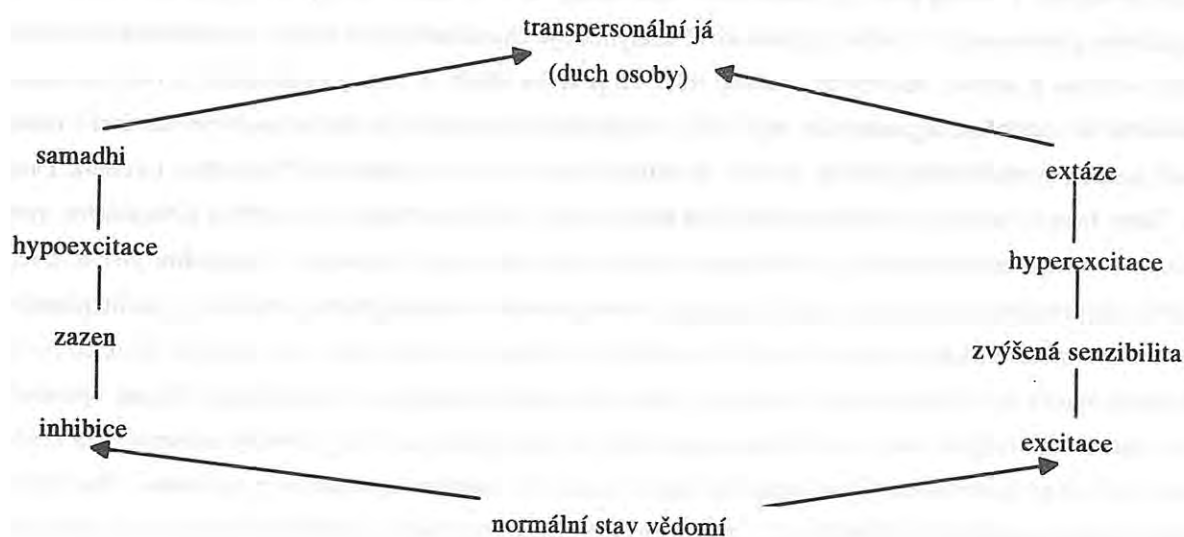
Avšak existují také metody navozování rozšířeného vědomí bez použití drog, které tak vylučují interpretovat dosažené stavy jen jako přímé důsledky intoxikace drogou. Jsou to např. transcendentální meditace, aktivace určitých energetických center lidského těla (čaker) a další. Buddhismus rozlišuje osm druhů vědomí:¹⁾ prvních šest reprezentují různé modalities vnímání (vidění, slyšení atd.) a konvenční způsoby myšlení; dalším druhem vědomí je duch (manas), který má dva aspekty, nižší, zaměřený na smyslový svět a vyšší, intuici; osmým druhem je univerzální vědomí (alaya-vijnana). O zen-buddhistických fenomenech soudí Ammon toto: "zazen a satori jsou psychické a spirituální procesy, které se dějí na různých stupních nevědomí"

¹⁾ Více o tom viz Frýba M., *Abhidhamma. Základy meditativní psychoterapie a psychohygieny*. Praha Stratos 1991.

(Ammon 1986, s. 248). Zde se tedy rozlišují zážitky spojené s nevědomím od zážitků spojených s nadvědomím, což jiní představitelé transpersonální psychologie nečiní. J. Houston a R.E.L. Masters (1967) na základě experimentů s LSD a peyotlem rozlišili čtyři vrstvy nevědomí: pocitovou, vzpomínkově-analytickou, symbolickou a integrální. S. Grof (1976) rozlišuje ve své práci o topografii nevědomí, perinatální, biografické a transpersonální vědomí. Vzniká nyní otázka, zda stavy označované jako rozšířené vědomí jsou endogenní, tj. vystupují jako důsledky aktivace různých vrstev nevědomí (např. také tzv. "kolektivního nevědomí" C.G. Junga), nebo to jsou stavy zčásti evokované vnější realitou, zachycující její trans-empirické spektrum, resp. zda některé z těchto stavů jsou endo- a jiné exogenní. Přesněji položená otázka by zněla, které z těchto stavů jsou primárně endo- a které primárně exogenní, neboť v navozování stavů rozšířeného vědomí se vždy uplatňuje určitá interdependence vnitřní a vnější stimulace. Vraťme se k Houstonovým a Mastersovým (1967) vrstvám nevědomí: 1. vrstva pocitů je charakterizována obrazy zářících barev, obrazy, které jsou srovnatelné s eidetickými představami; 2. vrstva vzpomínkově-analytická je charakterizována obrazy zapomenutých potlačovaných událostí z dětství, smísených s vizemi toho, co je třeba učinit; 3. vrstva symbolická je tvořena obrazy převážně historického, legendárního, mýtického, rituálního a archetypického druhu (prožívání iniciací a rituálních praktik, symbolických dramát, stránky vlastního života se zjevují v postavách Promethea, Lucifera, Fausta, Dona Juana ("zdá se, že lidská povaha užívá rituály a rity, jichž prostřednictvím prožívá sebeočistění, symbolickou smrt a znovuzrození"), prostředkem aktivace této vrstvy jsou narkotika; 4. integrální vrstva: k této úrovni dospívá jen asi 1/5 osob a tvoří ji směs myšlenek, obrazů a tělových pocitů, vrcholící v pocitu přeměny sebe sama, náboženského osvícení a možná mystického spojení ("pokusná osoba zde prožívá něco, co je pro ni konfrontací s prazákadem bytí, s bohem"). Podle této charakteristiky by však rozšířené vědomí vycházelo ze stimulace hlubokých vrstev nevědomí a znamenalo by znovuprožívání fylogeneticky zafixovaných zkušeností, archetypů; nadvědomí by zde bylo v podstatě obsaženo v osobním a kolektivním nevědomí. Nicméně se zřejmě druhy rozšířeného vědomí tímto vztahem nevyčerpávají: základem indické metafyziky je duševní sebereflexe a tato zná zážitek já jako čisté transcendence mimo subjekt a objekt, já jako "čisté beztvaré věčné vědomí" (nitya suddha purusha). Třetí centrum transpersonální energie bytí ("Hadí síly"), manipura, je údajně spojeno s psychosférou, vrstvou atmosféry, nabitou vibracemi psychických zážitků (astrál západního okultismu), jako je např. fascinace mocí a dochází tu pak k jakési absorpci proudící psychické energie člověkem, který je cele koncentrován na moc a cítí se být všemocným nástrojem osudu (H. Chaudhuri in Tart 1978). Podle těchto názorů je psychika chápána spíše jako bio-fyzické pole, individuální psychika pak tvoří otevřenou entitu ponořenou v tomto poli. Toto pojetí se přibližuje teorii "morfogenetických polí" R. Sheldrakea, podle níž toto pole představuje něco jako paměť druhu, na níž participuje každý příslušník toho kterého druhu. Sheldrake sám ilustruje svou teorii morfogenetického pole - existuje ovšem množství morfogenetických polí - tímto příkladem: jestliže zvířata určitého druhu v nějaké části světa jsou nucena naučit se něco nového, pak všude na světě se týž druh zvířat rychleji naučí téže věci.¹⁾ Takové a jiné hypotézy mohou být pro transpersonální psychologii podnětem pro přezkoumání platnosti některých esoterických idejí, jako je výše uvedená idea "psychosféry". Spolehlivé prokázání existence morfogenetického pole, "psychosféry" či astrálu by mělo velký, neli rozhodující význam pro chápání většiny fenomenů rozšířeného vědomí. V transpersonální psychologii se prosazuje - nikoli bez určitého odporu - pokus o nové kosmologické paradigma, které zahrnuje i určité mode-

¹⁾ Sheldrake R.: *Die Theorie der morphogenetischen Felder*, in Kakuska R. (vyd): *Andere Wirklichkeiten*; München 1984, s. 121

ly činnosti mozku, fenoménů rozšířeného vědomí a další psychické a parapsychické jevy a které se snaží podat jejich jednotný výklad. Je to tzv. holografický obraz světa, který vytvořil fyzik D. Bohm (1950) a který na činnost mozku a psychické jevy rozšířil neurofyzikolog K.H. Pribram (1971). Hologram je systém optických informací, v němž každá jeho část obsahuje celý obraz, tj. celek je obsažen v každé jeho části: "Mozek je hologram, který vnímá holografické universum a podílí se na něm" (M. Fergusonová). To odpovídá plně esoterickým pojetím, že "celý svět je v člověku" (Paracelsus), resp. známé Aristotelově tezi, že "duše je svým způsobem vším". Takové pojetí eliminuje výše uvedené spory o endo- nebo exogenní dominanci rozšířeného vědomí, neboť pak platí, že to, co se v něm manifestuje, je obsaženo jak v duši jedince, tak i v duši světa. Tuto jednotu jedince a vesmíru znovu hlásá E. Jantsch (1988)¹⁾, který také podává, podle R. Fischera (1975/76) přehled základních rozdílů východního a západního pojetí rozšířeného vědomí v grafu tzv. "jeviště vědomí":

Graf 1 Rozšířené vědomí: rozdíly východního a západního pojetí

K rozšířenému vědomí, podle Jantsche (resp. Fischera) vede jak extáze (západní cesta), tak i meditace (východní cesta) - to je ovšem jen velmi zjednodušená charakteristika - je to cesta od vědomí já (Ich) k transpersonálnímu já (Selbst). Západní cesta je založena na kontinuu vnímání-halucinace-hyperexcitace; východní cesta pak na kontinuu vnímání-meditace-hypoexcitace. Proti užití termínu halucinace by ovšem pravověrní transpersonální psychologové protestovali.

Z uvedeného je patrné, že transpersonální psychologie, resp. její pojetí rozšířeného vědomí je založeno na určitém propojení vědy a mystiky. K.R. Pelletier (1982, s. 17 n.) charakterizuje vědu jako logickou, racionální a induktivní a mysticismus jako intuitivní, celostní a deduktivní a soudí, že předpoklady pro syntézu obojího jsou dány následujícími fakty: 1. teorií, podle níž jsou oběma mozkovým hemisférám přiřazovány dvě odlišné formy vědomí, logicko-racionální a intuitivně-celostní; 2. důkazy o volní kontrole autonomního rezervního systému pomocí technik "bio-feedback"; 3. objevem koncepčních podobností mezi kvantovou fyzikou a buddhismem; 4. užitím meditativních technik pro léčení tělesných nemocí; 5. fenomenem

¹⁾ Jantsch E.: *Die Selbstorganisation des Universums: Vom Urknall zum menschlichen Geist*, 4. vyd. München 1988, s. 392 n.

zážitku transcendentálních stavů mysli u astronautů 20. století, které jsou popsány ve starých náboženských textech; 6. zkoumáním humanistických indiánských tradic, které prováděli C. Castaneda a D. Boyd; 7. stanovením hranic vědeckého výzkumu, které podal A.M. Young ve své knize *The Reflexive Universe* a Th. Kuhn ve své knize o struktuře vědeckých revolucí. Pelletier soudí, že jen povrchní pohled vede k přesvědčení, že věda a mystika nejsou slučitelné. Stejný názor vyslovil F. Capra a další. K tomu je třeba pouze poznamenat, že K.R. Pelletier je profesorem psychiatrie univerzity v San Francisku, ředitelem centra pro psychosomatickou medicínu atd., nikoli publicistou z řady těch, kteří popularizují zasnubky vědy a mystiky v rámci hnutí New Age často velmi zjednodušujícím způsobem.

V současných učebnicích psychologie se uvádí výraz "změněné stavy vědomí", který zahrnuje takové jevy, jako jsou delirantní stavy, blouznění v horečce, ale také sny a změny vyvolané hypnózou a užitím drog. To je třeba odlišit od pojmu rozšířené vědomí, tím spíše, že za změněné stavy vědomí jsou pokládány i různé stavy meditace, ale i stavy vyvolané užitím drog, které jsou někdy pokládány již za stavy rozšířeného vědomí. Je to, mimo jiné již naznačený problém, zda rozšířené vědomí ve smyslu transpersonální psychologie není přece jen druhem změněného stavu vědomí ve smyslu stavů extrémní excitace a inhibice či ve smyslu psychopatologickém. V jistém smyslu vědomí rozšířené za hranice empiricky dané skutečnosti zahrnuje i projevy fantazie. To je dále komplikováno neurčitým vymezením pojmu vědomí a relativistickým pojetím toho, co označujeme jako skutečnost. Transpersonální psychologie se často odvolává na "východní" pojetí vědomí a skutečnosti, které je velmi specifické. "Východní představa, že žijeme ve světě iluzí neznamena - jak se často uvádí - že tento svět není reálný. Základní myšlenkou je tu spíše to, že naše vnímání světa je nesmírně zkresleno našimi osobními přáními a kulturními omezeními. Naše senzorické receptory jsou plně v pořádku, ale konečné vnímání (tedy interpretace a významy toho co vidíme) nefunguje správně. Formy psychických poruch, které jsou v západním světě jednoznačně označovány jako neurózy a psychózy, nejsou z východního hlediska tak odchýlné a nezdědka jsou v jednotlivých kulturních okruzích nahlíženy jako normální. Jsou tam považovány spíše za realistické vnímání, než za odchylky, jimiž jsou" (L.E. Bourne, B.R. Ekstrand 1992, s. 588).¹⁾ Pojem vědomí vyjadřuje vztah, který je určován řadou historicko-kulturních aspektů, které se uplatňují v pojetí skutečnosti a psychické normality.

Znovu na tuto problematiku upozornil J.J. Gestering (1994, in J. Albertz), který se pokusil o novou interpretaci historického pojetí vědomí, podanou švýcarským filosofem kultury J. Gebserem (1966). Pokusíme se zde o stručný nástin tohoto pojetí.

Podle J. Gebsera (1966) se původní "magicko-mýtická forma vědomí" polarizovala v souvislosti s dvojím odlišným kulturním vlivem na "západní" a "východní". (K odlišování mělo dojít kolem r. 500 př.n.l., kdy se na Západě prosazovala antika s "mentálním myšlením".) Vývoj vědomí procházel čtyřmi "mutacemi", přičemž "nové bylo vždy nad skutečností dosavadního" a východiskem byla archaická identita člověka a vesmíru. Gebser přijal ideu Teilharda de Chardina a Srí Aurobinda, že vývoj vědomí spěje k "supramentálnímu" stavu, tj. k transcendentálnímu. Strukturální roviny "mutací vědomí" jsou následující (Gestering podle Gebsera):

¹⁾ Bourne L.E., Ekstrand B.R.: *Einführung in die Psychologie, Frankfurt am Main 1992.*

archaicky původní	vševztažné (jako v hlubokém spánku) tušení
magicky preracionální (od 5. tisíciletí)	prosté já-přírodní (spánek) kouzlo
mýtický-iracionální (od 3. tisíciletí)	prosté já-vztažné k my (sen) mýty
mentálně-racionální (500 př. n. l. dodnes)	jáství-materiální (bdělost) rozum
integrálně-aracionální (nastávající epocha)	prosté já - apsycké, amateriální (průhlednost, diafanie) prázdnost atomizující rozložení

Vývoj v tomto smyslu spěje k novému duchovnímu životu, k nové formě projevů (epifanii) duchovního. Avšak tento nový obraz světa bude jen novou mýtizací, novou mystikou, iracionalizováním i racionalizováním, neboť vše nazírané má mystický charakter a vše představené má povahu racionálních abstrakcí. Nová forma vědomí přinese novou formu "skutečnosti". V novém vědomí bude překonáno racionální a bude v něm pokus integrovat původní struktury. Avšak "staré magicko-mýtické struktury Asie" jsou rovněž deficientní (Gestering), nicméně (podle Gebsera) zachovávají smysl pro přirozenou harmonii, což může být přínosem pro "prekérní racionálně-deficientní situaci Západu" (Gestering). Podle Gesteringa je vědomí - "západně myšlené" - spoluurčováno tělesností jako vztahovou formou materiálního a lze říci, že "pouhé vědomí je bytí ve vztahu k sobě samému, smysluprosté". V životě mít vztah je umění a umění života má co činit s volbou potřeb, to je utváření místo konzumu, ale to je také omezení a napínání. Umění vědomí je pak "let od nevědomého vševědomí k napjatému vědomí já - a dále k buddhistickému ne-jáství, nebo aracionální svobodě já". Spolu s Gebserem pak Gestering soudí, že "vědomí se nechá zintenzívnit, ale nikoli rozšířit" a "osvobození od vědomí neexistuje".

Přijmeme-li tuto nebo jinou teorii kulturně-historického vývoje vědomí, pak - s vyloučením veškeré metafyziky, nicméně hypoteticky - lze říci, že to, co je označováno za fenomén rozšířeného vědomí, je buď regrese k původním, nebo progresu k nastávajícím formám vědomí. Aktuální skutečnost je tu vždy konfrontována se "skutečností" archaickou nebo budoucí, neboť skutečnost se vždy rovná té které formě vědomí. Jde tu tedy o "cestování" z jedné "skutečnosti" do jiné "skutečnosti" v dimenzích nepřekročitelného psychismu, který na sebe bere jen různé formy. Pozoruhodná je Gesteringova téze, že vědomí nemůže být rozšířeno, nýbrž jen zintenzívněno. Komentář této téze by však vyžadoval příliš mnoho místa a vše, co by v něm mohlo být uvedeno, by mělo hypotetický charakter; fenomenologická tematizace vědomí vyúsťuje vždy do více či méně neurčitých tvrzení.

Podle Gesteringa je pro Západ charakteristické ego-centrické vědomí, což nahlíženo buddhisticky je "uvězněné já", které je třeba osvobodit z iluze individuality. "V tom, že pociťujeme hranice a odhalujeme jiné oblasti vědomí, dáváme vědomí (vijnāna), ""našemu"" vědomí, struktury, které nás - přesněji vlastně naše

myšlení - ztělesňují. Neboť kdyby neexistovaly žádné strukturovanosti, žádné možné hranice, nevěděli bychom, že existujeme" (Gestering 1994, s. 79). Zvláštní formou strukturování je meditace, technika založená na stabilizaci vědomí ovládnutím jeho aktů, resp. jeho maximálně možným oddělením od senzorické stimulace a koncentrováním na určitou ideu či obraz. Vědomí tu dospívá až k hranicím vymizení, "transcenduje"; mentální akty jsou ve vědomí restrukturovány: "Buddhistická meditace je proces progresivního sjednocování diferencujících ""povrchových vědomí"" k jednotě ""hlubinného vědomí"" (Gestering podle Anagarika Govindy). Ego-centrické vědomí tedy mizí, ale co se nyní ve vědomí objevuje? Je to jen analogie fantazie, založené na restrukturaaci představ, resp. evokaci archetypických obrazů, je to tedy jen hra psychického kaleidoskopu? Lze samozřejmě také říci, že tu vystupuje zážitek "transcendentálně ontologické jednoty", ale co to znamená?

J.W. Hayward (1990) je zastáncem rozšíření pojmu vědomí za hranice čistě lidského bytí a pokouší se o následující interpretaci tohoto pojetí, které formuloval ve své filosofické kosmologii A.M. Young (1976). "Každý stupeň organizace hmoty reprezentuje aspekt potenciálního vědomí, který se přímo proporcionálně chová k její pozici v řetězu evoluce, počínaje anorganickou hmotou až ke schopnosti čivosti" (K.R. Pelletier 1982, s. 259, interpretující jinou teorii tohoto druhu G.G. Globuse). Neexistuje však vědecká metoda umožňující identifikaci "prototypických vlastností vědomí". Nicméně lze soudit, že "vědomí není uzavřeno v mozku člověka". Podle A.M. Younga (1976) každý stupeň organizace hmoty, počínaje elementárními částicemi fyziky až k biologickým organismům představuje určitý aspekt vědomí: atomární a molekulární forma organizace mají "protovědomí" a představují základ komplexnějších forem vědomí. Lidské vědomí tedy není v materiálním univerzu izolovaná vlastnost; existuje kontinuita stavů vědomí od anorganické hmoty až k biologickým jevům a "humánně-psychologickým procesům". Podle Younga prototypickou formou vědomí je foton, dalšími stupni jsou nukleární částice, atomy, molekuly, rostliny, zvířata a lidé. Společným jmenovatelem je chování založené na možnosti volby a "úmyslu" - to jsou pojmy, které je možno zavést až na nejelementárnější rovinu hmoty; znak možnosti volby chování nabývá ve vyšších stádiích evoluce povahu vůle a vědomí. Vědomí je tu ztotožněno se znaky organizace v rovině materiální. Přijmeme-li gestaltistické pojetí struktury jako biogenní organizace určitých celků, lze analogicky hovořit o vědomí druhu a rodu, rodiny, lidstva atd. Transpersonální psychologové hovoří o vědomí vesmíru a věří, že jedinec může v kontinuu vědomí "psychicky pronikat" až k oběma jeho pólům, atomům a kosmu, ale hovoří také o identifikaci s vědomím předků i vlastního embryonálního stavu. Výpovědi tohoto druhu jsou ale zatíženy jistou vadou, totiž tou, že skutečné zážitky jsou tu zastoupeny intelektuální rétorikou.

S. Grof (1993, s. 85) píše: "Abychom pochopili transpersonální oblast, musíme začít uvažovat o vědomí zcela novým způsobem. Je třeba se osvobodit od předem učiněného závěru, že vědomí je něco, co se vytváří uvnitř lidského mozku a co je tedy obsaženo ve schránce, kterou představuje struktura kostí naší lebky. Nahlížíme zde za hranice přesvědčení, že naše vědomí existuje pouze jako výsledek našeho individuálního života.... začínáme uvažovat o vědomí jako o něčem, co existuje mimo nás a nezávisle na nás, co ve své podstatě není vázáno na hmotu. V protikladu s naší každodenní zkušeností je vědomí nezávislé na našich fyzických smyslech, i když mu smysly tvoří prostředníka při každodenním vnímání života". Transpersonální psychologie znamená "průlom do nových rozměrů vědomí" a "zážitek sebe sama jako pouhé fyzikální entity s jasnými hranicemi a omezeným smyslovým rozsahem, žijící v trojrozměrném prostoru a lineárním čase, ve světě materiálních objektů" nazývá Grof "holotropním vědomím" a chápe je jako jednu z více možných forem vědomí (Grof 1992, s. 257).

Transpersonální psycholog K. Wilber (1987) vytvořil teorii "spektra vědomí", která je pokusem o integraci poznatků "východní" a "západní" psychologie. Rozlišuje následující tři roviny vědomí:

- rovinu ega: aspekty obrazu sebe sama a osobních rolí;
- existenciální rovinu: vědomý svazek těla a psyche, "pocit bytí" modifikovaný příslušným kulturním rámcem;
- rovinu ducha: "mystické vědomí" jako "pocit fundamentální jednoty s vesmírem".

Wilber (1987, s. 19 násl.) toto rozlišení specifikuje dále takto: "je-li rovina ega to, co se cítí, když se někdo cítí jako otec nebo matka, nebo advokát, obchodník či Američan, nebo se spatřuje v nějaké jiné roli, existenciální rovina je to, co se cítí "pod" svým obrazem sebe sama; je to fundamentální pocit bytí, vnitřní přesvědčení, že existujete jako subjekt všech svých zkušeností. Rovina ducha je to, jak se pokoušíme ukázat, co cítíte právě teď, předtím než cítíte něco jiného - pocit jednoty bytí s kosmem". Podle Wilbera vedou duchovní zkušenosti k přesvědčení, že "roviny ducha jsou nějak reálnější, základnější a smysluplnější než ty druhé" a lze říci, že "tato zkušenost je tak neodvratně přesvědčivá"; že jiné roviny vědomí se zdají být "neskutečné, iluzorní a snové" (Wilber 1987, s. 25). Wilber soudí, že transpersonální psychologie může vědecky zkoumat i rovinu duchovního vědomí a říká, že: "Východní školy jako třeba vedanta nebo zen nejsou ostatně žádné teorie, filosofie, psychologie nebo náboženství, nýbrž řady experimentů v přísně vědeckém smyslu toho slova. Zahrnují řadu pravidel nebo injunkcí (poukazů k jednání), které správně provedeny, vedou k odhalení roviny ducha" (Wilber 1987, s. 23). Tvzení o experimentální podstatě tzv. esoterních psychologií je však zcela sporné. Jejich poznatky však mají základ v exkluzivních, ale evidentních duchovních zážitcích. Jedním z takových nejsystematičtějších systémů je buddhistická "abhidhamma", dva tisíce let stará "asijská teorie osobnosti", zahrnující i teorii vědomí, zásady psychoterapie, etikoterapie a další (v češtině viz zejm. Frýba, 1991). Mnoho z esoterních psychologií Východu sdělili Západu R. Alpert (Ram Dass), A. Watts, G. Murphy a L. Murphy (Asian psychology, 1968).

Současná transpersonální psychologie může konstatovat existenci různých forem rozšířeného vědomí, pokouší se o jejich fenomenologii a systematizování, ale není dosud s to dát jim jednotnější teoretický rámec.

5. Kritika některých postulátů akademické psychologie

Z toho, co bylo uvedeno v předcházející podkapitole, tj. z úzkého sepětí transpersonální psychologie se systémy esoterních psychologií buddhismu, zen-buddhismu, jógy, taoismu atd. je zřejmé, že existuje zásadní rozpor mezi touto a akademickou psychologií, resp. její nejvýraznější reprezentací, striktně scientisticky pojatým behaviorismem. Ch.T. Tart (1975, s. 66 n.) však ukazuje, že tato, jak říká "ortodoxní" (stroze vědecká a tedy pravověrná) psychologie je založena na určitých postulátech, které jsou brány jako nepochybné pravdy, ačkoli jsou de facto sporné. Tart pak uvádí celou řadu těchto postulátů a snaží se je konfrontovat s názory, resp. postuláty transpersonální psychologie, aby ukázal, že samozřejmosti, z nichž vychází akademická psychologie nejsou tak zcela samozřejmé. Dále se budeme zabývat jen několika těmito postuláty tak, jak je Tart prezentuje.

- Fyzika je prý věda s konečnou platností, neboť má za svůj předmět studium reálného světa (reálný svět je světem fyziky). Psychologie je prý věda odvozená, studuje fenomény odvozeného řádu. Vesmír sestává jen z hmoty a energie působící v čase a prostoru, lidská zkušenost je v jistém smyslu "efemérní jev", nikoli skutečnost fyzická, a proto je označována jako subjektivní. "Dobré" teorie jsou pak takové, které se nechají redukovat na výpovědi o hmotě, energii, prostoru a čase. Má-li prý být psychologie vědou, musí nejprve redukovat všechny své psychologické koncepty na fyziologická fakta a posléze na fyzikální danosti, které tvoří

jejich základ. Naproti tomu transcendentální (spirituální) psychologie může prý akceptovat "skutečnost" fyzikálního světa i nemusí, ale v každém případě postuluje psychickou skutečnost, která je stejně reálná jako skutečnost fyzikální, jíž je ostatně možno chápat spíše jako manifestaci psychické skutečnosti (empiriokriticismus). Proto není prý ani nutný fyzikální výklad spirituální skutečnosti, ta není derivátem fyzikálních jevů.

- Skutečné je prý to, co lze vnímat pomocí smyslů nebo fyzikálních přístrojů, a to, co se nechá vnímat prostřednictvím smyslů, může být potvrzeno fyzikálními přístroji (filmovou kamerou, magnetofonem atd.). Zde je vysloven požadavek, aby tvrzení o jevech byla doložena daty smyslového vnímání, resp. údaji fyzikálních přístrojů. Jestliže např. někdo tvrdí, že z těla určité osoby vycházejí paprsky, ale jiní je nevidí a nelze je fotografovat, pak to není skutečnost. "Spirituální psychologové postulují skutečnost věcí, které nejsou skutečné v čistě fyzikálním smyslu" (Tart): ten, kdo pozoruje auru, může podléhat iluzi, ale je také myslitelné, že ji vnímá prostřednictvím orgánu (schopností), které se liší od našich obvyklých smyslů a které nejsou adaptovány na nám známé energie fyzikálního univerza. "Určité nefyzikální jevy mohou být tedy právě tak skutečné jako fyzikální. Takové nefyzikální "reality" mohou nebo nemusí být ve vztahu k fyzikálnímu světu - v každém případě je nelze posuzovat podle toho, zda se také manifestují ve fyzikální skutečnosti či nikoli" (Tart). Psychické jevy (láska, radost, inteligence atd.) nejsou věci, které bychom mohli zjišťovat pomocí fyzikálních přístrojů, jde tu o "duchovně-duševní procesy, na něž usuzujeme z lidského chování a které můžeme bezprostředně prožívat" (Tart).

- Jen současný okamžik je prý existentní. Toto lineární pojetí času ovládá veškeré myšlení západního světa: minulost je pryč a tedy je mrtvá, budoucnost ještě neexistuje. Mnozí spirituální psychologové soudí, že minulost a budoucnost jsou právě tak reálné a existentní jako současnost. Poukazují na to ověřené případy prekognice (proskopie, předvídání budoucnosti) a lze říci, že naše dělení času na minulost, současnost a budoucnost je jen konstrukcí našeho intelektu, soudí Tart.

- Člověk je chápán jak bytost složená z fyzických částí (kostí, svalů, tkání, krve atd.). Chápání člověka vyžaduje tedy porozumění fyziologickým systémům, z nichž sestává: "z hlediska hyperintelektuality našeho kulturního okruhu to znamená, že je nutno chápat zvláště způsoby fungování mozku a nervového systému vůbec" (Tart). Spirituální psychologové tento postulat neakceptují, ale předpokládají, že člověk není jen tělo, že má i něco netělesného, duši, která vytváří jeho vlastní podstatu a která možná může existovat i nezávisle na těle. Nacházíme zde i názor, že člověk je především bytost duchovní a že je schopen vstupovat do kontaktu s mimofyzikálními věcmi vně svého těla. Jiní věří, že člověk s pomocí určitých metod v sobě může vyvinout něco jiného než čistě tělesné bytí. V každém případě tvoří tělo jen jednu komponentu člověka jako celku o více komponentách.

- Je znám původ člověka a jeho evoluce: člověk prý se vyvinul na základě řady fyzikálních náhod, vyvíjel se z určitého druhu opic. Spirituální psychologie soudí, že vznik člověka nebyl dílem slepé evoluce, ale že tento vývoj je řízen mimofyzikálními silami, resp. božským tvůrcem nebo inherentní účelností univerza samého.

- Psychická energie je plně odvoditelná z fyzikální energie vytvářející se ve fyziologických procesech těla. Veškerá energie našich citů a činů, našeho myšlení a fantazie vyvstává z látkové výměny v našem těle, je tedy vázána na potravu a kyslík, přičemž tento metabolismus látek v energii je do jisté míry ovlivnitelný určitými farmaky a dalšími prostředky. Současně jsou dány lidskému výkonu určité meze. V protikladu k tomu mnozí spirituální psychologové postulují, že příjem potravy je jen jedním zdrojem energie člověka a že vedle tohoto zdroje existují další mimofyzikální energetické zdroje, které lze použít. Mnozí předpokládají, že

právě tyto zdroje jsou životodárné a že lidé nejsou stroje na přeměnu potravy v činnost svalů a intelektu. Existuje prý přesvědčivý vědecký materiál o existenci mimofyzikálních zdrojů energie (prána).

- Člověk nemá v univerzu, které je beze smyslu a cíle, žádnou funkci. Realitou je výlučně v prostoru a čase působící hmota a energie, smysl a cíl univerza existuje jen jako idea v lidském mozku a tak sama tato idea je jen výsledkem různých fyzických procesů. Univerzum nedává člověku žádný cíl, jen člověk sám si může stanovit a hledat cíle. Naproti tomu připisují spirituální psychologové člověku v univerzu určitou funkci, např. vykoupení, zdokonalování atd. S tím souvisí i postulát, že jediným skutečným smyslem života je maximalizace příjemného a minimalizace nepříjemného: protože se rádi radujeme a neradi trápíme, lze všechny životní cíle chápat jako pokusy nacházet radost a vyhýbat se bolesti, což se také uplatňuje v organizaci chování. Avšak některé směry ve spirituální psychologii, např. jóga, spatřují ve snaze dosahovat radosti a vyhýbat se bolesti vlastní příčiny současného neuspokojivého stavu lidstva, neboť bolest je také jádrem našich zkušeností a našeho osobního zrání.

- Lidé představují nejvyšší formu života na zemi a jsou patrně jedinými inteligentními bytostmi ve vesmíru. Tart to prohlašuje za nepřijatelný postulát a odvolává se na J. Lillyho (1967), který poukazuje na vynikající inteligenci delfínů, jejichž inteligence má pro člověka zatím neznámou formu. Spirituální psychologové však postulují existenci bytostí (zpravidla netělesných, ale také mimozemských), které jsou inteligentnější a mnohem více vyvinutější než lidé.

- Vědomí má jen člověk a to je produktem činnosti mozku; proto je činnost vědomí identická s činností mozku. To je teze o psycho-neurální identitě a protože skutečnost je ve své podstatě fyzikální povahy, je i vědomí produktem fyzikálních procesů. Spirituální psychologové však chápou mozek a nervový systém jako nástroj vědomí, ale to považují za faktor, který je právě tak reálný jako je hmota. Důkazy poskytují zejména zážitky "out-of-body-experiences" (zážitky vystoupení z vlastního těla, jak o nich referují také některé osoby, které je prožily ve stavu klinické smrti). S tím souvisí i názor, že stavy rozšířeného vědomí jsou jen odchylky ve funkci mozku, resp. že tu jde o jeho patologické projevy. Zejména proti této tezi transpersonální psychologie ostře vystupuje a tvrdí, že stavy rozšířeného vědomí jsou případy prožívání "spirituální pravdy". Za nejrozšířenější postulát akademické psychologie považuje Tart právě tvrzení, že mystické zkušenosti jsou patologické jevy nebo jevy jim podobné. Tento postulát, jako ostatně i jiné, je prezentován jako fakt.

Výše uvedená Tartova polemika se základními postuláty akademické psychologie má ovšem své slabiny, především je zaměřena na mechanisticko-materialistické pojetí skutečnosti a lidské psychiky, které reprezentuje sice typické, ale nikoli jediné teoretické, resp. filozofické východisko současné psychologie. Konečně je nutno poznamenat, že proti postulátům akademické psychologie klade Tart postuláty transpersonální, resp. jak se někdy říká, spirituální psychologie. Již toto ztotožňování pojmů transpersonální a spirituální psychologie je zavádějící, neboť ve spirituální psychologii je pouze postulován duchovní činitel psychiky jako logicky vyvozený koncept, není přijímán jako dogma určitého esoterního systému. Existují různé systémy transpersonální psychologie, tedy, jak na to poukazuje Tart (1975), existují různé transcendentální psychologie, jejichž různost je dána spojením s různými esoterními psychologemi (jógickou, zen-buddhistickou, taoistickou, sufistickou, křesťansko-mystickou atd.).

5. Zhodnocení transpersonální psychologie

Předmětem transpersonální psychologie je tedy rozšířené vědomí. R. Ornstein (1976, s. 148) je nazývá případněji "mystické vědomí" a poukazuje na to, že s tímto fenomenem se setkáváme téměř v každé esoterické tradici, od staré hinduistické, až po současnou evropskou, že je popsán stejně tak v bibli jako v koránu, u básníka W. Whitmana stejně jako u psychologa W. Jamese a charakterizuje jej jako zážitkový "modus, v němž mizí vědomí mnohosti lidí a objektů a je nahrazeno vědomím jednoty". Lze jej navodit různými, zčásti utajovanými technikami, ale i psychoaktivními drogami, případně kombinací různých prostředků. Je pro něj charakteristické, že "náš lineární analytický svět je na okamžik destruován, tj. lineární plynutí vědomí skutečnosti a diskriminace já-nejá je tu nahrazována slovy těžko sdělitelnými zážitky akcentovanými zvláštním poznáním." "Verbálně logický modus může tyto zkušenosti v nejlepším případě vysvětlovat tak, že je označí za bezčasové" (Ornstein 1976, s. 96). Avšak "lineární, s řečí a intelektem pracující modus vědění není jediný, který má člověk k dispozici" (Ornstein 1976, s. 18). Podstatou rozšířeného (mystického) vědomí je tedy transcendence ega akcentovaná zážitky "osvícení" a "osvobození" či "probuzení", v níž se vědomí já a vědomí vnějšího předmětného světa jeví jako iluze.

Uvedená charakteristika předmětu transpersonální psychologie poukazuje na to, že tento nový směr v bádání duševního života člověka je výrazně antagonistický tomu, co je označováno za akademickou psychologii, neboť zpochybňuje její základní vědecké zásady a paradigma současného behaviorismu, který je v podstatě totožný s Tartovým pojetím ortodoxní psychologie. Výlučnost transpersonálně psychologického paradigmatu se sice netýká celého spektra jevů rozšířeného vědomí, nicméně je jeho podstatným znakem. P.G. Zimbardo (1983)¹⁾ konstatuje, že pro fenomény rozšířeného (on říká změněného) vědomí lze často těžko najít objektivní indikátory, avšak připouští, že "ne vždy se nechá veškerá realita redukovat na formuli vstup-výstup" a měření fyzických procesů a také, že "existuje mnoho badatelů, kteří jsou připraveni překročit hranice svých vlastních disciplín, když jde o pochopení vědomí, vnitřní reprezentace externích procesů a o bohatý vnitřní život člověka". Také Zimbardo, významný reprezentant současného umírněného behaviorismu připouští, že "zprávy o stavech změněného vědomí jsou protikladné, když je činěn pokus logicky je analyzovat" a srovnává je se zprávami "Alenky z říše divů", ale připouští současně, že "dichotomie a polarity života jsou zřejmě vnímány současně, slévají se v jakousi harmonii a zůstávají přesto odděleny". Popis těchto stavů může obsahovat paradoxní kvality, takže nedává žádný smysl. Zážitek fúze já a nejá je těžko srozumitelný západním psychologům vychovávaným v duchu individualismu a sebeidentity, ale právě tato fúze je podstatným znakem zážitků transcendence. "Lidé, kteří hledají zážitek změněného (rozšířeného) vědomí, činí tak často proto, aby se vyvlekli ze svěřací kazajky civilizace, která zužuje jejich city, jejich vnímání a myšlení. Hledají nové formy pravdy o sobě samých a o přírodě. Doufají, že tím naleznou uspokojení, vnitřní mír a jistotu, které dají jejich životu smysl a které mohou vytvořit základnu jejich existence. Pro mnohé z nich je však toto hledání změněných stavů vědomí útekem před starostmi a obtížemi každodenního života..." (Zimbardo). Citovaný autor tu vyjadřuje převažující pozici, kterou vědci různých oborů zaujímají vůči "transcendentálním zkušenostem", totiž že tu jde o novou formu "únikového náboženství". S tím je spojena i rezignace na úvahy o metafyzických, resp. ontologických aspektech těchto zkušeností, které ovšem mají být zkoumány jako psychologický fenomén i jako symptom doby, avšak výsledky, k nimž se dospěje, jsou data v podobě paradoxních deskripcí. Zůstává otevřena otázka, co tato data vlastně vyjadřují, zda halucinace nebo nějaké "genuinní" duchovní stavy.

¹⁾ Zimbardo P.G.: *Psychologie*, 4. vyd. Berlin-Heidelberg-New York-Tokyo 1983, s. 331 n.

Také pozice transpersonální psychologie samé je problematická. Na jedné straně chce v podstatě konvenčními metodami a konvenčním jazykem zkoumat a popsat zvláštnosti různých esoterních psychologií, na druhé straně však uznává velmi omezené možnosti takového přístupu. Od fenomenologie rozšířeného vědomí, plně složitých a nejasných popisů, směřuje k jejich - nepochybně předčasně - ontologické interpretaci, nebo přejímá, spolu s terminologií esoterních psychologií i jejich metafyzická schémata. Nechybí již pokusy o aplikaci na problémy psychoterapie a výchovy, ale i podněty k vytvoření nové kosmologie a zcela nového pojetí člověka v duchu výrazného spiritualismu. Je zřejmé, že vše to, co bylo dosud uvedeno, staví transpersonální psychologii do zcela zvláštní pozice. Je nutno přiznat jí, že podnítila zájem o duchovní dimenze lidské osobnosti, které byly dosud doménou náboženských a esoterních systémů a že v souvislosti s poznatky, které učinila, podnítila i prohloubila pokusy o nové pojetí vědy a vědeckého poznání, resp. poznání vůbec, jakož i určitý pokrok v překonávání mechanisticko-materialistického pojetí světa a života. Nicméně tato "čtvrtá cesta" v psychologii přinesla zatím více kontrastů a kontradikcí k tomu, co dosud tvoří paradigma behaviorální psychologie, ale i psychoanalýzy, než nadějí na bohatší a současně jednotnější obraz lidského duševního života. Program integrace vědy a mystiky je iluzorní a ve své podstatě se jeví jako nereálný. Jde o dva zásadně odlišné přístupy k životu. A tak transpersonální psychologie, nechce-li být exkluzivní quasi-vědeckou disciplínou, musí dále hledat a konečně i najít svou vlastní určitější podobu.

Literatura:

- Ammon, G.: Der mehrdimensionale Mensch, München 1986
- Arnold, W.: Transpersonale Psychologie, in Arnold W., Eysenck H.J., Meili R. (vyd): Lexikon der Psychologie, 3. sv., 3. vyd. Freiburg-Basel-Wien 1987
- Assagioli, R.: Handbuch der Psychosynthesis: angewandte transpersonale Psychologie, Freiburg/Br 1978
- Bateson, G.: Mind and nature: A necessary unity, New York 1979
- Capra, F.: Das neue Denken: Die Entstehung eines ganzheitlichen Weltbildes im Spannungsfeld zwischen Naturwissenschaft und Mystik, Bern-München-Wien 1987
- Eccles, J.C.: The human psyche (The Gifford lectures 1978-1979), Berlin-Heidelberg 1980
- Fryba, M.: Anleitung zum Glücklichein. Die Psychologie des Abhidhamma, Freiburg im Breisgau 1987, angl. překlad Boston 1989
- Fryba, M.: Abhidhamma. Základy meditativní psychoterapie a psychohygieny, Praha 1991
- Gesterling, J.J.: Über den Umgang mit Bewusstsein - Jean Gebser und der indische Buddhismus, In: Albertz J. (vyd.): Das Bewusstsein - philosophische, psychologische und physiologische Aspekte, Berlin 1994
- Grof, S.: Topographie des Unbewussten, Stuttgart 1978
- Grof, S.: Dobrodružství sebeobjevování, Praha 1992
- Grof, S.: Za hranicemi mozku, Praha 1992
- Grof, S.: Holotropní vědomí, Praha 1993
- Hayward, J.W.: Die Erforschung der inneren Welt, Bern-München 1990
- Houston, J., Masters, R.E.L.: Varieties of psychedelic experiences, New York 1967
- Jantsch, E.: Die Selbstorganisation des Universum: Vom Urknall zum menschlichen Geist, 4. vyd. München 1988
- Leary, T., Metzner, R., Alpert, R.: Psychedelische Erfahrungen, Amsterdam-Kethmandu 1975

- Leary, T.: Záblesky paměti. Autobiografie s předmluvou W.S. Burroughsse. Osobní a kulturní dějepis jedné epochy. Olomouc 1996
- Lilly, J.C.: Das Zentrum des Zyklon: Eine Reise in die inneren Räume, Frankfurt am Main 1976
- Mandel, H.: Metapsychologie: Ein systematischer Beitrag zur Glaubens- und Religionsgeschichte der Menschheit, Leipzig 1935
- Ornstein, R.: The psychology of consciousness, San Francisco 1972
- Pelletier, K.R.: Unser Wissen vom Bewusstsein: Eine Verbindung westlicher Forschung und östlicher Weisheit, München 1982
- Pöppel, E.: Grenzen des Bewusstseins, repr. München 1987
- Ram, Dass: Alles Leben ist Tanz, 3. vyd. Berlin 1978
- Tart, Ch.T.: Altered states of consciousness, New York 1969
- Tart, Ch.T. (vyd.): Transpersonale Psychologie, Olten-Freiburg/Br. 1978
- Walsh, R.N., Vaughan F. (vyd.): Psychologie in der Wende, repr. Reinbek bei Hamburg 1988
- Watts, A.W.: Kosmologie der Freude, Darmstadt 1972
- Wilber, K.: Das Spektrum des Bewusstseins: Ein metapsychologisches Modell des Bewusstseins und der Disziplinen die es erforschen, Bern-München-Wien 1987
- Wilber, K. (vyd.): Das holographische Weltbild, München 1990

- Lewy, H.: Die Zirkulation der Antikörper. In: *Antikörper und Antikörperreaktion*, Hrsg. v. W. N. Borczyk, G. Orosz, S. Kollmann, Leipzig 1970.
- Lilly, J.C.: Das Zentrum des Kortex. Eine Reise in die innere Welt. Frankfurt am Main 1970.
- Mandel, H.: Metapsychologie. Ein systematischer Beitrag zur Psychologie und Pädagogik. Leipzig 1935.
- Martens, H.: *The psychology of consciousness*. San Francisco 1973.
- Pollack, K.H.: *Das Bewusstsein. Eine Verbindung von Bewusstsein und Verhalten*. München 1973.
- Pöppel, H.: Grenzen des Bewusstseins. Regensburg 1977.
- Ram, D.: *Das Bewusstsein im Licht der Neurowissenschaften*. Berlin 1978.
- Tan, C.T.: *A theory of consciousness*. New York 1968.
- Tan, C.T.: *Psychologische Bewusstseinsforschung*. Göttingen 1972.
- Wahr, H.M., Voss, H. (Hrsg.): *Psychologie in der Wahrnehmung*. Regensburg 1978.
- Wahr, A.W.: *Konzeption der Wahrnehmung*. Göttingen 1972.
- Wahr, H.M.: *Das Bewusstsein. Ein metapsychologisches Modell des Bewusstseins und der Wahrnehmung*. Regensburg 1977.
- Wahr, K. (Hrsg.): *Das Bewusstsein. Wahrnehmung und Verhalten*. München 1970.

INFORMAČNÍ PARADIGMA V AMERICKÉ PSYCHOLOGII: KOGNITIVNÍ PSYCHOLOGIE, KOGNITIVNÍ VĚDA A KONEKCIONISMUS

Vznik teorie informací, exploze techniky, zvláště pak výpočtové, konstrukce stále dokonalejších počítačů, možnosti modelovat obtížně dostupné procesy (výstavby černé schránky) a snaha překonat značné nedostatky behaviorismu - to je hrubý výčet faktorů, které ovlivnily v šedesátých letech tohoto století myšlení humanitních oborů a navodily značné změny v jejich výzkumu. V důsledku těchto vlivů dochází k proměně výzkumu společensko vědních témat, která bývá považována za revoluční. A protože se do centra pozornosti dostává kognice, hovoří se o kognitivní revoluci. Jedním z hlavních jejích znaků je ustavení počítačového a informačního paradigmatu. Obě tato paradigmatata jsou uplatněna v kognitivní psychologii, v kognitivní vědě a v konekcionismu.

1. Kognitivní psychologie

Termín "kognitivní psychologie" není v psychologii používán jednoznačně. V širším slova smyslu se jím označuje psychologie poznávacích procesů (psychologie poznávání) bez ohledu na to, v závislosti na jakých teoretických východiscích je koncipována a jakou výzkumnou metodologii preferuje. V užším slova smyslu se termínem "kognitivní psychologie" označuje psychologický směr, který se rozvinul v šedesátých letech v USA a posléze zdomácněl i v Evropě a jehož vznik byl podmíněný redukcí poznávacích procesů na procesy zpracovávající informace.

Adjektivum "kognitivní" ve spojení s různými substantivy znamená buď výklad poznávacích procesů rozpracovaný z příslušného aspektu (např. "kognitivní neuropsychologie" apod.), nebo důraz na kognitivní mechanismy, jež jsou uplatňovány při výkladu nekognitivních jevů (příkladem jsou tyto termíny: "kognitivní teorie motivace", "kognitivní teorie emocí", "kognitivní teorie osobnosti", "kognitivní psychoterapie" ad.).

Od termínu "kognitivní" je třeba odlišit termín "kognitivistický" a jeho jazykovou variantu - kognitivismus. Tímto termínem se označuje buď výše zmíněný směr americké psychologie, nebo přeceňování funkce kognitivních mechanismů při výkladu jak osobnosti a nekognitivních psychických procesů (motivace, emoce), tak některých sociálně psychologických a jazykových jevů.

V pohybu psychologických idejí lze vznik kognitivismu jakožto přístupu k hledání společných prvků struktury percepce a chování třeba hodnotit vzhledem k neobehaviorismu, jehož kritikou byl vyvolán, pozitivně, avšak z hlediska výkladu svébytné kvality psychických procesů a jim korespondujících mechanismů se i on dopouští značného zjednodušení.

Vzhledem k tomu, že termín kognitivistický nabyl v době totality u nás pejorativního významu, nebudeme jej v souvislosti s označením amerického směru užívat.

1.1 Vznik kognitivní psychologie.

Antecedenty kognitivní psychologie

V období vládnoucího behaviorismu lze najít v amerických psychologických dílech některých významných autorů myšlenky, které předjímají vznik kognitivní psychologie. Vybíráme z nich ty nejdůležitější. Jde o

- Jamesovo (W. James, 1890) rozlišení primární a sekundární paměti, na které navázal R.C. Atkinson a R.M. Shiffrin (1968) rozlišením krátkodobé a dlouhodobé paměti;

- Bartlettovo pojetí schémat (F.C. Bartlett, 1932) organizujících znalosti, tedy paměťové obsahy, které anticipovalo objevení strukturního uspořádání paměťových obsahů ve smyslu rámců (M. Minsky) a scénářů (R.C. Schank ad.);

- Tolmanovu koncepci kognitivních map (E.C. Tolman, 1932), pomocí níž bylo vysvětleno chování krys v labyrintech a průběh jejich učení (oproti původnímu vysvětlení, které spočívalo na využití principu asociací mezi stimulem a reakcí, zdůrazňuje aktivní charakter chování krys);

- Brunerovu koncepci utváření pojmů (viz J.S. Bruner, J.J. Goodnow, G.A. Austin, 1956), v níž jsou uplatněny přednosti informačního přístupu ke studiu poznávacích procesů. Důsledné propracování tohoto pojetí kognitivních procesů lze najít až v práci E.D. Broadbenta (1958), který pozornost, percepci, krátkodobou a dlouhodobou paměť převedl na společného jmenovatele, tj. na procesy zpracovávající informace. Ucelený a systematicky podaný výklad kognitivních procesů jako procesů zpracovávajících informace lze spatřovat v práci R. Lachmana, J. L. Lachmana a E. C. Butterfielda "Kognitivní psychologie a informační procesy" ("Cognitive Psychology and Information Processing", 1979).

Podmínky vzniku kognitivní psychologie.

Ustavení kognitivní psychologie jakožto samostatného psychologického směru, charakterizovaného vznikem specifického výzkumného a teoretického paradigmatu, probíhalo v závislosti jak na některých psychologických podnětech, tak na podnětech, působících prostřednictvím nepsychologických disciplín a myšlenkových proudů. Z psychologických podnětů jsou uváděny zejména neobbehaviorismus, teorie verbálního učení a inženýrská psychologie; z mimopsychologických podnětů se na vzniku kognitivní psychologie podílely zejména teorie informací, teorie komunikací a lingvistika.

1.1.1 Psychologické zdroje kognitivní psychologie

Neobbehaviorismus byl jedním z nejdůležitějších směrů, který měl rozhodující vliv na ustavení kognitivní psychologie. Představoval v 50. letech tohoto století v americké psychologii, jejíž charakter byl multiparadigmatický, mohutný psychologický směr, který byl zastoupen většinou americké psychologické produkce. Kognitivní psychologie, která v polovině 60. let vznikla, navazovala na některé charakteristické rysy neobbehaviorismu a jiné naopak odmítala a nahradila je vlastními, jež byly jejímu výzkumnému zaměření více relevantní. Těch odmítnutých idejí, vycházejících z behaviorismu, bylo víc než těch, které kognitivní psychologie převzala, takže proces ustavení kognitivní psychologie lze chápat jako proces vydělování se nového psychologického proudu a vzdalování se od původního behavioristického paradigmatu.

Základní orientaci behaviorismu - logický pozitivismus - kognitivní psychologie odmítla; ostře též nesouhlasila s radikálním environmentalismem, jehož zastávání i v neobbehaviorismu bylo relativně dosti časté. Zároveň s tím odmítla kognitivní psychologie pro behavioristy příznačný antimentalismus a stala se představitelem moderního mentalismu. Tento rys kognitivní psychologie, jímž se překonává prapůvodní kritika introspektivní psychologie, která zavdala příčinu ke vzniku behaviorismu, lze považovat za revoluční. Tato charakteristika se spolu s dalšími podněty, převzatými z teorie informace a vědy o počítačích stává jedním z důvodů, proč vznik kognitivní vědy, k níž kognitivní psychologie vedle lingvistiky, sémiotiky a informatiky patří, bývá označován za kognitivní revoluci ve vědě.

Centrace kognitivní psychologie na modelování intrapsychického dění nutně vedla k odmítání dalších charakteristik nebehaviorismu. K nim zejména patří orientace na studium chování, a tedy i teorie chování jakožto obecný výklad všech zkoumaných jevů. Kognitivní psychologové odmítají též studium učení ve smyslu centrálního psychologického problému, mechanismy výkladu učení, preferující sice složitější model S-R teorií, ale přece jen teorie, které odpůrci nebehaviorismu považovali za mechanistické. Rovněž tak byly odmítnuty i obecné principy učení; jejichž extrapolací vysvětlovali nebehavioristé všechny psychické jevy.

Orientace na studium zvířat, z něhož behaviorismus čerpal, příp. i odvozoval původní výzkumné projekty, kognitivní psychologie, vědoma si kvalitativní odlišnosti člověka od zvířete, zcela odmítla.

Kognitivní psychologie má některé společné rysy s nebehaviorismem; některé z nich skutečně z behaviorismu převzala, jiné jsou čerpány z obecnějších zdrojů. Uvádíme zde alespoň tyto: tendenci dosáhnout poznání nomoteticky platných psychických zákonitostí; za hlavní výzkumnou metodu považovat laboratorní experiment; striktně vyžadovat operacionální popis proměnných jakožto základní součást výzkumných projektů; základní kritérium evidence nálezů spatřovat v empirii a výklad jevů podávat po vzoru přírodních věd v duchu racionálního řádu světa.

V tab. 7 uvádíme přehled společných a rozdílných rysů kognitivní psychologie a nebehaviorismu.

Tab.7

CHARAKTERISTICKÉ ZNAKY KOGNITIVNÍ PSYCHOLOGIE A NEOBEHAVIORISMU

Charakteristické znaky	Nebehaviorismus	Kognitivní psychologie
filozofické paradigma	logický pozitivismus	mentalismus
	pragmatismus	konekcionismus
	operacionalismus	operacionalismus
	S-R paradigma	informační paradigma
psychologické paradigma	chování	kognitivní procesy
hlavní problém	učení	(paměť, pozornost, imaginace, mentální reprezentace, symbolické procesy)
charakteristika výzkumů	laboratorní výzkum	laboratorní výzkum
	terénní výzkum	
povaha zákonitostí	nomotetické zákonitosti	nomotetické zákonitosti

Dalším zdrojem, z něhož kognitivní psychologie čerpala a který se značně podílel na jejím vzniku, byla teorie verbálního učení. Vývojová fáze teorie verbálního učení, která nejvíce kognitivní psychology ovlivňovala, neobsahovala již ryze behavioristický přístup a výklad verbálního učení. Behaviorismus sice výzkum verbálního chování inicioval, avšak v dalším vývoji do výzkumu verbálního chování pronikaly ještě další vlivy, a to především z příbuzných věd (lingvistiky, sémiotiky, logiky ad.). Tyto disciplíny behavioristický výklad otupovaly a nejednou přímo zpochybňovaly. V důsledku této skutečnosti se zcela jinak vytvářel též

vztah mezi kognitivní psychologií a teorií verbálního učení. Obě tyto oblasti se navzájem ovlivňovaly. Jejich společné tendence jsou zastoupeny: 1) orientací na výzkum paměti, které je přičítán zásadní význam; 2) společnou databází získanou z části výzkumu verbálního učení (kognitivní psychologie převzala jen ty výsledky výzkumů, které nebyly poznamenány S-R paradigmatem); 3) analogickými postupy provádění výzkumu (zejm. zdůrazněním operacionálního popisu jednotlivých proměnných).

Kognitivní psychologie měla značný vliv na další vývoj teorie verbálního učení, který se projevil zejména ve volbě výzkumného materiálu: odmítala např. redukci výzkumu na jednoduchý verbální materiál (např. písmena, slabiky, slova apod.), na jehož základě nebylo možné se vyslovit k složitějším plánům jazyka, např. k syntaxi, a zhodnotit jejich funkci v procesu verbálního učení. Rovněž interpretace některých nálezů, které byly v teorii verbálního učení vytvořeny, kognitivní psychologie odmítla (zvláště kritický postoj zaujala k interpretaci výzkumů paměťových procesů, uplatňovaných ve verbálním učení, které vycházely z asociačních vztahů prosté následnosti a nerefletovaly smysl, které řetězce verbálních symbolů obsahují nebo vyvolávají).

Z teorie verbálního učení kognitivní psychologie nepřevzala orientaci na verbální učení jakožto ústřední problém výzkumu, dále nepřijala neobehavioristické koncepte verbálního učení a odmítla též některá kritéria uplatnění výzkumných postupů, která byla převzata z lingvistiky a pro psychology nenabyla na smysluplnosti.

Neméně významnou psychologickou disciplínou, kterou kognitivní psychologie byla ve svém vzniku značně ovlivněna, je inženýrská psychologie. Tato disciplína se rozvinula v průběhu druhé světové války, kdy vojenská psychologie byla postavena před řešení řady důležitých problémů, zejm. v letectví. Tehdy se ukázalo, že akademická psychologie, z níž vojenská psychologie při řešení problémů čerpala, je značně odtržena od praxe. Reakcí na naléhavou potřebu vytvořit psychologickou disciplínu, která by byla speciální teorií - východiskem pro řešení těchto problémů - vznikla inženýrská psychologie.

Kognitivní psychologie odmítla orientaci inženýrské psychologie na řešení aplikovaných témat, avšak přijala za své téměř celý její teoretický základ, zvláště:

- 1) pojetí člověka jako činitele zpracovávajícího a přenášejícího informace, ale i rozhodujícího se;
- 2) Shannonovu koncepci kanálu jakožto obecného modelu, identifikující podstatné znaky systémů, prostřednictvím nichž dochází k přenosu informací, a to včetně omezení, determinujících průběh přenosu informací;
- 3) orientaci na studium pozornosti;
- 4) teorii detekce a detektability signálu, která byla předmětem výzkumu operátorské činnosti.

Některé ze zde uvedených charakteristik převzala inženýrská psychologie původně z obecné teorie komunikace; obecné poznatky však specifikovala a upravovala tak, aby byly relevantní psychologickému přístupu ke zkoumané problematice. Tak např. pojetí člověka inženýrská psychologie neredukovala pouze na systém, účastníci se zpracování a přenosu informací, ale akcentovala též schopnost aktivního výběru těchto informací a s tím související rozhodování, které považuje za podstatný atribut člověka.

Některé výzkumné postupy a orientace, k nimž zejména patří používání složitějších výzkumných projektů a důraz na proměnné fyzikálního řádu, jsou shodné pro kognitivní a inženýrskou psychologii.

1.1.2 Nepsychologické zdroje kognitivní psychologie

Vývoj kognitivní psychologie byl dále ovlivněn těmito vědními disciplínami: obecnou teorií informací, vědou o počítačích a lingvistikou.

Z teorie informace převzala kognitivní psychologie její základy¹⁾, odmítla jak matematické axiomy, tak matematické vyjádření informace a jejího měření, avšak pojmy související se zpracováním informací, jejich kódováním a přenosem, v kognitivní psychologii zdomácněly. Rovněž tak představu o paralelním a sériovém uspořádání procesů zpracovávajících informace kognitivní psychologové převzali. Obě disciplíny projevují společné tendence: tendenci k matematizaci (studium jevů, vyjádřitelných matematickými termíny) a tendenci k strukturalismu, jež se projevuje studiem vztahů mezi funkčními jednotkami, a to na úrovni jejich povrchové i hloubkové struktury.

Významným zdrojem kognitivní psychologie je věda o počítačích. Z ní kognitivní psychologie převzala především pojetí člověka jako systému, který je s to zacházet se symboly (tj. přijímat a interpretovat je, chovat se ve shodě s jejich významy a tvořit je). Součástí jazyka kognitivní psychologie se staly některé termíny z teorie počítačů; rovněž mnohé výzkumy jsou prováděny v intencích analogie psychického procesu a funkce algoritmů v programech počítačů. Této metafoře vděčí za vznik počítačová teorie percepce (Marr D., 1978, 1982)¹⁾, modelování imaginace (Kosslyn S.M., 1980), jakož i programy řešení problémů. Výklad psychických jevů je ve shodě s vypracováním programů počítače orientován i v kognitivní psychologii na analýzu mechanismů, které lze indentifikovat v hloubkové struktuře jevu; popis této struktury je doplňován popisem povrchové struktury, která je ve srovnání s hloubkovou strukturou snadněji metodologicky dostupná.

Ačkoli věda o počítačích často postulovala analogii mezi mozkem a počítačem, kognitivní psychologie tuto analogii nikdy nepřevzala a většina jejích výzkumů potvrzuje kvalitativní odlišnost průběhu zpracování informací u člověka a u počítače. A dalo by se říci, že čím je kognitivní psychologie "zralejší", tím více zdůrazňuje subjektivní faktory, ovlivňující zpracování informací.

Vývoj kognitivní psychologie byl značně ovlivněn tehdejší lingvistikou. Významným podnětem k sbližování obou disciplín byla Chomského recenze Skinnerovy knihy "Verbální chování" (1957). Chomský v ní kritizuje (1959) zejména S-R paradigma a jeho nepříznivý dopad pro výzkum verbálního chování. Současně podrobuje kritice výzkumy jazyka, které jsou orientovány na zjišťování asociací, nerespektující syntaktickou stránku jazyka. Jako reakci na tehdejší jazykovědu Chomský vypracoval v roce 1957 transformační gramatiku, v níž uplatnil přístup, který pozitivně ovlivnil i nově vznikající kognitivní psychologii. Do jazykovědného zkoumání zavedl dimenzi "kompetence - performance" uživatele jazyka; ²⁾ v syntaxi jazyka, na jejíž studium se především zaměřil, odlišil jádrové věty a transformační pravidla, podle nichž lze vytvářet nekonečné množství vět a rozumět větám, které jsou pro uživatele nové. I když Chomského koncepce vyvolala řadu námitek, jejichž jádro se soustředilo na opomíjenou oblast sémantiky jazyka, přesto lze jeho obrát ke studiu jazyka považovat v lingvistice za zásadní. Nemenší význam mělo jeho učení i pro kognitivní psychologii, která od něj převzala kritiku S-R paradigmatu, dimenzi "kompetence - performance" uživatele jazyka, avšak odmítla orientaci na studium syntaxe jazyka včetně transformační gramatiky. Středem zájmu kognitivní psychologie,

¹⁾ Autorství počítačové metafor (charakterizované podobností procesů probíhajících v počítači a v lidském poznání) je připisováno H.L. Roedigerovi (1980).

²⁾ Dimenze jazyková kompetence - jazyková performance vyjadřuje dva způsoby užívání jazyka. Jazyková kompetence označuje souhrn všech vědomostí uživatele jazyka, díky nimž je uživatel s to jazyk v konkrétních situacích používat. - Jazyková performance označuje užívání jazyka jako nástroje komunikace. Jazyková kompetence je tedy předpokladem jazykové performance.

zkoumající jazyk, je jeho sémantika (zajišťování smyslnosti) a studium faktorů, utvářejících jazykový i zkušenostní kontext.

Chomský, vědom si nutnosti sjednotit výzkum řeči a jazyka, navrhl v období vzniku transformační gramatiky, aby byla ustavena kognitivní věda (viz str. 126), do níž by patřila též lingvistika. Tento návrh se ujal a kognitivní věda dnes představuje soubor vědních disciplín, studujících poznávací procesy z hlediska různých přístupů (lingvistického, psychologického, antropologického, logického ad.).

Ovlivnění kognitivní psychologie a lingvistiky nebylo zprostředkováno pouze Chomským, mělo naopak širší základnu a bylo obousměrné. Kognitivní psychologii s lingvistikou spojovalo též i společné odmítání neobehaviorismu, zvláště jeho zdrojů poznání v oblasti výzkumu chování zvířat. Společná orientace obou těchto disciplín se projevila v řadě výzkumných projektů a byla provázena i rozvojem interdisciplinárního studia jazyka, které realizovala zvláště psycholingvistika a psychosémantika.

1.2 Základní pojmy kognitivní psychologie

Podáváme zde kognitivně psychologické pojetí poznávacích procesů a výklad nejdůležitějších pojmů, tj. mentální reprezentace, mentálního modelu a symbolických procesů.

1.2.1 Pojetí poznávacích procesů v kognitivní psychologii

Přehled znaků charakterizujících pojetí poznávacích procesů v kognitivní psychologii.

1. Zatím co behaviorismus byl zaměřen na studium chování, poznání "černé schránky" byl vyvozováno ze vztahů reakcí ke stimulům a prostřednictvím analýzy proměnných, kognitivní psychologie studuje především "černou schránku", kterou však redukuje na poznávací procesy.
2. Poznávací procesy vymezují kognitivní psychologové jako procesy zpracování informací. Rozlišují nižší a vyšší poznávací procesy, někdy též hovoří o primární a sekundární kognici. Používají tradiční terminologie, tj. hovoří o percepci, představování, myšlení, avšak každý z těchto procesů vymezují prostřednictvím nadřazeného pojmu "zpracování informací" (tak např. percepce je vymezena jako zpracování informace, kterou zprostředkovává vnímaný signál apod.). Tuto pracovní orientaci lze charakterizovat jako informační a procesuální přístup.
3. Procesy zpracovávající informace probíhají paralelně a sériově, spolu interagují, tj. ovlivňují se jak ve svém průběhu, tak svými výsledky. Převedení poznávacích procesů na procesy zpracování informací umožňuje rozlišit směr jejich zpracování, což se v modelech těchto procesů projevuje jako rozlišení zpracování informací ve směru "zleva doprava", "zprava doleva", "shora dolů" a "zdola nahoru".
4. Informační přístup ke studiu poznávacích procesů dovoluje chápat každý tradičně pojatý poznávací proces (např. percepce) jako hierarchizovaný komplex procesů zpracování informací na určité úrovni (vymezené referenčním rámcem tradičně pojatého procesu), v důsledku čehož lze rozlišit jeho nižší a vyšší úroveň. Komplex funguje jako celek, nese vlastnosti systému.
5. V daném systému lze vyčlenit subsystémy, které pracují jako moduly (tj. mají jistou autonomii), jejichž průběh je vyššími procesy neovlivnitelný. Vyšší poznávací procesy tedy dostávají k dalšímu zpracování informací informace již určitým způsobem předzpracované.
6. Modely poznávacích procesů nesou v kognitivní psychologii tyto znaky:
 - překonávají tradiční klasifikaci psychických funkcí;

- jsou mnohoúrovňovité (víceúrovňovité): dekompozice tradičně vymezených procesů na úrovně, na nichž probíhá zpracování informací, se ukazuje vhodnou, neboť jednotlivé úrovně lze ve výzkumu chápat jako samostatné proměnné;

- jsou zaměřeny na dílčí složky poznávacích procesů a jejich interakce.

Konceptuální modely jsou doplňovány modelováním psychického procesu prostřednictvím simulace jeho průběhu na počítačích (viz McArthurova počítačová teorie vnímání, Kosslynova počítačová teorie imaginace ad.).

7. Zavedení informačního a procesuálního přístupu do psychologie otevírá možnost pracovat s řadou nových pojmů a jim odpovídajících termínů. Příkladem lze uvést tyto termíny: kód, kódování, analogový, digitální, mentální reprezentace ad.

1. 2. 2 Mentální reprezentace¹⁾

Definicí mentální reprezentace je bezpočet a jejich vzájemná slučitelnost, jak mj. poukázali K. Najder (1989), R. J. Jorna (1990), I. Ruisel a Z. Ruiselová (1990), M. Sedláková (1992) a další, je obtížná pro odlišná východiska, jež jsou jednotlivými autory při vymezení pojmu preferována. Specifikovat mentální reprezentaci úplně, znamená - jak S.E. Palmer (1978) zdůraznil - charakterizovat nejdůležitější složky reprezentačního systému a aspekt reprezentačního procesu. Patří k nim reprezentovaný a reprezentující svět, výčet stránek a složek reprezentovaného světa, které mohou být modelovány, výčet vlastností reprezentujícího světa, prostřednictvím nichž je reprezentovaný svět konstruovaný, a konečně výčet mechanismů, jež zajišťují korespondenci mezi oběma světy.

Např. Halford a Wilson (1980) vymezují reprezentaci jako mapování, jež je případem strukturování, systému okolí subjektu prostřednictvím symbolického systému. Vymezení, které mentální reprezentaci považuje za "průsečík poznávacích procesů" (Ruisel, I. - Ruiselová, Z., 1990), zase sleduje střet dvou paradigmat - paradigmatu tradiční evropské psychologie a paradigmatu americké kognitivní psychologie. Další vymezení mentální reprezentace jako "finální výsledek kódování informací, který je buď uložený v paměti (v případě dipозиční mentální reprezentace), nebo je součástí proudu uvědomovaných informací (v případě aktuální reprezentace)" (Sedláková, M., 1992) zase zdůrazňuje pojmový aparát kognitivní psychologie. Považovat mentální reprezentaci za proces (ale i za výsledek), jímž se uskutečňuje, (tj. "zvědomuje", "zpřítomňuje") zastupovací ("odkazovací") funkce určitého znaku i znaková funkce těch psychických obsahů, prostřednictvím nichž subjekt odkazuje na určitou vnější nebo vnitřní danost, znamená reflektovat funkci symbolických procesů, prostřednictvím nichž je mentální reprezentace ustavena.

I přes různost těchto definic lze nalézt některé společné znaky mentální reprezentace, a proto se stručně zaměříme na

- 1) výčet vlastností mentální reprezentace a jejich podílu na utváření architektury mysli,
- 2) analýzu forem mentální reprezentace,
- 3) vymezení jednotlivých druhů mentální reprezentace,

¹⁾ Bližší údaje o citované literatuře viz M. Sedláková: "Příspěvek k analýze pojmu mentální reprezentace v soudobé psychologické teorii". *Československá psychologie* 1992, 4, 289-308 a M. Sedláková: "Mentální reprezentace: formy, druhy a vlastnosti". *Sborník prací FF MU, Brno, 1996*

- 4) určení modů projevů mentální reprezentace a
- 5) charakteristiku úrovně mentální reprezentace.

K vlastnostem mentální reprezentace patří:

1. Emergentní charakter, (emergence je zajišťována zvláště paralelními distribučními procesy, její účast se zvažuje např. při vzniku prototypů v pojetí E. Roschové).
2. Rekurzivní charakter - rekurzivnost je podmíněna intencionalitou psychických obsahů, která je identifikovatelná introspekci, jejím výsledkem je ustavení jednotlivých instancí (někdy se též hovoří o úrovních) mentální reprezentace. (Proces rekurzu je reflektovaný subjekty a uvědomovaný leckdy spontánně, zejména v průběhu pojmotvorných procesů. C. F. Feldman (1988), který se zabývá ranými formami myšlení, demonstruje na příkladu rozhovoru s třiletou holčičkou náznaky schopnosti rekurzu, který vede k reflexi reflexe, tj. k myšlení o myšlení. C. F. Feldman, in: Astington, J. W., Harris, P. L., Olson, D. R. (Eds.), 1988, str. 126-140. Často uváděný argument proti introspekci, totiž že introspekce může vést k nekonečnému regresu, vyvrací S. Kömer, 1970.)
3. Mapování.
4. Dimenzionalita.

Vlastnosti mentální reprezentace jsou předmětem obsahové a procesuální analýzy. Vztah obou druhů analýzy je komplementární a málokteré téma psychologického výzkumu se při realizaci obou analýz této komplementaritě tak přibližuje jako právě toto téma. Zatímco mapování se týká reprezentující i reprezentované oblasti, ostatní vlastnosti - emergentní a rekurzivní charakter, schopnost vytvářet dimenze - jsou především vlastnostmi reprezentující oblasti (i když lze jejich účinky postihnout i v oblasti reprezentované).

Dimenzionalita: určení jednotlivých dimenzí reprezentace (stanovení její dimenzionality) je podmíněno strukturací obsahu informace; nástrojem této strukturace je proposiční kód. Protože každá proposice je charakterizována predikátem a jedním nebo více argumenty, jsou jednotlivé dimenze utvářeny v závislosti na počtu argumentů vztahujících se k predikátům. Lze také říci, že pro jednotlivé dimenze je příznačný typ propozice. Ve vývoji poznávacích procesů jsou zatím rozpracovány čtyři dimenze reprezentace. Jednodimenzionální reprezentace je zastoupena strukturací obsahu ve smyslu přiřazení jednoho argumentu predikátu (příkladem je jednodimenzionální pojem, např. "zelená" = predikát, jemuž je přiřazena "věc" = argument). Dvoudimenzionální pojmy charakterizují složitější, vyšší dimenzi reprezentace: příkladem je predikát s dvěma argumenty (např. "větší než" = predikát, Petr, Pavel = argument, "Petr je větší než Pavel" apod.). Třidimenzionální reprezentace obsahuje informace strukturované do tří argumentů vztahujících se k predikátu. Zůstaneme-li v oblasti pojmů, pak příkladem může být pojem, jehož obsahem je relace s třemi argumenty $/R(a,b,c)/$. Čtyřdimenzionální reprezentace je na úrovni pojmů definována jako strukturace informace ve formě predikátu vázícího se ke čtyřem argumentům. Příkladem může být buď čtyřdimenzionální pojem definovaný jako predikát se čtyřmi argumenty nebo kompozice binárních operací typu $a(b+c) = d$. Schopnost strukturovat obsah informace se vyvíjí, vyšší kvalita strukturace vzniká ve starším věku, vývoj pojmů je toho vhodným dokladem.

Zatím co strukturace obsahu informace je příznačná pro určení kvality dimenze reprezentace, je tedy funkcí reprezentujícího systému, mapování je projevem schopnosti subjektu vztahovat jednu reprezentaci k druhé, týká se proto jak reprezentující, tak reprezentované oblasti.

Mapování postupuje z reprezentující oblasti do oblasti reprezentované, v čemž lze spatřovat dílčí projev konstruktivismu, vycházející z obecné představy subjektu, který je s to prostřednictvím operací

konstruovat - metaforicky řečeno - "obraz světa", jeho jednotlivé složky. Prostřednictvím takových operací, jejichž dílčím výsledkem je mapování, je zajišťována strukturní podobnost reprezentující a reprezentované oblasti.

Aplikace teorie mapování na vývojovou psychologii dospěla k odlišení čtyř základních úrovní mapování: 1. mapování elementů, které se projevuje jako schopnost přiřadit element jedné struktury elementu jiné struktury, a to na základě podobnosti, implicitního učení nebo konvence; 2. mapování vztahů představuje vyšší projev této schopnosti; 3. mapování jednoduchých systémů a 4. mapování vícenásobných systémů, které dává vznik dalším, složitějším kompozicím reprezentované oblasti. Mapování i utváření dimenzí jsou nezbytnou podmínkou vývoje reprezentačního systému, což lze demonstrovat zejména na vývoji mentálních modelů (viz níže). Zatímco strukturace obsahu informace je především předpokladem vývoje mentálních entit, mapování nabývá na důležitosti v rozvoji chápání vztahů a souvislostí.

Teorie mentální reprezentace přinesla řadu poznatků o druzích mentální reprezentace a jejích formách. Na povrchové úrovni analýzy základní klasifikace forem mentální reprezentace vychází z třídění forem externí reprezentace, odpovídá tedy klasifikaci symbolických procesů (viz tab. 8 na str. 114). Jde o reprezentaci imaginativní, propoziční, příp. konceptuální povahy. Někteří autoři subsumují tyto formy reprezentace pod pojem jednoduché formy reprezentace. Značná pozornost je věnovaná též složitějším formám (schémátům, scénářům, rámcům a zvláště pak mentálním modelům), které jsou považovány za formy smíšené. Výsledky modelování hloubkové úrovně analýzy mentální reprezentace vedou k odlišení modelů založených na lokální reprezentaci od modelů, jejichž základem je distribuovaná (distribuční) reprezentace.

Dvojitá artikulace psychologického pojmosloví zakládá třídění mentální reprezentace na dispoziční (mentální reprezentace na úrovni paměti, jež je dále podle obsahu členěna na sémantickou, epizodickou, ikonickou, lexikální a konceptuální, a podle způsobu uložení a vybavení paměťových obsahů na deklarativní a procedurální) a aktuálně se prezentující reprezentaci (někdy se též hovoří o reprezentaci obsažené ve vědomí). U každého z těchto druhů mentální reprezentace lze stanovit modus jejího projevu. Tyto módy - explicitní a implicitní - předpokládají odlišnou techniku a metody výzkumu. Paradigma výzkumu explicitní složky mentální reprezentace není tak náročné jako způsob vysuzování vlastností implicitní složky mentální reprezentace, ale i explicitní reprezentace nebývá ve výzkumech studována v čisté podobě. Jedním z nejčastějších případů oslabujících výzkumné paradigma je skutečnost, že výzkumy mentální reprezentace jsou zpravidla koncipovány s ohledem na klasickou artikulaci psychických funkcí.

Úrovně (instance) mentální reprezentace jsou vymezeny na základě kategorizace psychických obsahů mentální reprezentace, která předpokládá dosažení určitého stupně vývoje poznání, zejména různě složitou operaci psychické reflexe. Tyto úrovně jsou označeny řádem mentální reprezentace. Současný výzkum dospěl k vymezení mentální reprezentace prvního řádu, vztahující se k reprezentaci světa, od níž lze odlišit mentální reprezentaci druhého a třetího řádu, jejichž obsahem jsou reprezentace mentálních entit vztahujících se k vnitřnímu světu subjektu (viz blíže část 2 "Vývojově orientovaná kognitivní psychologie"). Terminologie v této oblasti výzkumu není dosud jednotná a nelze ani odhadnout, který z termínů získá v používání převahu a ustálí se. V analogickém významu, v jakém někteří psychologové používají termínu "mentální reprezentace druhého řádu", hovoří jiní autoři o "metarepresentaci", nebo o "primární reprezentaci", "M-representaci" či dokonce o "čtení mysli". Nejednotná terminologie není výsledkem jen libovůle,

ale také projevem odlišných přístupů a odlišné konceptualizace problému. Výzkum mentální reprezentace druhého řádu se zcela vymyká počítačovému paradigmatu.

V tematizaci tohoto problému lze spatřovat jak návaznost na dědictví Lockovy klasifikace obsahů mysli na obsahy, které se vztahují k vnějšímu světu (sensation), a obsahy, které jsou výsledkem reflexe psychických operací (reflection), tak restauraci starého psychologického problému psychické reflexe, který je centrálním problémem introspektivní psychologie.

Tab. 8

FORMY REPREZENTACE

REPREZENTACE			
EXTERNÍ		INTERNÍ (MENTÁLNÍ)	
OBRAZOVÁ	JAZYKOVÁ	SYMBOLICKÁ	SUBSYMBOLICKÁ
Forma:	Forma:	Forma:	
1) jednoduchá:	1) jednoduchá:	1) jednoduchá:	
kreslení	jazyk přirozený	imaginativní	
malování	(jazyk mateřský, jazyk cizí)	propoziční	
rýsování	-	verbální	
-	-	-	
-	-	-	
-	-	-	
-	-	-	
jazyk výtvarného umění	jazyk umělý	-	
-	-	-	
-	-	-	
-	-	-	
-	-	-	
2) smíšená:		2) smíšená:	
jazyk televizního umění		scénáře	
jazyk filmového umění		mentální modely	
-		-	
-		-	
-		-	
-		-	

1. 2. 3 Mentální model ¹⁾

S pojmem mentální model (někdy též kognitivní model) pracoval ponejprv Kenneth Craik (1943). K systematickému používání odpovídajícího termínu došlo teprve v osmdesátých letech při výzkumu

mentální reprezentace. Za dnes již klasické práce lze považovat dvě studie, které vyšly v roce 1983. Pojetí mentálních modelů je v nich však značně odlišné. První prací je objemná monografie anglického kognitivního psychologa Filipa Johnson-Lairda, věnovaná mentálním modelům (1983) v oblasti užívání jazyka, jeho kompetenci a performanci, druhá práce je sborníková (editory jsou D. Gentner a A.L. Stevens, 1983) a jsou v ní shrnuty výsledky výzkumů mentálních modelů utvářené v procesu poznávání podstaty přírodních a společenských jevů.

V obou pracích jsou mentální modely považovány za složitější formu mentální reprezentace, někteří autoři hovoří o smíšené formě mentální reprezentace, neboť obsahuje v nestejně míře jak prvky imaginace, tak prvky propozičního kódu. Z hlediska pojmosloví tradiční evropské psychologie lze mentální modely považovat za výsledek konstruktivních postupů (operací a procesů) člověka uplatňovaných v procesu poznávání určitého objektu.

Oběma skupinám výzkumu mentálních modelů je společné užívání těchto pojmů:

- 1) Určitý předmět poznání, který je předlohou, referencí určitého mentálního modelu (např. určitý fyzikální jev, vlastnosti elektřiny, složení vesmíru, země, na níž žijeme, atd., ale i mateřský jazyk, jeho strukturní vlastnosti a funkce).
- 2) Mentální model, který se utváří v závislosti na prostých, někdy i naivních vědomostech, do nichž se promítá příslušná kulturně a historicky podmíněná předloha příslušného předmětu poznání, přenášená tradicí, dále kognitivní zpracování tříště informací, které subjekt získává z různých informačních zdrojů, a v neposlední řadě i záměrně osvojované relevantní vědomosti a poznatky, zprostředkované nejčastěji výukou, příp. hromadnými sdělovacími prostředky.
- 3) Konceptuální model příslušného předmětu, který je většinou subjektu zprostředkován v procesu záměrného působení, zejm. výukou, kulturou a osvětou, ale i prostřednictvím interakce s počítačovou technikou.
- 4) Vědecké vysvětlení příslušného jevu, které by mělo být "předlohou", z níž konceptuální model vychází.
- 5) Model mentálního modelu, tj. model, který psycholog vytváří na základě výzkumu mentálních modelů jednotlivých subjektů, aby vystihl konstruktivní proces člověka při vytváření mentálního modelu a charakterizoval jeho vývojové fáze.

Analýze mentálních modelů je v současné době věnováno mnoho prací, které lze tematicky rozřadit na výzkum

- mentálních modelů užívání jazyka (Johnson-Laird, 1983 ad.), který tvoří poměrně rozsáhlou oblast. Společným jmenovatelem experimentů, analyzujících jednotlivé procesy kompetence a performance řeči, je konstruktivní činnost subjektu-uživatele jazyka, jejímž výsledkem jsou mentální modely zajišťující komunikaci. Součástí výzkumů je studium funkce procedurální a sémantické paměti při užívání jazyka, experimentální projekty jsou plánovány tak, aby mohla být kontrolována funkce jednotlivých plánů jazyka v procesu percepce, chápání, interpretace a produkce řeči;

¹⁾ Bližší údaje o citované literatuře viz M. Sedláková: "Pojetí mentálních modelů v kognitivní psychologii". Sborník: "Model a analogie ve vědě, umění a filosofii". Filosofický ústav AV ČR, Praha, 1994, str. 190-203

- mentálních modelů v oblasti deduktivního usuzování (Johnson-Laird, P.N., Byrne; R.M.J., 1991, Stríženec, M., 1995 aj.) je tématem, které vyžaduje spolupráci psychologů s logiky. Psychologické studium inferenčních procesů v posledních dvaceti letech vedlo ke zdůraznění významu neuvědomovaných

myšlenkových syntéz (včetně zjišťování souvislostí mezi nimi) a každodenní zkušenosti při usuzování. Tato skutečnost, jakož i značné rozdíly v řešení deduktivních úloh u začátečníků a expertů (Ruiselová, Z., Stríženec, M., Kresánek, J., 1993) vedly k využití teorie mentálních modelů i pro psychologický výklad deduktivních procesů;

- mentálních modelů v oblasti chápání matematických, fyzikálních chemických a biologických jevů (Gentner, D., Stevens A. L., 1983, Rogers, Y., Rutherford, A., Bibby, P. A., 1992 aj.). Tyto výzkumy, které jsou prováděny zejména u dětí předškolního a školního věku, nacházejí využití v psychologických základech didaktiky speciálních předmětů. V popředí pozornosti výzkumných týmů je analýza příslušných konstruktivních procesů v poznávání zkoumaných jevů;

- mentálních modelů v oblasti chápání společenských jevů - společnosti, rodiny, domova, historického času apod. (příkladem je výzkum deontických pojmů a jejich uplatnění v jednání, Manktelov, K. I., Over, D. E., 1992 aj.);

- mentálních modelů v oblasti komunikace člověka s počítačem (Rutherford, A., Wilson, J.R., 1992 aj.). Zde jsou prováděny výzkumy mentálních modelů, které vyrůstají z dialogu člověk-počítač, jednotlivé operace uplatňované při zacházení s počítačem jsou zpětnovazebně posilovány či zeslabovány, což umožňuje, aby se subjekt nejen naučil počítače používat, ale i z dílčích informací si vytvořil představu o jeho funkčních možnostech;

- mentálních modelů v oblasti reflexe vlastní psychiky. Jde o výzkum tematizovaný často jako studium mysli (Astington, J. W., Harris, P. L., Olson, D. R., 1988, Perner, J., 1993, Lewis, Ch., Mitchell, P., 1994 ad.);

Téma je nejčastěji studováno ve vývojové psychologii nebo jako součást folkové psychologie (implicitních teorií psychiky).

V teorii mentálních modelů, a to jak ve větvi čistě psychologické, tak i ve větvi konekcionistické, se projevují rozpory, které jsou příznačné pro soudobou teorii mentální reprezentace (Sedláková, M., 1992) a vznikají rozpory nové (nazvěme je vlastními rozpory), které jsou způsobeny odlišnými přístupy jednotlivých autorů ke konstrukci mentálních modelů.

Za hlavní rozpory v teorii mentální reprezentace považujeme:

- rozpor v názorech na nástroje mentální reprezentace;
- rozpor v odpovědích na otázku, kde vést hranici mezi deklarativní a procedurální pamětí (Najder, K., 1989);
- rozpor v pojetí hranice mezi prezentační a reprezentační složkou psychického obsahu (Shanon, B., 1993).

Vlastní rozpory, které jsou uvnitř teorie mentálních modelů, vznikají v důsledku

- nejednotného vymezení vztahu mezi mentálním modelem a schematem;
- rozdílů mezi BBN a APU modely¹⁾;

¹⁾ Označení BBN modely je zkratkou počátečních písmen jmen jejich autorů - Bolt, Berenke, Newman z Cambridge, APU označuje počáteční písmena názvu instituce - Applied Psychology Unit, Cambridge.

- rozdílů mezi distribuovanou reprezentací a reprezentací lokální.

Z dosavadního výkladu studia mentálních modelů vyplývá, že pojem mentální model není v současné kognitivní psychologii jednoznačně vymezený, přesto však lze najít znaky, v jejichž vymezení se jednotliví autoři shodují.

Mentální model :

- je jednou z forem mentální reprezentace, je výsledkem konstruktivních procesů a operací subjektu, lidské tendence vytvářet v procesu reprezentace komplexních podnětů smysluplné celky;
- je vysouzeným konstruktem, který vystihuje proměnlivost, procesualnost reprezentace světa. Tato jeho charakteristika je dána tím, že mentální model se v průběhu života člověka utváří, neustále přetváří, je obohacován novou relevantní zkušeností a ovlivňován dalšími, uvědomovanými i neuvědomovanými procesy;
- je jako celek subjektem nezvědomitelný, člověk si uvědomuje jen jeho část, proces vzniku a rozvoje mentálního modelu je ve vědomí jeho nositele prakticky nedostupný;
- určitého jevu se vytváří pod vlivem intuitivních znalostí, tušených souvislostí, působením každodenní zkušenosti, ale i v důsledku vědomostí zprostředkovaných výukou;
- je ovlivňován dalšími, zejména podobnými mentálními modely (dříve utvořené mentální modely ovlivňují konstrukci nových mentálních modelů);
- je složkou dlouhodobé paměti a podléhá zákonitostem paměťových procesů;
- je ovlivňován obsahy a představami, které jsou uznávány v prostředí, v němž jedinec vyrůstá, ať již jde o prostředí rodiny, školy, národní kultury apod.;
- je součástí psychického kontextu, nemá pevných hranic, je obohacován též vyhodnocováním metakognitivních procesů;
- nemusí být u jednotlivých subjektů v souladu s vědeckým modelem, někteří autoři ho považují za prekonceptu vědeckého modelu.

1. 2. 4 Symbolické procesy.

Psychické mechanismy umožňující vytvářet symboly a operovat s nimi jsou základem symbolických procesů. Tento termín je nejčastěji používán v evropské psychologii; v behaviorismu a v behaviorální psychologii se v analogickém významu používá termínu symbolické chování.

Termínem symbolické procesy rozumíme třídu psychických procesů, která byla ustavena v rámci studia operativní činnosti subjektu se symboly. Tato třída zahrnuje:

- psychické mechanismy tvorby a osvojování symbolů,
- zpracování informací, jež symboly nesou (obsahují),
- operace se symboly jakožto nástroji psychických operací a mechanismů,
- specifickou regulaci psychického dění, jež je zprostředkována symboly,
- zhutňování psychických obsahů, jehož nástrojem jsou symboly,
- zprostředkování vztahů mezi psychickými obsahy,
- zajišťování komunikace nevědomých obsahů s vědomými.

Představivost je považována za základní symbolickou funkci. Realizuje se na těchto rovinách zpracování informací: na rovině zpracování informací o světě, jež jsou zprostředkovány percepcí; na rovině zpracování informací nesené obrazem světa, ale bývá součástí i verbálního zpracování informací o světě. Verbální

procesy se realizují na úrovni pojmenování výsledků percepce, dále při zpracování informace nesené verbálními symboly, ať už při jejich čtení, slyšení, mluvení, prostě komunikaci v nejširším slova smyslu.

Myšlení je zařazováno rovněž mezi symbolické procesy, neboť symbolů se používá jakožto nástrojů, myšlenkových operací, zvědomování obsahů pojmů, soudů, myšlenek a vztahů mezi nimi, hypotéz a strategií uplatňovaných při řešení problémů.

1. 3 Výzkum v kognitivní psychologii a jeho významní představitelé

Kognitivní psychologie je živým směrem současné psychologie, provedla a stále dosud realizuje mnoho výzkumů v oblasti poznávacích procesů. Obohatila poznání o velké množství empirických fakt, hypotéz a modelů průběhu poznávacích procesů a vztahů mezi nimi, o jejich povrchových i hloubkových strukturách. Těžiště přínosu kognitivní psychologie je zejména ve výzkumu vyšších poznávacích procesů. Někteří autoři dokonce považují za centrum kognitivní psychologie výzkum mentální reprezentace, symbolických procesů a operací se symboly, i když nejsou zanedbatelné příspěvky k percepci. Ačkoli zde nechybí zásadní práce, modelující percepci v duchu informačního přístupu (Garner, Neisser, Marr, McArthur ad.), převažují příspěvky, jež jsou zaměřeny na analýzu vlivu vyšších poznávacích procesů na percepční zpracování informací, příp. se studují i vlivy subjektivních faktorů na průběh a výsledek percepce.

Pojednání o výsledcích dosavadního výzkumu na poli kognitivní psychologie omezujeme jen na nej důležitější. Nehodláme zde podrobně probírat všechna témata, která kognitivní psychologie řešila, příp. řeší; jde nám především o to, abychom podali stručnou informaci o oblasti a povaze výzkumné činnosti kognitivních psychologů (jejich výčet podává tab. 9).

Detailní popis jednotlivých modelů psychických procesů a výklad mechanismů, které tyto modely obsahují, jakož i jejich vzájemné srovnání a zhodnocení jejich funkce v procesu psychologického poznání považujeme primárně za úkol obecné psychologie. Z toho důvodu záměrně abstrahujeme od rozboru jednotlivých prací kognitivních psychologů a náš výklad omezujeme jen na vystižení směru vývoje kognitivní psychologie.

1. 3. 1 Studium mentální reprezentace v kognitivní psychologii

Centrálním problémem kognitivní psychologie je mentální reprezentace; její výzkumy probíhají již déle než čtvrt století, během něhož byla experimentálně analyzována řada forem mentální reprezentace. Každá z nich se podílí na organizaci (uspořádání) a reprezentaci informací určitého druhu. Tak např. Tulving rozpracovává formu reprezentace, uchovávající události (epizody) v podobě časově organizovaných řetězců, nebo Schank a Abelson se zabývají reprezentací činností ve formě scénářů. Formy mentální reprezentace jsou ve svém základě sice odvíjeny od forem externí reprezentace, v níž se uplatňují dva nástroje reprezentace světa - a to obraz a slovo (jakožto prvek jazyka) - nabývají však i nových specifických forem, které jsou prověřovány důmyslně prováděnými experimenty při výzkumu dílčích témat.

Problém postavení každého z těchto dvou základních nástrojů reprezentace světa, otázka vlastní existence každého z nich právě ve funkci nástroje mentální reprezentace, vyvolala řadu diskusí, které ovlivnily vývoj psychologické teorie mentální reprezentace jako celku.

Tab. 9

VÝZNAMNÍ PŘEDSTAVITELÉ KOGNITIVNÍ PSYCHOLOGIE A KOGNITIVNÍ VĚDY

AUTOR	HLAVNÍ OBLAST PŘÍNOSU	ZÁKLADNÍ PRÁCE
Marr, D.	počítačová teorie percepce	Early Processing of Visual Information, 1978 Vision, 1982
Fodor, J. A.	propoziční forma reprezentace, jazyk myšlení, mentalese	Language of Thought, 1975 Representation, 1981
Kosslyn, S. M.	imaginativní reprezentace	Image and Mind, 1980 Imagery, Proposition and the Form of Internal Representation, 1980 (spoluautor: Pomerantz, J. R.)
Shepard, R. N.	rotace představ trojdimenzionálních předmětů	Form, Formation and Transformation of Internal Representations, 1975
Pylyshyn, Z. W.	kritika imaginat. reprezentace, propoziční reprezentace	The Imagery Debate: Analogue Media Versus Tacit Knowledge, 1981
Paivio, A.	model dvojího kódování	Imagery and Verbal Processes, 1971 Mental Representation: A Dual-coding Approach, 1986
Anderson, J. R.	H A M	The Architecture of Cognition, 1983, Concepts, Proposition and Schemata: What are the Cognitive Units, 1980
Tulving, E.	epizodická paměť	Elements of Episodic Memory, 1983
Kintsch, W.	propoziční reprezentace, význam v paměti	The Representation of Meaning in Memory, 1973
Palmer, S. E.	propoziční a analogová reprezentace	Fundamental Aspects of Cognitive Representations, 1978 Hierarchical Structure in Perceptual Representation, 1977
Schank, R. G.	paměť, scénáře, témata	Scripts, Plans, Goals and Understanding, 1977
Johnson-Laird, P. N.	smíšené formy repr., mentální modely	Mental Models: towards a Cognitive Science of Language, Inference and Consciousness, 1983
McClelland, J. L. Rumelhart, D. E. et Hinton, G. E.	distribuční reprezentace	Parallel Distributed Processing vol. I. a II., 1986
Smolensky, P.	konekcionismus	Lectures on Connectionist Cognitive Modeling, 1995

1. 3. 2 Postavení imaginace v teorii mentální reprezentace

Imaginace, která reprezentaci světa zajišťuje prostřednictvím zobrazení, byla od pradávna pokládána za základní nástroj reprezentace a pro potvrzení takového pojetí byla podána řada důkazů ve vývojové psychologii. Imaginace jakožto základní psychická funkce, jejíž podoba, průběh a konec konců i existence byly prokázány především introspektivní evidencí, byla však odmítána behaviorismem (proto také téma imaginace nebylo v americké psychologii zkoumáno více než půl století). Rehabilitace imaginace v americké psychologii 60. let tohoto století však nebyla jednoznačně přijímána, jak je zřejmé též z diskuse o představivosti jakožto nástroji mentální reprezentace. Z představitelů kognitivní psychologie se jí zabývali např. S.M. Kosslyn

(1977, 1980) a R.M. Shepard (1978). Vzhledem k tomu, že imaginace jako funkce má analogový průběh, hovoří se též o analogové škole (Najder K., 1989).

V opozici k analogové škole stojí badatelé, kteří imaginaci odpírají přiznat statut samostatné psychické funkce (dle nich je představivost jen epifenomenem, který je sice introspektivně evidován, avšak ve svých hloubkových strukturách obsahuje propozice¹⁾) a odmítají ji uznat za nástroj mentální reprezentace. K zastán-
cům těchto názorů patří především Z.W. Pylyshyn (1973, 1981), dále J. Fodor (1975, 1981, 1983) - autoři, jejichž odborným zájmem byla orientace na studium jazykových jevů. Tato skupina považovala za nástroj mentální reprezentace buď verbální kód, resp. kód propoziční povahy, případně vnitřní jazyk, který má sice obdobnou strukturu jako jazyk mateřský, avšak specifický slovník, díky němuž je srozumitelný pouze jeho nositeli.

Rozdíl mezi imaginativní a propoziční reprezentací snad nejvýstižněji podal ve svém díle S.M. Kosslyn ("Image and Mind", 1980, str. 31 an.). Uvádí jednoduchý příklad mentální reprezentace vnějšího světa - příklad míče, který leží na krabici - a prostřednictvím osmi znaků vystihuje rozdíl mezi jeho propoziční a imaginativní reprezentací. Pět z nich je odvozeno od rozdílu mezi popisem a zobrazováním. Popis je východiskem charakteristiky propoziční reprezentace, vlastnosti zobrazení jsou zase příznačné pro reprezentaci imaginativní.

Podle této charakteristiky propoziční reprezentace zajišťuje abstraktní povahu reprezentovaného jevu, obsahu reprezentace lze připsat pravdivostní hodnotu. Reprezentace obsahuje též vztahy reprezentovaného předmětu k okolí, obsahuje alespoň jeden argument a má svou syntax, zajišťující pravidla utváření reprezentace. Propoziční reprezentace nereflektuje vztah částí a celku určitého předmětu (např. míče), ani vzdálenosti mezi částmi reprezentovaných předmětů, příp. scén. Znaky propoziční reprezentace mají arbitrární povahu. Propoziční reprezentace nenese vlastnosti lingvistických struktur, má charakter pojmově predikátový, v důsledku čehož je propoziční kód optimálním nástrojem reprezentace verbálních jevů.

V protikladu k těmto vlastnostem podává Kosslyn výčet vlastností, charakterizujících imaginativní reprezentaci. Prostřednictvím ní nelze explicitně zobrazovat vztahy mezi daným předmětem a předměty jinými. Imaginativní reprezentace neobsahuje žádné argumenty, ani nemá jasnou syntax, má konkrétní charakter a nelze prostřednictvím ní zvažovat pravdivostní hodnotu reprezentovaného jevu. Imaginativní reprezentace zprostředkovává vztahy mezi částmi a celkem zobrazeného předmětu včetně vzdáleností mezi nimi. Umožňuje, aby byly zobrazeny též časoprostorové charakteristiky reprezentovaných předmětů a scén. Výsledek imaginativní reprezentace je manifestován v pomyslném psychickém prostoru, čemuž nasvědčují výzkumy mentální rotace představ (Shepard, R.N., 1978; Johnson-Laird P.N., 1983).

Diskuse mezi stoupenci analogové a propoziční školy prošla složitým vývojem: první vlna kritiky byla představována zejména Pylyshynovou prací (1973), v níž autor poukazoval na vágnost pojmu představivost a tvrdil, že všechny atributy přiřazené imaginaci mohou být vyjádřeny čistě propozičně; uváděl též příklady z oblasti paměťových procesů, které podle jeho názoru nesvědčí pro imaginativní formu reprezentace (člověk si pamatuje spíše smysl představy, ne představu jako takovou); existence verbálního a nonverbálního kódu vede

¹⁾ Propozice je vymezena jako kognitivní složka významové stránky věty; je zastoupena ve tvaru, který abstrahuje od některých syntaktických prostředků řeči. Může být vyjádřena větou, ale i nevětně (např. Kája si koupil knihu - Kájou koupená kniha).

Pylyshyna k požadavku třetího kódu, který by umožňoval interakci obou kódů, příp. převedení obsahu z jednoho kódu do druhého. Takový kód by měl mít propoziční povahu.

Proti této kritice se Kosslyn ohradil, ale až o 10 let později (Kosslyn, 1980). Dobu mezi léty 1970-1980 věnoval Kosslyn se svými spolupracovníky intenzivní práci na problematice imaginace a dospěl k jejímu počítačovému modelu (1980, 1983). I tento Kosslynův model byl Pylyshynem kritizován (1981). Jeho kritika usiluje o vyloučení stoupenců imaginace z kognitivní vědy vůbec. Vedle filozofických námitek Pylyshyn uvádí i psychologické argumenty, které souvisejí s koncepcí kognitivní penetrability představ a s funkční architekturou vědomí.

1. 3. 3 Model dvojího kódování

Nemalým přínosem pro psychologickou teorii mentální reprezentace je Paiviova koncepce dvojího kódování (Paivio A., 1971, 1979, 1986). Tato koncepce předpokládá dva nezávislé, ale vzájemně propojené symbolické systémy - verbální a imaginativní systém, které jsou základem lidského poznání a nástroji zpracování informací. Oba tyto systémy se podílejí na zpracování informací, tj. na jejich kódování, strukturaci, uchování a znovuvybavení. Každý ze systémů je uzpůsoben pro zpracování podnětů určité kvality; imaginativní systém je určen pro zpracování informací, jež jsou nesené nonverbálními podněty (ať už jde o prosté smyslové podněty, nebo o složité události a scény); verbální systém je zase specializovaný pro zpracování informací, které jsou zprostředkovány jazykem. Oba systémy jsou dále vnitřně rozděleny do několika subsystémů senzomotorické povahy, respektujících smyslovou modalitu působícího podnětu i jeho zpracování. Pro každý z uvedených systémů jsou zvažovány dále neanalyzovatelné jednotky; pro imaginativní systém je jako jednotka zaveden imagen, ve verbálním systému plní funkci jednotky pro zpracování informace nesené verbálními prostředky logogen. Tyto jednotky jsou rovněž podřízeny senzomotorické modalitě, takže lze rozlišit logogeny pro slova ve vizuální podobě od logogenů auditivních a logogenů pro identifikaci vzorců psané řeči. Podobně imageny jsou rozlišeny podle smyslových oblastí na imageny vizuální, auditivní, taktilní, chuťové a čichové podoby. Oba symbolické systémy jsou vzájemně propojeny, čímž se vytvářejí referenční vztahy mezi imageny a logogeny. Verbální systém je jako celek v referenčním vztahu k systému imaginativnímu.

Ve vývoji modelu dvojího kódování došlo pod vlivem experimentálních výzkumů k revizi původních Paiviových představ, který zprvu předpokládal autonomnost každého z uvažovaných systémů (Paivio A., 1971). Na zpochybnění této verze jeho hypotézy se podíleli zejména stoupenci pojetí, podle něhož percepční data nelze považovat za čistě smyslová, ale za data, jež jsou interpretována naším konceptuálním systémem (Garner W.R., 1962; Neisser U., 1967; Palmer S.E., 1978 ad.). Nálezy v relativně jednoduchých experimentech svědčily pro provázanost obou systémů.

Ani druhá verze Paiviovy koncepce, která oslabila autonomnost každého ze dvou předpokládaných systémů, však nezůstala bez kritické odezvy. Kritika se opírala o výsledky experimentálních výzkumů, provedených mj. skupinou massachusettských psychologů, která proti Paiviovu modelu dvojího kódování (Potter M.C., Kroll J.F., Yachzel B., Carpenter E. a Sherman J., 1986) postavila lexikální a konceptuální model. Materiálem, jímž tito autoři prokázali platnost konceptuálního modelu, bylo utváření řetězců, v němž respondenti dospívali k smyslu vět v závislosti na zpracování informace, jež byla nesená zčásti verbálně a zčásti obrazově. Závěrem této kritiky je, že imaginativnímu a verbálnímu kódu je nadřazený konceptuální kód. Podle této představy jsou nejazykové objekty buď 1) kódovány prostřednictvím imagenů, které jsou transponovány verbálně a nakonec jsou jakožto složky verbálního kódu v kódu fixovány, nebo 2) sice evokují svou verbální

referenci, ale zároveň vyvolávají svůj adekvátní korelát v konceptuální podobě kódu. Pro první alternativu mluví skutečnost, že kódování jednoduchých smyslových podnětů probíhá pomaleji ve srovnání a kódováním slov.

Obě interpretace jsou v experimentální psychologii uznávány: máme však za to, že možnosti univerzálního uplatnění konceptuálního kódu jsou v důsledku vývoje forem reprezentace omezeny pouze na dospělý věk. V tomto smyslu vyznívá i interpretace výzkumu rébusových vět, která sice vyvolala oboustrannou diskusi (polemika mezi J. Clarkem, zastávajícím Paiviovu koncepci dvojího kódování a skupinou massachusettských psychologů: Potter M.C. a kol. - viz Clark J.M., 1986 a Potter M.C. - Kroll J.F., 1986), ale v níž se nepodařilo jednoznačně dokázat svou pravdu ani jedné ze zúčastněných stran.

1. 3. 4 Smíšené formy mentální reprezentace

V psychologické teorii mentální reprezentace se vedle čistých forem reprezentace vyskytují též formy smíšené. Příkladem jsou časově organizované řetězce událostí jakožto elementy epizodické paměti, nebo scénáře a témata v pojetí Schanka a Abelsona. Jednou z teoreticky nejpropracovanějších koncepcí, obsahující smíšené formy reprezentace, je Johnson-Lairdova koncepce mentálních modelů (Johnson-Laird P.N., 1983). Reprezentace tohoto typu mají blízko k imaginativní formě reprezentace (Johnson-Laird dokonce na některých místech své knihy imaginativní formu reprezentace zařazuje mezi mentální modely), některé z nich jsou však vytvořeny v závislosti na mentálním jazyku, jehož strukturu a fungování popisuje Johnson-Laird ve shodě s Fodorem (Fodor J.A., 1975) a Kintschem (Kintsch W., 1974).

Při experimentálním ověřování mentálních modelů se prokázalo, že jsou snazší k zapamatování než propozice, z čehož se mj. vyvozuje, že propoziční reprezentace zřejmě není univerzální formou reprezentace. Experimentálně však bylo rovněž prokázáno, že prostřednictvím mentálních modelů není možné reprezentovat větu. V důsledku tohoto zjištění Johnson-Laird považoval propoziční reprezentaci za nadřazenou reprezentaci mentálním modelům.

Mentální reprezentaci jazykových jevů byla věnována značná pozornost jak při výzkumu sémantické a procedurální paměti, tak i při studiu rozumění a produkce řeči, a to v působení nejrůznějších vlivů. Tato témata jsou studována nejen lingvisty a psycholingvisty, ale i obecnými psychology. Různá profesionální orientace se promítá do pojetí nástroje mentální reprezentace řeči. Klasickým příkladem lingvistikou ovlivněné koncepce mentální reprezentace je Fodorova koncepce "jazyka myšlení" (hovoří se též o mentalese, o mentálním jazyku; Fodor J.A., 1975, 1981). Podle Fodora je vnitřní jazyk univerzálním nástrojem mentální reprezentace. Má slovník, gramatiku a sémantiku; vytváří se v průběhu vývoje jedince, a to v závislosti na mateřském jazyku. Tuto formu reprezentace považoval Fodor za hlavní, ne-li jedinou. Podobně jako Pylyshyn i Fodor odmítal samostatnost imaginace, s Brunerem polemizoval o opodstatněnosti jím předpokládaných dalších forem reprezentace, zejména reprezentace ikonické a enaktivní (tj. vyjádřené v chování gesty).

1. 3. 5 Výzkum paměti

Kognitivní psychologie obohatila psychologické poznání paměti, jejích procesů a mechanismů, zvláště pak věnovala pozornost modelům reprezentace světa v paměti. Kognitivisté pojmají (popisují, studují, modelují a vysvětlují) paměťové procesy jako procesy uchovávací a vybavující informace. Výzkum paměti je prováděn experimentálně. Výzkumné projekty, které jsou v této oblasti uplatněny, jsou poměrně jednoduché. Hypotézy jsou v převážné většině testovány prostřednictvím statistické významnosti určité

charakteristiky, nejčastěji délky latentní doby (reakční doby), jakožto parametru, charakterizujícího potřebnou dobu k vybavení příslušného paměťového materiálu. Z délky latentní doby se usuzuje na uspořádání paměťových obsahů. Příznačné pro výzkum paměti v kognitivní psychologii je, že se využívá analogie paměti počítače a paměti člověka. Tato analogie zprvu vedla k výzkumu, který posléze přispěl a neustále přispívá k zdůraznění kvalitativní odlišnosti obou pamětí.¹⁾

Přínos kognitivní psychologie ve výzkumu paměti vystihujeme v několika oblastech. V závislosti na experimentech zavedli kognitivní psychologové v oblasti paměti řadu pojmů, charakterizujících uchování určitých druhů paměťových dat a rozdíly v uplatněných paměťových mechanismech. Jde o:

- zavedení deklarativní a procedurální paměti, což pochází od T. Winograda (1975). Deklarativní paměť uchovává paměťová data v té podobě, v jaké byla vštípena. Příkladem je obraz matky, obraz stromu před vlastním domem apod. Procedurální paměť obsahuje pravidla, pomocí nichž lze vytvořit nové smysluplné celky. Příkladem jsou pravidla, umožňující vytvářet nové smysluplné věty;
- odlišení krátkodobé paměti od paměti dlouhodobé a paměti pracovní (operační);
- vymezení ikonické, sémantické a epizodické paměti;
- odlišení operační a referenční paměti, paměti situační a kontextové.

Při výzkumu paměti vznikla řada nových modelů paměti. V historii výzkumu paměťových procesů lze vysledovat dva trendy: první zdůrazňuje vytváření asociací jakožto základu paměťových mechanismů, druhý je založen na vytváření stop. Asociace jako princip paměťového uchování byly anticipovány už Aristotelem, rozpracovány představiteli anglického empirismu (J. Locke, D. Hume ad.) a jako výchozí předpoklad fungování paměti se staly základem experimentálního ověřování (H. Ebbinghaus, K.W. Estes ad.). Stopové teorie paměti jsou mladšího data: pojem stopy (engramu) zavedl do psychologie paměti Semon (1921); jako vysvětlující princip paměťového zpracování informací jej rozpracoval K. Koffka (1935) ad.

Kognitivní psychologové navazují na oba historicky se ustavivší principy výkladu paměti. Tak např. J.R. Anderson rozpracoval v r. 1973 koncepci HAM (HAM - lidská asociční paměť), založenou - jak už z názvu vyplývá - výlučně asocianisticky. Bower (1967) je zase autorem modelu paměti, založeném na teorii stopy.

Empirické výzkumy kognitivních psychologů vedly k modelování řady mechanismů, zajišťujících uchování paměťových dat: nejčastější z těchto mechanismů, uplatněných v sémantické paměti, přehledně podává graf 2 na str. 124.

Z hlediska vývoje ideí v psychologii paměti je pozoruhodné, že obě tradice výkladu paměťových mechanismů jsou v modelech paměti zastoupeny, a to někdy i současně v témže modelu. Tak např. hierarchické uspořádání paměťových dat, často též nazývané jako uspořádání v podobě stromu, využívá právě obou principů. Asociace jsou zde zastoupeny v podobě větvení stromu a stopy vystupují jako průsečíky těchto větví.

¹⁾ V roce 1980 poukázal W.K. Estes (Estes W.K., 1980; Kulič V., 1987) na rozdíly mezi pamětí počítače a lidskou pamětí. Srovnání obou provedl v několika znacích, a to v preferovaném způsobu vštípení a uchování informace, ve výkonnosti (měřené v bitech za sekundu), v kapacitě paměti, v povaze vybavování i ve funkci (účelu) paměti. Podle něj u lidské paměti převládá analogový způsob uchování informace, naproti tomu u počítače digitální způsob, orientovaný na zadání. Uchování informace je v lidské paměti odstupňováno. Zatímco počítačová paměť pracuje podle principu vše nebo nic, výkonnost lidské paměti je nízká. Její kapacita je silně závislá na zkušenosti; paměť počítače je na zkušenosti zcela nezávislá. Vybavení paměťových obsahů u člověka je silně závislé na kontextu, kdežto paměť počítače je konstruována pro speciální účel, představuje proto uzavřenou množinu funkcí, její účel je zcela obecný a umožňuje zpracovat i relativně nepřesné informace, neboť se opírá o minulou zkušenost.

VARIANTY STRUKTURNÍCH MODELŮ SÉMANTICKÉ PAMĚTI

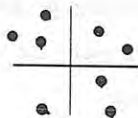
(Převzato z knihy Veličkovskij, B.M.:

Wissen und Handeln /Kognitive Psychologie aus tätigkeitstheoretischer Sicht/,

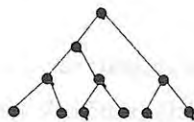
Berlin 1988, str. 165)

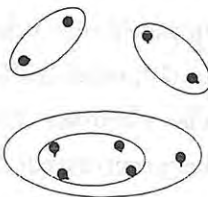
Řetězce

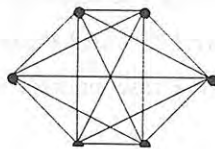
Rámce

Stromy

Klastry

Sítě

Zvláště zřetelně vystupuje tendence syntetizovat obě tradice výkladu paměťových mechanismů v konekcionistických modelech; stopa je zde zastoupena jako vektor.

Výzkum paměti z hlediska reprezentace světa vede k odhalení řady specifických mechanismů, jež se předpokládají jakožto základ jednotlivých pamětí. Nejvíce pozornosti bylo věnováno sémantické paměti (reprezentace sémantického významu, vztahů mezi slovy, struktury vět apod.); novými jsou poznatky o mentálních modelech (Johnson-Laird, P.N., 1983), které jsou případem smíšené formy reprezentace. Mentální modely vysvětlují uchování paměťové informace v podobě určitých vnitřně diferencovaných celků, které se též jako celek vybavují. Blízká koncepci mentálních modelů je koncepce scénářů (Schank R. - Abelson R., 1977), které právě jsou takovými celky; vybavení jedné jeho části zvědomí celek jako takový. Mentální reprezentace též přinesla řadu poznatků o paměťovém uspořádání událostí, provázejících život člověka. Hovoří se o epizodické paměti; jeden z jejích modelů pochází od Tulvinga (1972). Události jsou v tomto modelu zastoupeny prostřednictvím časově uspořádaných řetězců stop.

2. Vývojově orientovaná kognitivní psychologie

V osmdesátých letech tohoto století se výzkum ve vývojově orientované kognitivní psychologii začal zaměřovat zejména na vývoj mentální reprezentace v raném období vývoje psychiky, tj. u nemluvnat, batolat a dětí předškolního věku. Tato problematika bývá studována pod názvem "teorii mysli", její vývoj. Výzkumníci vycházejí přitom z hypotézy, že dítě se od narození projevuje jako "kognitivista", který si prostřednictvím konstruktů vytváří obraz o světě i o svém místě v něm. Výklad těchto dětských konstruktů je založen na teorii mentálních modelů jakožto nástroji mentální reprezentace. "Teorie mysli" je tedy pojata jako vývoj mentálních modelů, je koncipována v závislosti na empiricky získaných datech z relevantních oblastí dětského chování. Zdroje získání těchto dat jsou tvořeny:

- a) pozorováním dětského chování, realizovaném zejména v těch situacích, kdy dítě je s to rozdělit pozornost současně na předmět, s nímž je v kontaktu, a dospělého či jiné dítě, s nímž je zároveň v interakci,
- b) pozorováním dětského chování v situacích těchto her, v nichž si dítě procvičuje sémiotickou funkci (symbolickou funkci v Piagetově pojetí),
- c) studiem dětské řeči, zejm. analýzou používání mentálních sloves a
- d) pozorováním autistických a vrozeně slepých dětí, jimž chybí neurofyziologické předpoklady realizovat interpersonální kontakty.

Základními pojmy, s nimiž toto odvětví vývojové kognitivní psychologie pracuje, jsou: mentální reprezentace, její jednotlivé roviny (řády), mentální model a mentální stav. Většinu těchto termínů jsme vysvětlili výše; zde podáváme pouze výklad termínu "mentální stav".

"Mentálním stavem" se rozumí hypotetický konstrukt - předpoklad, jímž se vystihuje nastavení psychiky, a to jak na předreprezentační úrovni zpracování informací, tak na úrovni reprezentační. (Příkladem takového mentálního stavu je nastavení psychiky, obsažené ve významech různých mentálních sloves - např. myslím, věřím, chci, přeji si, sním apod.). Tyto kvalitativně odlišné úrovně psychiky zakládají i rozlišení mentálních stavů na prerreprezentační (prezentační) a reprezentační úrovně. Konstrukt "mentální stav" se váže k filosofii, které vymezuje bytí jako univerzum možných světů (L. Wittgenstein). Psychologicky konstruovat tyto možné světy je dáno konstrukcí mentálních modelů, jejich dynamikou a vrstvením (příkladem jsou různé modalities mentálních stavů, které zakládají odlišné mentální modely).

Vzhledem k tomu, že studium vývoje "teorie mysli" je zejména po metodologické stránce dosti náročné, jsou také interpretace nálezů nejednotné. Přehlédneme-li rozdíly menšího rázu v interpretaci nálezů, lze při zpracování tohoto tématu vyčlenit dvě skupiny vývojových psychologů: jedna lokalizuje kvalitativní radikální změnu ve vývoji "teorie mysli" do období kolem čtyř let (zvláště A. Gopnik, J. W. Astington, J. Perner, M. Hartl, K. Sullivan, H. Winner ad.), druhá vychází z představy pozvolného vývoje teorie mysli a její základ odvozuje z doby, kdy dítě projevuje schopnost identifikovat nesprávnost svého předpokladu (zvláště P. Mitchell, M. Chandler, A. Osborne, C. Lewis ad.)

Operativní zacházení dítěte s mentálními modely, jakož i jejich konstrukce se v procesu vývoje neustále zdokonaluje, takže se vytvářejí stále složitější konstrukta. Nejnižší úroveň mentální reprezentace, nazvaná též mentální reprezentace prvního řádu, je tvořena mentálními modely, které odkazují či zastupují okolní svět, tj. reprezentují ho. Nad ní je vrstvena mentální reprezentace druhého řádu, prostřednictvím jejichž mentálních modelů je konstruována představa o vlastních psychických operacích, jde tedy o reflexi duševního světa (slovní obrat "myslím si"..., "pochybuji"..., "věřím"... apod. charakterizuje odkaz na tuto vrstvu mentální reprezentace). Obsahem mentální reprezentace třetího řádu je reflexe o obsazích mysli

druhého člověka. (Charakteristikou je vazba typu "myslím si, že si myslíš, že bude pršet" apod.) Lze také konstruovat i další vrstvy mentální reprezentace jako nositele vícenásobné reflexe obsahu myslí druhého člověka.

Empirické studium "teorie mysli" je mimo jiné soustředěno na lokalizaci vývojové změny, kterou lze identifikovat jak z hlediska konstrukce mentálních modelů (vrstev mentální reprezentace), tak z hlediska je zakládajících mentálních stavů. Vývojoví psychologové v závislosti na interpretaci empirického materiálu usilují o konceptualizaci vývojových stadií v poznání jednotlivých psychických procesů. Ačkoli ve sledu vývojových fází není jednoty, zdá se, že všichni autoři se shodují v tom, že základní zdroje reflexe psychických procesů jsou dva mentální stavy: stav věřím ("belief") a stav přeji si ("desire"). Od prvního zdroje jsou generovány poznávací aktivity, druhý zdroj zakládá aktivity chtění a vůli. Schopnost reflexe každého psychického procesu je vyložena jak na úrovni prezentační, tak na úrovni reprezentační a průkaznost této konstrukce je dokládána empirickým materiálem. V posledních deseti letech jsou vytvářeny testy, pomocí nichž lze zjišťovat dosaženou úroveň vývoje "teorie mysli" u dětí. Jejich validita však zatím není prokázána, což vede k pochybnostem a rozpakům při jejich používání.

Rekursivní charakter mentální reprezentace umožňuje zvažovat další úrovně mentální reprezentace, prostřednictvím nichž si dítě konstruuje mentální model zajišťující porozumění jak duševnímu světu druhých lidí, tak jeho jednotlivým modalitám a modalitám vztahu člověka k němu (např. "věřím"... "jsem přesvědčen" ... "domnívám se" ... "neplatí, že" ... apod.). Vedle těchto úrovní mentální reprezentace rozlišuje teorie mysli dyadickou a triadickou mentální reprezentaci (je konstruována v závislosti na percepčním a pozornostním zrání dítěte). Dyadická reprezentace je dána schopností zrakově fixovat sledovaný cíl (neurofyzilogickým předpokladem je zrakový kontakt s předmětem a reflexe intence, jež je zajišťována detektorem intence spjatým s funkčním dozráváním struktur neuronů v amygdale). Rozdělení pozornosti dítěte mezi dospělého a předmět, s nímž dítě interaguje, je předpokladem triadické reprezentace. K neurofyzilogickým předpokladům zajišťujícím triadickou reprezentaci patří kromě těch, o kterých jsme se zmínili při dyadické reprezentaci (viz výše), ještě centrum zajišťující rozdělení pozornosti. Funkce tohoto centra je nutným předpokladem vývoje "teorie mysli" u dětí. U autistických dětí a dětí od narození slepých jsou psychologické předpoklady vývoje "teorie mysli" insuficientní, nebo dokonce chybí neurofyzilogické předpoklady jejich ustavení, v důsledku čehož je defektní i "teorie mysli" těchto dětí.

Nálezy z vývojové psychologie jsou uváděny ve vztah s nálezy folkové psychologie, která sleduje mj. odhalení implicitních mechanismů zajišťujících laickou představu o psychice.

3. Kognitivní věda

Tendence studovat problém z více než z jednoho myslitelného aspektu a diskutovat o výsledcích jeho poznání s představiteli různých oborů se začala ve vědě objevovat v padesátých letech XX. století. V té době byla pořádána sympozia, která svými tématy, jež řešila, poutala pozornost různých odborníků. K takovým sympoziím patřilo např. symposium o teorii informace, které z podnětu G.A. Millera bylo uspořádáno na Massachusettském technologickém institutu v září 1956. Za psychologii na něm vystoupili A. Newell a H. Simon, z lingvistů N. Chomský, z teoretiků informace C. Shannon. Jiné téma přitahující pozornost představitelů několika vědních disciplín bylo na programu sympozia o umělé inteligenci, které bylo pořádáno na téže instituci a v témže roce. Od tohoto roku jsou pořádána interoborová setkání

často a jejich výsledkem je stimulace interoborové spolupráce a ustavení kognitivní vědy, zastřešující pracovní orientaci několika vědních disciplín.

Definice kognitivní vědy se vyskytují později, až v 70. letech. Většinou je kognitivní věda chápána jako empiricky založené úsilí zodpovědět odvěké epistemologické otázky, zvláště takové, které jsou soustředěny na podstatu poznání, jeho zdrojů, vývoje, komponent a strukturu. Početná odborná literatura obsahuje širší a užší vymezení kognitivní vědy: širší pojetí předpokládá všechny formy poznání - jak u živých tvorů (u člověka i u zvířat), tak tvorbu poznatků u počítačů; užší vymezení je vztaženo pouze k výkladu lidského poznání. Charakteristickými znaky kognitivní vědy jsou dvě teoretické a tři metodologické teze. Teoretické postuláty jsou zastoupeny:

1. tvrzením, že výklad poznání se neobejde bez mentální reprezentace, jejíž ustavení, funkci, obsah a strukturu, jakož i jednotlivé její nástroje a módy je nutno studovat od biologické až po sociokulturní formu;
2. přesvědčením, že nástrojem porozumění mysli je elektronický počítač, který je zároveň modelem jejího fungování.

Metodologické teze jsou zastoupeny tvrzeními, že

1. při výzkumu poznání je třeba abstrahovat od faktorů, které se sice na jeho utváření a vlastnostech podílejí, které však nežádoucím způsobem komplikují předmět výzkumu; jde o abstrakci od afektivních a emocionálních procesů, od historické a kulturní podmíněnosti lidského poznání a od kontextu, v němž se poznání vyvíjí, ustavuje a projevuje;
2. téma výzkumu je třeba založit interdisciplinárně, tj. přihlížet k výsledkům poznání určitého tématu nejen z pozic vlastní disciplíny, ale i z hlediska faktů získaných v blízkých či hraničních disciplínách;
3. při řešení témat výzkumu, zvláště pak při hledání odpovědi na jejich podstatu je třeba navázat na relevantní filosofické tradice, prostřednictvím filosofie problém uchopit a výzkumem dosavadní filosofické řešení obohatit, tj. zobecnit výsledky konkrétního poznání též pro filosofii.

Kognitivní věda je chápána jako multidisciplinární obor (soubor šesti vědních disciplín), a to filosofie, lingvistiky, psychologie, teorie umělé inteligence, antropologie a neurovědních disciplín. Pro názornost vzájemných vazeb mezi těmito disciplínami uvádíme graf 3 na str. 128.

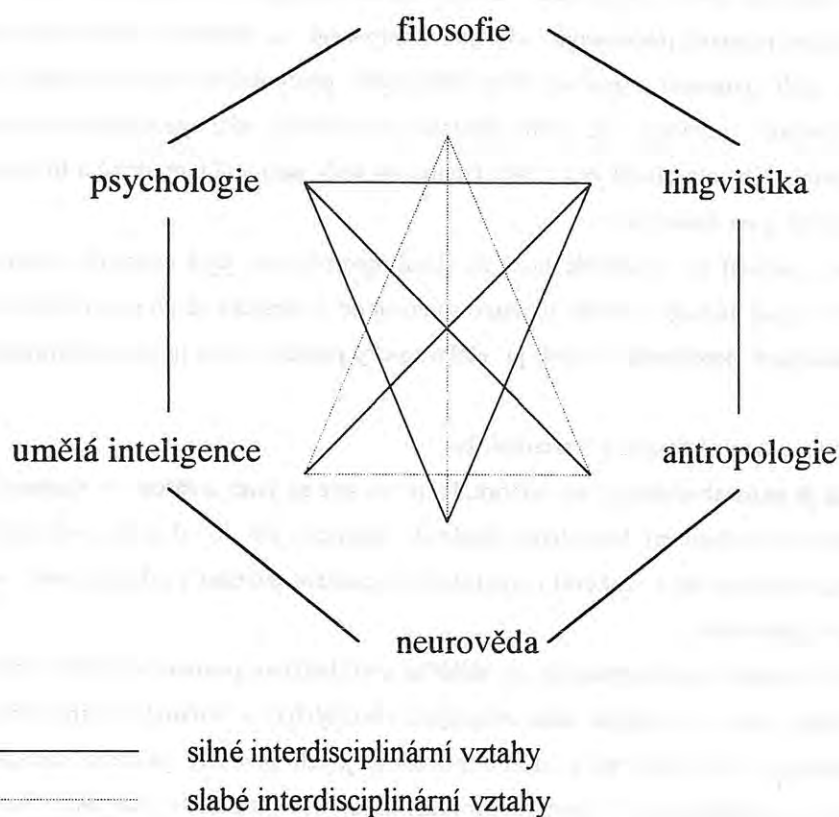
V roce 1970 byla v New Yorku z iniciativy Alfreda P. Sloana vytvořena finanční podpora výzkumnému programu neurověd (šlo o podporu témat řešených neuroanatomy, neurofyziology a neurochemiky). Tento program byl o pět let později rozšířen o kognitivně vědní tematiku. Časopis Cognitive Science byl založen z iniciativy téže nadace v roce 1977 a od té doby vychází stále.

Účast psychologie na řešení témat kognitivní vědy nevychází z jednotného paradigmatu. Za dobu trvání výzkumu kognitivní vědy se vedle paradigmatu kognitivní psychologie, tedy paradigmatu zdůrazňujícím funkci symbolických procesů v tvorbě mentální reprezentace, stále více objevují práce vycházející z konekcionismu, tj. z paradigmatu podávajícím výklad mentální reprezentace v důsledku uplatnění subsymbolických procesů. Rovněž tak dochází k revizi původních metodologických předpokladů výzkumné práce.

4. Konekcionismus

Rozvoj paralelních počítačů ovlivnil myšlení psychologů a počítačových inženýrů, což se projevilo zejména ve způsobu modelování psychických procesů a jejich výsledků. V osmdesátých letech tohoto století vznikl přístup, který - podobně jako kognitivní psychologie - studoval poznávací procesy jako proce-

Graf 3
ZÁKLADNÍ DISCIPLÍNY KOGNITIVNÍ VĚDY

sy zpracování informací, ale jejich výklad podal nově. Základem tohoto výkladu je modelování sítí (network). Každá síť¹⁾ je tvořena jednotkami - uzly (nodus) - a mezi nimi jsou konstruována spojení, spoje (connections). Od posledně uvedeného termínu je odvozen také název tohoto přístupu, tj. konekcionismus.

Ačkoli modelování psychických procesů prostřednictvím sítí připomíná asocianistickou metodologii, je povaha vztahů mezi uzly založena na pravděpodobnostech, nikoli na využití asociačních zákonitostí. Tyto pravděpodobnosti mají vektorový charakter (vektorově je vyjádřený účinek dvou funkcí, definovaných na těchto sítích, tj. aktivace a inhibice), takže je nelze redukovat ani na obecně vyjádřený asociační zákon podle styčnosti. Poněvadž považovat konekcionismus za návrat k asocianismu a označovat jej za neosocianismus je časté, stoupenci konekcionismu se proti tomuto hodnocení explicitně brání (J.L. McClelland, 1992). Přihlédneme-li však ke klasifikaci psychologických metodologií uplatněných ve dvacátém století²⁾, je konekcionismus případem atomizující metodologie, jejímiž podstatnými znaky jsou elementy

¹⁾ V české odborné literatuře jsou principy neuronových sítí přístupny v publikaci Mirko Novák, Josef Faber, Olga Kufudski: "Neuronové sítě a informační systémy živých organismů" (Praha, Grada 1993)

²⁾ Viz M. Sedláková: "Úvod do studia obecné psychologie" (Propedeutika obecné psychologie). Praha, SPN, 1977

a vztahy mezi nimi, ne však případem metodologie, která je druhovým pojmem atomizující metodologie, tj. metodologie asocianistické.

K antecedentům konekcionistického myšlení patří pokusy vystihnout prostřednictvím neuronových sítí realizaci funkce nervové soustavy, které byly v 60. letech neurofyziology vypracovány. Rovněž modely perceptronu a pandemonia z té doby lze považovat za anticipaci konekcionistického myšlení. Konstrukce těchto modelů je i dnes z hlediska anticipace budoucího vývoje obdivuhodná, byla však limitovaná tehdejšími představami konstruktérů počítačů a možnostmi jejich technické realizace.

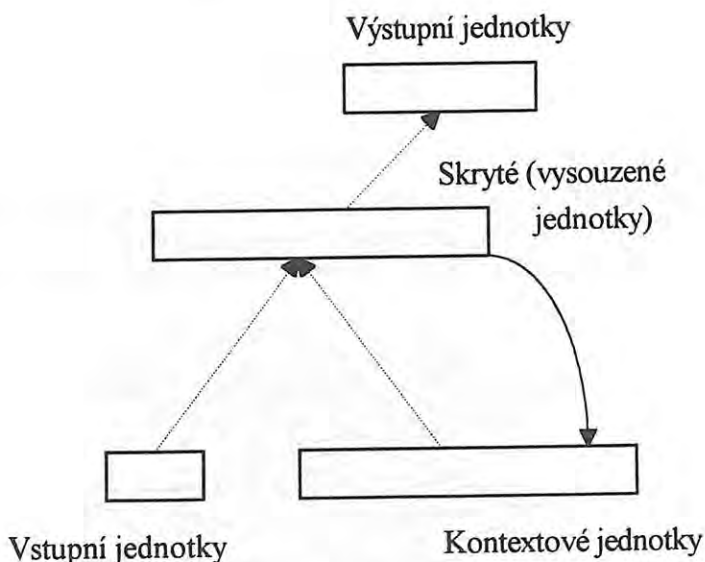
Každý konekcionistický systém (konekcionistická síť) lze popsat jako množinu jednotek (uzlů) účastnících se procesu. Tyto uzly jsou v případě distributivní reprezentace nositeli smysluprostých elementů, v případě lokální reprezentace nositeli sémů. Podle umístění jednotek rozlišujeme jednotky na vstupní, výstupní a vmezežené (skryté, vysouzené) (viz graf. 4).

Graf 4

ZÁKLADNÍ JEDNOTKY KONEKCIONISTICKÉ SÍTĚ

(Převzato z knihy Posner, M.I. (Ed.): "Foundations of Cognitive Science".

Cambridge, 1989, str. 155)

Vstupní jednotky zpracovávají senzorické signály z okolí, prostřednictvím výstupních jednotek jsou signály odesílány mimo systém a je jimi zprostředkována interakce systému s okolím (tyto výstupní jednotky bývají někdy označovány jako motorické, vstupní jako senzorické). Síla těchto signálů je závislá na stupni aktivace jednotek. Stav aktivace jednotky je modelován jako specifický vektor, jeho hodnota je vyjádřena buď spojitě nebo diskrétně, a to buď pravděpodobnostně, nebo binárně. Pravidlo aktivace je v modelu vyjádřeno jako deterministická funkce. Reprezentace okolí konekcionistického systému je ovlivněna kontextem, směr a síla jeho vlivu je modelována pravděpodobnostně.

Jednotky jsou navzájem spojeny, spoje jsou základem struktury sítě. Každý vstupní uzel je spjat se všemi uzly vmezeženými (skrytými, vysouzenými), které jsou spjaty alespoň s dvěma výstupními uzly (jednotkami). Nejsilnější spoje jsou v síti nejdůležitější. Pravidla učení formují podmínky

vytváření nových spojů, rozpadání starých, dřívějších, i sílu spojů. Spojům jsou přiřazeny kvantitativní hodnoty, z nichž lze vyvodit funkčnost systému.

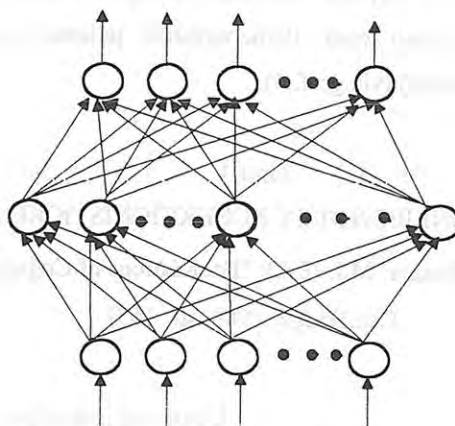
Jako příklady konekcionistických modelů uvádíme model mentální reprezentace (viz graf 5) a konekcionistickou síť, představující model percepce Neckerovy krychle (viz graf 6).

Graf 5

KONEKCIONISTICKÝ MODEL MENTÁLNÍ REPREZENTACE

(Převzato z knihy Posner, M.I. (Ed.):
"Foundations of Cognitive Science". Cambridge, 1989, str. 150)

Struktura výstupu

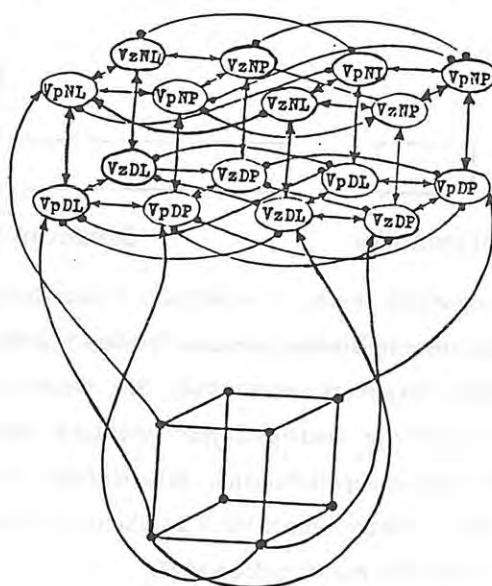
Jednotky
mentální
reprezentace

Struktura vstupu

Graf. 6

KONEKCIONISTICKÁ SÍŤ - MODEL PERCEPCE NECKEROVY KRYCHLE

(Převzato z knihy Posner, M.I. (Ed.):
"Foundations of Cognitive Science". Cambridge, 1989, str. 144)

Legenda:

VpNL = vpředu nahoře vlevo;

VpDL = vpředu dole vlevo;

VzNL = vzadu nahoře vlevo;

VzDL = vzadu dole vlevo;

VpNP = vpředu nahoře vpravo

VpDP = vpředu dole vpravo

VzNP = vzadu nahoře vpravo

VzDP = vzadu dole vpravo

Kromě modelování elementárních psychických procesů je konekcionismus posledních 10 let orientován i na vypracování modelů, jež jsou základem "architektury mysli" (Rumelhart, D.E., 1989). Realizace metafory "architektura mysli" se stala cílem snah nejen konekcionistaů, ale i kognitivních sémantiků (Lakoff G., 1982).

Konekcionismus je úzce spjat s implementacionismem a eliminativismem. Mechanismu implementace je připisován výsledek, který je generován celou sítí vztahů. Uzlům neodpovídají - jak je tomu v kognitivní psychologii - symboly, ale subsymbolické hodnoty (výsledky vektorů). Výsledek fungování určitého konekcionistaického systému nese nové vlastnosti, které nejsou vyvoditelné z vlastností jednotlivých uzlů spjatých různě "silnými" spoji. Proto prvky tohoto produktu nelze jednoduše identifikovat v jednotkách konekcionistaických sítí (systémů). Zatímco v klasické kognitivně psychologické reprezentaci např. slova odpovídají jednotlivým hláskám (písmenům) jednotlivé uzly reprezentace, konekcionistaický systém toto neumožňuje, slovo je naopak generováno celou sítí vztahů, přiřaditelnost prvků slova k uzlům není možná. Kognitivně psychologický model mentální reprezentace hierarchicky strukturuje jednotky (jednotky na vyšší úrovni jsou dekomponovatelné na jednotky nižší úrovně). Ve srovnání s tím konekcionistaický model není dekomponovatelný do rovin a nevytváří hierarchickou strukturu modelovaného jevu, což někteří autoři vyjadřují konstatováním, že konekcionistaické modely mentální reprezentace postrádají strukturu, jsou "bez struktury" (K. Sterelny, 1990, str. 185).

Atribut eliminativismu (= hledisko, které vylučuje v procesu studia poznání důležité atributy předmětu poznání) získal konekcionismus především proto, že ve svých přístupech abstrahuje od centrálních termínů intencionální psychologie, takže takové pojmy jako "víra" (belief), a "přání" (desire) nejsou v jeho výzkumech obsaženy, nepoužívá jich. Tím se však dopouští značné kvalitativní redukce předmětu svého výzkumu.

Konekcionismus je představován dnes již nepřehledným množstvím studií. Ke klasickým pracím této výzkumné orientace patří zvláště práce D. E. Rumelharta (1989), J. L. McClellanda (1992), M. I. Posnera (1989) a P. Smolenského (1988) ad.

Předností modelování psychických jevů prostřednictvím konekcionistaických systémů, které akcentují distributivní modely, je možnost vystihnout učení, zakomponovat jeho mechanismy do modelu příslušného jevu, tvořit tedy dynamické modely psychických procesů. Dosavadní vývoj tohoto přístupu svědčí o tom, že i přes zásadní nedostatky, které tento přístup vykazuje a které spočívají především v abstrakci od podstatných znaků psychických jevů, od jejich intencionality, přináší tento přístup řadu nezanedbatelných poznatků, a to zejména z oblasti paměti, učení a pojmotvorných procesů.

Konekcionismus svým způsobem výzkumu i zpracováním jeho výsledků představuje subsymbolické paradigma, charakterizované implementacionismem a eliminativismem. Tím se od kognitivní psychologie zásadně liší.

5. Zhodnocení informačního paradigmatu v americké psychologii

Informační a počítačové paradigma v psychologii se realizovalo prostřednictvím dvou psychologických směrů - kognitivní psychologie a konekcionismu - a transdisciplinárně orientovaného výzkumu, který zastřešuje kognitivní věda. Ačkoli vznik každého z těchto přístupů byl stimulován oběma paradigmaty, funkce každého z nich byla dosti odlišná: informační paradigma bylo důsledně realizováno, kdežto počítačové paradigma leckdy sehrálo roli jen počítačové metafory, verbální charakteristiky, nebo bylo

dokonce v důsledku výzkumů, prokazujících značnou odlišnost zpracování informací u člověka a u počítače oslabeno (některými autory dokonce opuštěno). V konekcionismu však k takové proměně funkce počítačového paradigmatu nedošlo, takže počítačový program je stále vhodným stimulem konekcionistařsky orientovaného výzkumu. Nejdále se od počítačového paradigmatu odklonila vývojově orientovaná kognitivní psychologie, pro kterou ani informační paradigma není závazné; je k němu vztažena pouze používáním takových pojmů jako mentální reprezentace a mentální model.

Pokud jde o kognitivní vědu, kde jsou obě paradigmatata nesterpně zastoupena, záleží na tématu projektu, teoretických a metodologických předpokladech jeho řešení, která jsou do interdisciplinárního někdy dokonce multidisciplinárního výzkumu vnesena. Kognitivní věda v podstatě zastřešuje řešení rozmanitých otázek a důraz na multidisciplinaritu jejich pojetí je prosazována na úkor striktního dodržování obou paradigmat.

Společným ontologicko-gnozeologickým předpokladem obou směrů, jimž zde věnujeme pozornost, je konstruktivismus, předpokládající aktivní subjekt, který prostřednictvím svých operací konstruuje obraz světa. Takto vzniklá konstrukta jsou v procesu přizpůsobování subjektu prostředí korigována, čímž se na interakci subjektu a prostředí značnou měrou podílí kognice.

S konstruktivismem je těžko slučitelný realismus, který byl rozvinut zejména v Gibsonově psychologii. Koncepce jeho učení je s oběma zmíněnými směry neslučitelná, proto zavdává důvody k jejich kritice, a to nejen kvůli konstruktivismu, ale také - v případě kognitivní psychologie - pro nesouhlas s koncepcí mentální reprezentace, pro reprezentacionismus. A protože - jak jsme již výše uvedli - konekcionismus zastává subsymbolické paradigma, tedy paradigma protikladné reprezentacionismu kognitivní psychologie, je Gibsonovi z tohoto pohledu konekcionismus bližší.

5.1 Kognitivní psychologie v kontextu vývoje psychologického myšlení

Kognitivní psychologie vznikla v Americe v podmínkách převažujícího neobehaviorismu, kdy téměř půl století převládalo S-R paradigma. Orientovala pozornost na studium průběhu psychických procesů, i jeho introspektivně evidovatelných složek. Tuto skutečnost lze v podmínkách americké psychologie hodnotit velmi pozitivně. Kognitivní psychologie tím, že se svým programem do americké psychologie prosadila a získala statut seriózního psychologického směru, přinejmenším zpochybnila platnost původní kritiky, kterou radikální behaviorismus adresoval mentalistické psychologii. Někteří dokonce ustavení kognitivní psychologie hodnotí jako revoluční obrat v americké psychologii (analogicky je takto hodnocena i humanistická psychologie), i když mentalismus kognitivistů je případem konstruktivismu.

Tak kladné hodnocení se kognitivní psychologii v Evropě zprvu nedostalo, neboť studium poznávacích procesů zde navazovalo na filozoficky tříbené psychologické myšlení. Od vzniku psychologie jakožto samostatné vědy se vlastně kontinuálně kognice na mnoha pracovištích studovala, což je všeobecně známo, a proto není ani třeba připomínat mnoho škol a osobitých přístupů, které byly ke studiu poznávacích procesů v evropském psychologickém myšlení rozpracovány. Informační paradigma, které s sebou americká kognitivní psychologie přinesla, bylo však i v Evropě nové.

Koncem 70. let se ideje americké kognitivní psychologie rozšířily i do Evropy; vzniklo bezpočet výzkumných center (Hamburg, Berlin, Tübingen, Bratislava ad.), v nichž jsou v návaznosti na americkou tradici realizovány laboratorní experimenty, tematicky zaměřené na výzkum kognitivních procesů. Vznikají též nové hypotézy, zárodky teorií, kupí se experimentálně získaný materiál apod. Neméně významné je, že se vytvářejí

předpoklady pro rozvíjení odborných diskusí (objevují se zastánci a odpůrci jak hypotéz a teorií, tak metodologických postupů a interpretací dat, získaných v experimentech apod.).

Za účelem optimalizace výměny názorů jsou realizovány tematicky, a to často i úzce nebo interdisciplinárně vymezené konference, jichž se zpravidla účastní přední odborníci. Hlavní význam těchto konferencí spočívá v možnostech informovat o posunu poznání, diskutovat interpretaci nově získaných dat, čímž lze urychlit jejich integraci i začlenění do již dosaženého stupně poznání.

Z hlediska složení pracovních týmů lze výzkumná centra rozdělit do dvou skupin: první tvoří ta pracoviště, která jsou představována jen psychology, druhá skupina je zastoupena interdisciplinárními týmy. Tuto skutečnost ovlivňuje tematizace úkolů a povahu získaných dat. Východiskem interdisciplinárního výzkumu jsou většinou principy kognitivní vědy. Ty však nebývají tolik reflektovány na pracovištích, kde se interdisciplinarita nerealizuje.

Paradigma, jež je základem kognitivní psychologie, se ukázalo vhodným, i když jeho hodnocení nebývá jednoznačně kladné. Problematickou se jeví především vstupní premisa, která předpokládá analogický průběh zpracování informací u člověka a počítače. Tato teze bývá též důvodem toho, proč je ke kognitivní psychologii zaujímán rozpačitý, ne-li dokonce negativní vztah. Máme však za to, že kdyby tato teze nebyla u kolébky vzniku kognitivní psychologie, nemohla by být tolikrát a tak důrazně potvrzena kvalitativní odlišnost průběhu zpracování informací u člověka a počítače.

Jednoznačně kladně lze hodnotit dekompozici poznávacích procesů na procesy informační. Toto východisko umožnilo nově modelovat vzájemné vztahy mezi jednotlivými tradičně pojatými psychickými procesy, prokázat jejich víceúrovňovitost a nově studovat taková témata jako je mentální reprezentace, mentální rotace trojdimenzionálních předmětů ad. S informačním přístupem je těsně spjata koncepce kódování informací; uplatněním tohoto konceptu při studiu kognitivních procesů byly nově formulovány otázky vztahů pojmů a symbolů, myšlení a řeči a odkryt problém psychického zajištění nástrojů mentální reprezentace.

Modelování povrchových a hloubkových struktur složitějších psychických procesů a jejich výsledků, jako je např. mentální reprezentace, porozumění řeči, zacházení se symboly ad., patří bezesporu k pozitivně hodnoceným stránkám kognitivní psychologie. Přesto však bývají časté výhrady k některým principům modelování psychických jevů, zejména k těm, které vycházejí z konekcionismu, neboť se v nich spatřuje, a to ovšem v Evropě častěji než v Americe, obnovení asocianismu. Hovoří se někdy o neoasocianismu.

Převažující metodologie v psychologických výzkumech tohoto zaměření je objektivně mentalistická. Na rozdíl od subjektivního mentalismu (introspektivní metodologie), který byl rozšířen na konci minulého století v Evropě i v Americe, a v Evropě též na začátku tohoto století, je pro objektivní mentalismus příznačné používání jak exaktně vymezených proměnných v konstrukci výzkumného projektu, tak analýza introspekci získaných dat. Tyto introspektivní výpovědi jsou často v pozici doplňující objektivními postupy získaná data.

Na evropské půdě vyvolala kognitivní psychologie kritiku. O odmítnutí počítačové metafory jsme se již zmínili; zásadní kritika, zejména v počátcích kognitivní psychologie, byla vznesena stoupenci J. Piageta. Mezi představiteli obou těchto škol jsou však značné rozdíly již ve vlastní výzkumné orientaci a ve výkladu poznání. Piagetovci studují poznávací procesy geneticky, kognitivní psychologové strukturálně. Prazáklad Piagetových pojmů je v biologii, základní orientace kognitivních psychologů je abiologická, jejich pozornost je upřena na studium mechanismů zpracování informací. Vzdor těmto rozdílům tvoří nakupený empirický materiál vhodnou bázi pro vytváření kooperace mezi oběma skupinami, která v posledních letech doznala

významných výsledků (viz Halfordova koncepce vypracovaná na základě vývoje mentálních modelů a konfrontace s Piagetovým učením).

Kritikou nešetřili zejména v první fázi vývoje kognitivní psychologie též neurofyziologové, kteří kognitivním psychologům vytýkali, že při výkladu kognitivních procesů abstrahovali od neurofyziologického základu. Později vzniklo uvnitř neurofyziologie odvětví kognitivní neurofyziologie, které při studiu uplatňuje informační přístup.

Kognitivní psychologie byla též kritizovaná z pozic marxistické psychologie. Hlavní výtky byly dvě; jedna ideologická, odmítající kognitivní psychologii, neboť nezastávala teorii odrazu, bez níž si totiž marxistická psychologie nedovedla představit výklad o lidském poznání. Druhá výtka směřovala k samé podstatě kognitivní psychologie; zcela se odmítal informační přístup, který podle marxistů podceňoval úlohu aktivního subjektu v poznání světa. Kognitivní psychologové však ve výsledcích svého poznání stále více zdůrazňují význam subjektivních faktorů ve zpracování informací, čímž základní postulát novověké filozofie - chápat subjekt jako aktivního činitele - konkrétně potvrzují.

5. 2 Přínos kognitivní psychologie a kognitivní vědy

Kognitivní psychologie obohatila psychologické poznání o množstvím faktů, hypotéz a teorií orientovaných na vysvětlení poznávacích procesů. Zde pouze heslovitě připomínáme jen ty nejdůležitější výsledky. Patří k nim: studium mentální reprezentace, jejích jednotlivých forem, operacionální vymezení druhů paměti a jejích modely, modely porozumění a produkce řeči, modely řešení problémů, ale i pokusy modelovat architekturu mysli (mind). Pozornost byla též věnována studiu psychických mechanismů, uplatňujících se v poznávacích procesech. Ponejprv se staly předmětem empirického výzkumu inferenční procesy, které jsou zastoupeny na všech úrovních složitosti poznávacích procesů. Frekventovaným tématem kognitivní psychologie byl výzkum paměťových mechanismů, do nichž bylo zavedeno rozlišení deklarativního a procedurálního způsobu uchování a vybavování paměťových dat; rovněž tak pro jednotlivé druhy paměti byly popsány specifické mechanismy. V neposlední řadě byly též odlišeny mechanismy povrchových struktur od mechanismů struktur hloubkových.

Ve srovnání s tím se kognitivní věda sice ustavila, avšak její výsledky v oblasti poznání nejsou tak zřejmé. Je tomu tak mj. proto, že nějaký čas si vyžádalo vytváření společného jazyka. Každá z vědních disciplín je totiž zatížena tradicemi a stavem dosaženého stupně poznání, které se leckdy dostávají v interdisciplinární spolupráci do střetu, což její vývoj ztěžuje. Avšak komparace jednotlivých vědních postupů ke studiu téhož jevu a vymezení interdisciplinárního pojmosloví jsou smysluplné a užitečné a stimulují další vývoj poznání.

Uvnitř kognitivní vědy se jako nejproduktivnější jeví tyto podoby spolupráce:

- 1) spolupráce matematiků a psychologů. Z psychologické strany jsou většinou poskytnuta sesbíraná data a v závislosti na nich matematici formulují modely procesů a funkce v nich obsažených mechanismů, podmiňujících jejich průběh;
- 2) spolupráce orientovaná na studium architektury mysli. V této oblasti vznikají práce popisující vnitřní výstavbu mysli. Ta je modelována jako mnohoúrovňovitý hierarchicky uspořádaný systém, jehož funkcí je reprezentovat zkušenost, uchovávat její dosaženou úroveň a zajišťovat optimální adaptaci člověka na měnící se prostředí.

Některá centra kognitivní vědy, ač bylo jejich ustavení stimulováno informačním paradigmatem, posléze zvolila vlastní cestu a informační hledisko odmítla. Tak např. v roce 1979 z podnětu V.A. Zvěginceva vzniká multidisciplinární odvětví zvané kogitologie (Veličkovskij B.M. - Čudova N.V., 1986), jehož programem je logické, lingvistické a psychologické studium významu a s ním souvisejících procesů. Vznik koncepcí významu je ovlivňován řadou interdisciplinárně vypracovaných pojetí.

Současně s centry kognitivní psychologie vznikají i interdisciplinárně zakotvené pracovní týmy, které přispívají k poznání řešení dílčí problematiky. Tak vznikají interdisciplinární obory jako je psycholingvistika, sociolingvistika, psychosémantika, kognitivní inženýrství, kognitivní sémantika ad.

Literatura:

- Anderson, B.F.: Cognitive Psychology. (The Study of Knowing, Learning and Thinking.) New York 1975
- Anderson, J.R., Bower, G.H.: Human Associative Memory. London 1973
- Baddeley, A.D.: The Cognitive Psychology of Everyday Life. Brit. J. Psychol. 72, 1981. s. 257-269
- Bower, G.H.: Cognitive Psychology: An Introduction. In: Estes W.K.: Handbook of Learning and Cognitive Processes. Vol. I. Hillsdale, New Jersey 1975, p. 25-80
- Claxton, G.: Cognitive Psychology. New Directions. London, Boston-Henley 1980
- Cornoldi, C., McDaniel, M.A. (Eds.): Imagery and Cognition. New York 1991
- Eysenck, M.W., Keane, M.T.: Cognitive Psychology. New York 1990
- Flanagan, O.J.: Cognitive Psychology and Artificial Intelligence: Philosophical Assumptions and Implications. In: Flanagan O.J.: The Science of the Mind. Cambridge Mass. 1984, p. 175-247
- Fodor, J.A.: The Language of Thought. New York 1975
- Fodor, J.A.: Representations. Cambridge Mass. 1981
- Johnson-Laird P.N.: Mental Models. Cambridge Mass. 1983
- Jorna, R.J.: Knowledge Representation and Symbols in the Mind. Stauffenberg Verlag 1990
- Kintsch, W.: The Representation of Meaning in Memory. Hillsdale 1974
- Kosslyn, S.M.: Image and Mind. Cambridge Mass. 1908
- Kováč, D.: Teória všeobecnej psychológie. Bratislava 1985
- Lachman, R., Lachman, J.L., Butterfield, E.C.: Cognitive Psychology and Information Processing (An Introduction). Hillsdale, New Jersey 1979
- Mandl, H., Spada, H.: Wissenspsychologie. München-Weinheim 1988
- Novák, M., Faber, J., Kufudski, O.: Neuronové sítě a informační systémy živých organismů. Praha, Grada 1993
- Neisser, U.: Cognitive Psychology. New York 1967
- Paivio, A.: Imagery and Verbal Processes. New York 1971
- Paivio, A.: Mental Representation: A Dual Coding Approach. New York 1986
- Posner, M.I. (Ed.): Foundations of Cognitive Science. Cambridge, Massachusetts, London, England 1989
- Pylyshyn, Z.W.: The Imagery Debate: Analogue Media versus Tacit Knowledge. Psychol. Review 1981 1981, roč. 88, s. 16-45
- Ruisel, I., Ruiselová, Z.: Vybrané problémy psychológie poznávania. Bratislava 1990
- Sedláková, M.: Příspěvek k analýze pojmu mentální reprezentace v soudobé psychologické teorii. Československá psychologie 1992

- Shepard, R.N.: Form, Formation and Transformation of Visual Information. In: Solso (Ed.): Information Processing and Cognition. The Loyola Symposium, Hillsdale 1978
- Schank, R., Abelson, R.: Scripta, Plans, Goals and Understanding. Hillsdale, N.J. 1977
- Stríženec, M., Ruiselová, Z.: Cognitive Functions of Personality - Research and its Theoretical Impact. Institute of Exper. Psychology, Bratislava 1993
- Švancara, J.: Úvod do kognitivní psychologie. Brno, FF MU 1994
- Tulving, E.: Episodic and Semantic Memory. In: Tulving, E., Donaldson, W. (eds.): The organization of Memory. New York 1972
- Veličkovskij, B.M.: Sovremennaja kognitivnaja psichologija. Moskva 1982

PSYCHOLOGIE XX. STOLETÍ - I.

Prof. PhDr. Jiří Hoskovec, CSc.
Prof. PhDr. Milan Nakonečný
PhDr. Miluše Sedláková

Lektoroval: Prof. PhDr. Josef Švancara, CSc.

Vydala Univerzita Karlova, Vydavatelství Karolinum
Praha 1996, jako skripta pro posluchače filozofické fakulty
Univerzity Karlovy

Dáno do tisku: červenec 1996

Vytiskla tiskárna UNITISK, Praha

AA 15,46 - VA 15,96 - 2. doplněné vydání - Náklad 1.000 výtisků

382-114-96 17/99

Cena Kč 77,-